

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE NR 45

MICHAŁ CHILCZUK

SIEĆ OŚRODKÓW
WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
WSI W POLSCE

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1963

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 45

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 45

МИХАЛ ХИЛЬЧУК

СЕТЬ МЕСТНЫХ ЦЕНТРОВ
ОБЩЕСТВЕННО-ХОЗЯЙСТВЕННОЙ
СВЯЗИ В ПОЛЬШЕ

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

No 45

MICHAŁ CHILCZUK

RURAL SERVICE CENTRES
IN POLAND

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE NR 45

MICHAŁ CHILCZUK

SIEĆ OŚRODKÓW
WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
WSI W POLSCE

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1963

Komitet redakcyjny

PRZEWODNICZĄCY: S. LESZCZYCKI

CZŁONKOWIE: K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, N. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI,
J. KOSTROWICKI, M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, M. CHILCZUK

SEKRETARZ: J. WŁODEK-SANOJCA

Rada redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYZEWSKI, J. DYLIK, K. DZIEWOŃSKI,
R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI,
S. LESZCZYCKI, A. MALICKI, B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ,
M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, A. ZIERHOFFER

Rozprawa habilitacyjna
wykonana w Instytucie Geografii
Polskiej Akademii Nauk

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1963

Nakład 1500 + 100 egz. Ark. wyd. 21,75. Ark. druk.
9,75 + 22 wkładki. Papier druk. sat. III kl. 80 g
70/100. Skład rozpoczęto w marcu 1963 r., druk ukoń-
czono we wrześniu 1963 r. Cena zł 65.—

Lubelska Drukarnia Prasowa — Unicka 4. Zam. 835
L-41.

SPIS TREŚCI

	Str.
I. Wprowadzenie	7
II. Klasyfikacja osadnictwa w badaniach zagranicznych i krajowych . .	11
Geneza i znaczenie klasyfikacji w geografii osadnictwa	11
Niemcy	19
Szwajcaria	24
Wielka Brytania	24
Stany Zjednoczone	28
Kraje skandynawskie	30
Związek Radziecki	31
Czechosłowacja	37
Bułgaria	40
Jugosławia	41
Polska	43
III. Rozwój metody badań nad rozmieszczeniem ośrodków więzi społeczno- gospodarczej w Polsce	57
IV. Ośrodki więzi społeczno-gospodarczej sieci osadnictwa w Polsce . .	67
Hierarchia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w Polsce	67
Ośrodki subokręgowe a rozmieszczenie ludności	70
Regionalna i lokalna charakterystyka sieci ośrodków subokręgowych .	81
Próba ustalania wskaźników scalonych dla rozmieszczenia ośrodków subokręgowych	83
V. Rozmieszczenie urządzeń więzi społeczno-gospodarczej na tle sieci ośrodków subokręgowych	87
Grupa wybranych gałęzi przemysłu przetwórczego	87
Piekarnie i cukiernie	87
Zakłady mięsne	89
Wytwórnie wód gazowych i rozlewnie piwa	91
Grupa funkcji i placówek zaopatrzenia i zbytu	92
Targowiska	92
Punkty skupu zwierząt rzeźnych	94
Zakłady żywienia zbiorowego	96
Gminne Spółdzielnie Samopomoc Chłopska	98
Spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe	101

	Str.
Grupa organizacji technicznej i zootechnicznej obsługi rolnictwa	102
POM i zakłady naprawcze maszyn rolniczych	102
Zakłady lecznicze dla zwierząt	104
Grupa usług o charakterze społeczno-kulturalnym	106
Kina	106
Zakłady służby zdrowia	109
Szpitale	110
Izby chorych i porodowe	110
Przychodnie obwodowe i rejonowe	110
Ośrodki zdrowia	111
Punkty lekarskie, felczerskie i pielęgniarские	112
Apteki i punkty apteczne	112
Grupa urzędzeń i funkcji komunikacyjnych	114
Grupa funkcji administracyjnych	118
Miasta i osiedla	118
Gromady i gromadzkie rady narodowe	119
Milicja Obywatelska	120
Miejscowości, które przed 1954 r. były ośrodkami gmin zbiorowych .	121
Osady obecnie niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka	122
VI. Zakończenie	123
Literatura	131
Резюме	137
Summary	147

I. WPROWADZENIE

Badania nad strukturą osadniczą w Polsce mają rozległy dorobek. Niełatwo jest wkroczyć w tę dyscyplinę badań z własną inicjatywą, która mogłaby przyczynić się do dalszego posunięcia naprzód dotychczasowego dorobku na tym polu.

Po wnikliwszym prześledzeniu materiałów naukowych można jednak znaleźć u nas dziedzinę, która w stosunku do potrzeb nauki i rozwoju gospodarstwa narodowego wykazuje bezsporne braki. Jest nią rozwój form osadnictwa pozamiejskiego, zwłaszcza w formach przejściowych pomiędzy wsią i miastem.

Praca niniejsza stanowi próbę wkroczenia w ten dział — dotąd słabo zaawansowany.

Biorąc na warsztat badawczy powyższe zagadnienia nie byłoby łatwo wyczerpać je od razu, w pełni. Dlatego w imię dobrze pojętego pragmatyzmu, z góry trzeba było założyć określony kierunek spojrzenia na problem. Jest nim poszukiwanie wzajemnej współzależności różnych ogniw sieci osadniczej w kategorii stanowiącej ilościowo przeważającą część zbioru osiedli ludzkich zwanych również jednostkami osadniczymi. Współzależność tę można ująć przy zastosowaniu metody określenia i klasyfikacji poszczególnych osiedli według typów.

W typologicznym ujęciu osiedli dobrze zaawansowaną gałąź badań stanowią studia nad zagadnieniem hierarchii funkcjonalnej jednostek osadniczych, ujmowanej najczęściej w świetle teorii funkcji centralnych osiedli.

Zagadnieniu temu poświęcona jest niniejsza praca. W szczególności obejmuje ona problematykę funkcji centralnych w sieci osadnictwa wiejskiego, poszukując odpowiedzi na pytanie: gdzie w polskiej strukturze osadnictwa grupują się funkcje centralne, które są odpowiednikiem potrzeb życia ludności wiejskiej oraz jaka jest przestrzenna charakterystyka tego zjawiska.

W pytaniu tym jest jednocześnie zawarte zadanie, które nie wypłynęło z inicjatywy samego autora, lecz z bieżących potrzeb naszego życia gospodarczego.

Z tak określonego zadania łatwo przejść do naświetlenia celu, który przyświecał podjętej pracy. Celem było wskazanie kierunku, jaki należy nadać zamierzeniom inwestycyjnym w zakresie urządzeń usługowych i gospodarki komunalnej na wsi. W imię racjonalizacji wykorzystania środków przeznaczonych na ten cel, w programach planu perspektywicznego, trzeba wyznaczyć miejsca koncentracji nakładów inwestycyjnych.

Do tych praktycznych zadań dołączyły się jednak własne aspiracje autora wpływające z ambicji zaznaczenia swego udziału w badaniach naukowych. Dlatego choć odpowiedź na zadane pytanie uzyskano dzięki metodzie prostej, temat i analiza zostały znacznie rozwinięte.

Zarysował się więc również obok pierwotnego, naukowo-praktycznego, cel o charakterze naukowym. Celem tym było postawienie naukowej diagnozy dotyczącej zbadanego zjawiska.

W studiach geograficznych, służących potrzebom kierowania rozwojem gospodarki narodowej (w drodze pianowego rozmieszczenia sił wytwórczych kraju, regionu lub niższych jednostek terytorialnych), za podstawowe elementy podziału funkcjonalno-przestrzennego przyjmuje się osiedla ludzkie, czyli, według terminologii ustawy o planowaniu przestrzennym, jednostki osadnicze.

Poszczególne jednostki osadnicze mogą przyjąć rolę zasadniczej samorządowej jednostki podziału administracyjnego w postaci miast lub osiedli o charakterze miejskim. Mogą również wraz z kilku innymi stanowić jednostkę takiego podziału w postaci gromady wiejskiej.

Wyodrębnienie w istniejącym układzie administracyjnym poszczególnych jednostek osadniczych z otoczenia, zwłaszcza jednostek wiejskich i tzw. przejściowych — stanowi w naszych warunkach w znacznym stopniu żywiłowego jeszcze rozwoju osadnictwa zadanie złożone, które wymaga przeprowadzenia analizy naukowej.

W warunkach amorficznego układu osadniczego, który w wielu częściach naszego kraju jest niestety zjawiskiem dość powszechnym, za istotne kryteria wyodrębnienia z otoczenia jednostek osadniczych należy lokalizację ośrodków tzw. więzi społeczno-gospodarczej życia mieszkańców danego terytorium. Przez więź społeczno-gospodarczą rozumieć tu będziemy całokształt powiązań gospodarczych i społeczno-kulturalnych danej grupy ludzkiej, zamieszkującej określone terytorium, a więc w pierwszym rzędzie produkcyjnych, a ponadto tych, które łączą się ze zbytem i zaopatrzeniem. Chodzi tu zarówno o formy zwyczajowe, tkwiące swymi korzeniami w przeszłości, jak pomoc wzajemna, odrobki czy tradycyjne jarmarki, jak i o formy nowoczesne — zinstytucjonalizowane, np. współdziałanie w ramach kółka rolniczego, obsługi agronomicznej itp.

Więź społeczno-gospodarcza łączy mieszkańców wsi i ich warsztaty

produkcyjne w organizmy funkcjonalno-przestrzenne, stanowiące ogniwa sieci osadnictwa. W sieci osadnictwa stanowiącej zbiór osiedli ludzkich na rozpatrywanej powierzchni regionu lub kraju wiejskie jednostki osadnicze stanowią najniższy szczebel sieci osadniczej. Rozwój więzi społeczno-gospodarczej w poszczególnych systemach osadnictwa prowadzi do łączenia wiejskich jednostek osadniczych w większe zespoły, nazywane w Polsce przed rokiem 1954 gminami, obecnie zaś — gromadami wiejskimi.

Przy obecnym podziale na gromady wiejskie, których ogólna liczba zmniejszyła się w stosunku do stanu z 1954 r. o 3545, mamy w Polsce według Rocznika Statystycznego z 1962 r. — 5245 gromad wiejskich. Wielkość i struktura poszczególnych gromad rozpatrywana z pozycji geografii osadnictwa w Polsce nie jest jednolita i kształtuje się różnie w poszczególnych regionach kraju zarówno pod względem obszaru, liczby ludności, jak również ilości — złączonych w jeden samorządny organizm — jednostek osadniczych.

Odmienne kształtują się również w najniższych jednostkach ewidencyjnych oficjalnej statystyki przejawy więzi lokalnej, która łączy zamieszkałą ludność w obrębie ich granic. Prześledzenie przejawów i wyznaczników tej więzi nie jest zadaniem łatwym wobec istniejącego w Polsce systemu zarządzania oraz niedostatku ewidencji kartograficznej i geodezyjnej.

Za najniższy szczebel więzi społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi w studiach nad aktualną strukturą funkcjonalną osadnictwa wiejskiego zwykło się uważać wspólnotę interesów zarysowującą się w organizmie wiejskiej jednostki osadniczej. Wyrazem jej są, poza różnymi formami bezpośredniej pomocy sąsiedzkiej, takie urządzenia: sklep artykułów powszechnego użytku, szkoła, zlewnia mleka, warsztat rzemieślniczy i placówki organizacji spółdzielczej w zakresie produkcji i zbytu (np. Kółko Rolnicze). Funkcje te mogą mieć zasięg ściśle miejscowy nie wykraczający poza obszar jednostki osadniczej, mogą jednak obejmować zasięgiem swoim większą przestrzeń również i inne jednostki osadnicze.

W ten sposób dochodzimy do pojęcia jednostek osadniczych pełniących funkcje centralne w sieci osadnictwa. Zależnie od zasięgu wpływu i stopnia współzależności jednostek osadniczych można wysledzić różne szczeble funkcji centralnych mierzone zasięgiem ich działania. Hierarchia ta wyraża się w usystematyzowanych *stopniach* lub *rzędach funkcji centralnych* pełnionych przez odnośne jednostki osadnicze w strukturze osadnictwa. Mówi się przy tym o *strefie wpływu*, o *zapleczu*, względnie o *strefie gospodarki lokalnej danego ośrodka*, obejmującego zasięgiem oddziaływania ośrodek niższego szczebla.

W następstwie powyższego, ośrodkiem więzi społeczno-gospodarczej, w najogólniejszym znaczeniu będzie miejsce określonego zgrupowania funkcji i urządzeń, do którego ciąży ludność zamieszkująca pewien, ota-

czający to miejsce, obszar przy zaspokajaniu swoich potrzeb gospodarczych i społecznych. W szerszym zasięgu terenowym funkcje ośrodka przenosimy na jednostkę osadniczą, ku której ciążyą na powyższej zasadzie inne jednostki osadnicze (lub przyległe obszary rozproszonego osadnictwa), przy czym powstaje układ wzajemnej współzależności określany mianem hierarchii funkcjonalnej osiedli w ramach jednolitej sieci osadnictwa.

W hierarchii tej, w ramach danego podziału terytorialnego, rozróżnia się stopnie więzi społeczno-gospodarczej od najniższego do najwyższego.

W studiach geograficznych zarysowuje się dążenie do ustalenia jednego systemu hierarchizacji sieci osadniczej. Nie jest ono zawsze możliwe. Na przykład W. W. Pokszyszewski [103] reprezentuje pogląd, że istnieje wiele różnych sieci wzajemnie się przenikających, każdy z własną hierarchią. Podobny pogląd reprezentują Ch. D. Harris i E. L. Ullman [43].

W niniejszej pracy, dotyczącej najmniejszych jednostek, głównie osadnictwa wiejskiego, podjęto próbę scalonego ujęcia całej struktury osadnictwa w jednym systemie hierarchii.

Jest to założenie trudne do przeprowadzenia z uwagi na złożoność przedmiotu badań, jakim jest osadnictwo, będące odbiciem a jednocześnie składnikiem rozwoju sił wytwórczych i zmiennych stosunków produkcyjnych i społecznych. W tym stanie rzeczy można znaleźć uzasadnienie pewnych nieuniknionych arbitralnych decyzji w oparciu o subiektywną ocenę badanych zagadnień względnie ich generalizację. Bez tych decyzji jednak nie byłoby możliwe osiągnięcie zamierzonego celu.

II. KLASYFIKACJA OSADNICTWA W BADANIACH ZAGRANICZNYCH I KRAJOWYCH

GENEZA I ZNACZENIE KLASYFIKACJI W GEOGRAFII OSADNICTWA

Studia nad klasyfikacją w osadnictwie stanowią od dawna dziedzinę zainteresowania wielu dyscyplin naukowych, zwłaszcza geografii, ekonomii, urbanistyki i planowania regionalnego. Problem ten znajduje wyraz w naukowych pracach krajów o różnych systemach ustrojowych. Bliższe zapoznanie się w krótkim szkicu z głównym nurtem tych prac, szczególnie z ich metodami, pozwoli na lepsze zrozumienie przedstawionego w niniejszej pracy studium nad ośrodkami więzi społeczno-gospodarczej w Polsce: pozwoli na zakwalifikowanie go do tego lub innego kierunku badań zarówno ze względu na zastosowaną metodę, jak i na cel oraz zakres pracy.

Z literatury geograficznej i nauk pokrewnych znamy wiele rodzajów klasyfikacji osadnictwa. W zależności od przyjętych kryteriów i metody różni autorzy wydzielają różne typy osiedli. W oparciu o kryteria statystyczne i administracyjne przeprowadzają klasyfikację osiedli według wielkości albo według zajmowanej pozycji w hierarchii administracyjnej; w oparciu o kryteria fizjonomiczne przeprowadzają typologię kształtów osiedli; drogą analizy struktury zatrudnienia lub struktury zawodowej ludności wydzielają funkcjonalne typy osiedli; opierając się o społeczną strukturę ludności dzielą osiedla według typów społeczności w nich mieszkających; wreszcie w oparciu o kryterium centralności przeprowadzają hierarchizację ośrodków centralnych.

Jedni autorzy przyjmują w studiach mniejszą liczbę czynników klasyfikacyjnych i słabo uwzględniają stronę genetyczną, inni przyjmując większą liczbę czynników ujmują klasyfikację kompleksowo.

Ogólnie stwierdzamy, że większość autorów przy klasyfikacji osiedli stawia na pierwszym miejscu kryteria ludnościowe: liczbę mieszkańców, strukturę zawodową, strukturę zatrudnienia, stosunek pomiędzy liczbą miejsc pracy a liczbą dojeżdżających i wyjeżdżających do pracy. Stosując różne wskaźniki wyróżniają typy funkcjonalne badanych osiedli. Szczególnym zainteresowaniem badaczy cieszą się osiedla miejskie.

Studia nad klasyfikacją funkcjonalną osiedli szczególnie silnie rozwinęły się w Stanach Zjednoczonych, ponadto na uwagę zasługują studia w Anglii i Niemczech. Krótką ocenę wyników studiów w Stanach Zjednoczonych zarówno w literaturze geograficznej jak i planistycznej znajdujemy w opracowaniach L. Kosińskiego¹ i K. Dziewońskiego [33]. W geografii polskiej zagadnienie to opracował teoretycznie w oparciu o analizę struktury funkcjonalnej ludności (miastotwórczą, uzupełniającą i zawodowo bierną) miast i miasteczek J. Kostrowicki w latach 1948—1950 [66—68]. Studia te zostały następnie dalej rozwinięte w pracach L. Kosińskiego nad miastami polskimi [60—63].

Poza studiami nad zagadnieniem funkcjonalnym osiedli rozwinęły się na szeroką skalę, szczególnie w ostatnich latach, studia nad teoretycznym uzasadnieniem istnienia *ośrodków centralnych*² i ich *hierarchii* w sieci osadniczej.

Koncepcja hierarchicznego układu ośrodków centralnych, w postaci rozwiniętej teorii, sformułowana została przez niemieckiego geografa W. Christallera. Po raz pierwszy przedstawił on swoją koncepcję w pracy o układzie miast na przykładzie południowych Niemiec [19]. Wyniki swoich badań teoretycznych przedstawił na XV Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Amsterdamie w referacie „Związek funkcjonalny pomiędzy skupieniami miejskimi i wsią”. Niezależnie od politycznego charakteru i naukowego znaczenia późniejszych jego prac, które wywołały protesty i poderwały zaufanie do samej teorii [20]³, koncepcja Christallera ma poważne znaczenie i od niej należy rozpocząć genezę dalszego rozwoju tego typu opracowań.

Podstawą teoretyczną układu Christallera jest następujące rozumowanie: główną funkcją miasta, czyli jego główną cechą charakterystyczną, jest to, że stanowi ono centralny punkt jakiegoś obszaru. Ta *zasada centralności* stanowi istotną podstawę prawidłowości rozmieszczenia całego układu osadniczego, w postaci hierarchicznego systemu *ośrodków centralnych*, czyli ośrodków pełniących *funkcje centralne* na rzecz otaczającego je mniejszego czy większego obszaru. Funkcje centralne polegają na wytwarzaniu lub świadczeniu dóbr i usług centralnych (lub w skrócie: *dóbr centralnych*), które Christaller definiuje jako dobra i usługi wytwarzane i świadczone w niewielu punktach, i to w punktach centralnych, a wykorzystywane w wielu punktach rozproszonych. W ramach tej kategorii dóbr centralnych rozróżnia Christaller z kolei dobra

¹ Por. rec. L. Kosińskiego — H. J. Nelson — A Service Classification of American Cities, *Przegl. geogr.* 28, 4, 818—820. Dyskusja w amerykańskiej literaturze planistycznej na temat zastosowania metody funkcjonalnej, *Przegl. geogr.* 32, 1960, z. 1—2, s. 129—135.

² W języku niemieckim „zentrale Orte”, angielskim „central places”. rosyjskim „miestnyj centr”.

³ Por. rec. L. Kosińskiego *Przegl. geogr.*, 27, 1955, z. 3/4, s. 659—663.

centralne wyższego rzędu, produkowane i sprzedawane tylko w centralnych ośrodkach wyższego rzędu, oraz dobra centralne niższego rzędu, produkowane w ośrodkach centralnych niższego rzędu (lecz równocześnie także i w ośrodkach wyższego rzędu). Tak więc występowanie pewnej *hierarchii rządów dóbr centralnych* leży u podłoża istnienia hierarchii ośrodków centralnych.

Do funkcji centralnych zalicza Christaller cały handel, szereg usług produkcyjnych, takich jak warsztaty naprawcze itp., większość rzemiosła, bankowość, administrację oraz wszelkiego rodzaju usługi socjalne i kulturalne, a także produkcję przemysłową szeregu gałęzi głównie zorientowanych konsumpcyjnie, jak np.: wiele gałęzi przemysłu spożywczego.

Błędem są zatem zarzuty często stawiane Christallerowi, że teoria jego dotyczy wyłącznie funkcji usługowych; raczej należałoby mówić w odniesieniu do jego koncepcji o funkcjach obsługi, które to pojęcie ma charakter szerszy, obejmując zarówno większość usług produkcyjnych i nieprodukcyjnych jak i niektóre dziedziny produkcji przemysłowej i rzemieślniczej. Faktem jest jednak, że usługi odgrywają tu rolę dominującą i że zarówno Christaller, jak i jego następcy posługiwali się z reguły wskaźnikami z dziedziny usług jako miernikami centralności.

Wychodząc z przedstawionych wyżej założeń teoretycznych Christaller przedstawia swój model idealnej sieci ośrodków centralnych. Na *idealnej powierzchni* (równomiernie zasiedlonej, pozbawionej przeszkód fizjograficznych, granic politycznych, o gęstej i równomiernej sieci komunikacyjnej) rozmieszcza na powierzchni ziemi *ośrodki centralne* zupełnie nierównomiernie, zakreślając z każdego ośrodka koło, symbolizujące zasięg jego obsługi. Ponieważ figura geometryczna, jaką jest koło, nie daje idealnego pokrycia powierzchni i spostrzec można pewne tereny nie obsłużone, Christaller stosuje inną figurę — sześciobok, która daje powierzchnię bardzo zbliżoną do koła i pokrywa przestrzeń bez reszty.

Wyciągając wnioski z licznych studiów, dotyczących zasięgu różnych funkcji, Christaller dochodzi do wniosku, że istnieje cała hierarchia funkcji centralnych poczynając od najmniej wyspecjalizowanych, a umieszczonych już w małym osiedlu wiejskim, do wysoko wyspecjalizowanych, które mieszczą się w większych ośrodkach miejskich. Christaller spostrzegł, że *ośrodki centralne* nie tworzą jednostajnego ciągu od najmniejszych do największych, lecz występują pewnymi rojami, grupującymi się wokół pewnych wielkości, które odpowiadają świadczonym funkcjom. Uznał on, że istnieją osiedla o typowych dla każdego roju wielkościach, obliczył im średnie zaludnienie, przestrzeń, odległości od siebie oraz wielkość i zaludnienie ich zapleczy, zgodnie ze swym schematem sześciobocznym, przy czym koncentracja usług zarówno jak obszar obsługi nie rośnie stopniowo, lecz skokami. Stwierdził, że liczba

ośrodków centralnych zwiększa się od największego do najmniejszego w porządku następującym: 1:3:6:18:54 itd. Za podstawową jednostkę przyjął autor promień obsługi ośrodka najniższego stopnia 4—5 km, jako odległość, którą można przejść w godzinę. Ośrodki te rozmieszczone są w równych odległościach od siebie i od ośrodka wyższego stopnia, leżącego pośrodku. Ponieważ istnieje stopniowanie usług zależnie od ich koncentracji, podobna gradacja ma miejsce, jeśli chodzi o ich obszar obsługi. Odległość pomiędzy najmniejszymi ośrodkami centralnymi wynosi około 7 km, zaś sześcioboczny obszar obsługi obejmuje 45 km². Ponieważ ośrodki następnego stopnia układają się podobnie, odległość między nimi wynosić musi $\sqrt{3} \times 7 = 12$ km z trzykrotnie większym obszarem obsługi. Zatem wzajemna odległość między ośrodkami jest równa odległości krańcowej pomnożonej przez $\sqrt{3}$. W ten sposób Christaller ustalił teoretyczny model sieci ośrodków centralnych wyrażający się w 7 stopniach⁴.

---

⁴ Najmniejszy ośrodek rynkowy (Marktort) oddalony średnio od ośrodków tej samej klasy o 7—9 km o promieniu obsługi 4—5 km posiada funkcje zcentralizowane najniższego stopnia: urząd stanu cywilnego, posterunek policji, lekarza, dentystę, czasem weterynarza, mały hotel, lokalną gałąź banku obwodowego, rzemieślników, zakłady reperacyjne, browary i młyny i niemal niezmiennie urząd pocztowo-telegraficzny oraz stację kolejową. Drugi stopień zwany ośrodkiem gminnym (Amtsort) odpowiada siedzibie najniższej jednostki administracyjnej i obsługuje zwykle trzy ośrodki rynkowe i ich zaplecze. Odległość pomiędzy ośrodkami 12 km, obszar obsługi — 145 km², ludność w ośrodku 1500 mieszkańców, ludność zaplecza — 8100 mieszkańców. Posiada posterunek policji, bibliotekę, szkołę powszechną, muzeum, aptekę, weterynarza, bank, kino, miejscowe pismo, miejscowe stowarzyszenie handlowe, sklepy wyspecjalizowane i niemal zawsze kolej.

Ośrodek powiatowy (Kreisstadt) — zazwyczaj znajdują się tu funkcje stolicy powiatu. Średni zasięg — 21 km, obszar zaplecza — 400 km², ludność w ośrodku — 3500 osób, ludność zaplecza — 24 000 osób.

Ośrodek obwodowy (Bezirkstadt) — rozwinięte miasto. Poza funkcjami miasta powiatowego ma ono zwykle obwodowy urząd pracy, zakład nauczania wyższego stopnia, lekarzy specjalistów, kilka kin, wyspecjalizowane sklepy, większy magazyn, dzienniki, oddziały kilku banków i kilka urzędów pocztowych. Średni zasięg — 36 km, obszar zaplecza — 1200 km², ludność w ośrodku — 9000 osób, ludność zaplecza — 75 000 osób.

Ośrodek okręgowy (Gaustadt) — jest ośrodkiem małej prowincji. Średni zasięg — 62 km, obszar zaplecza — 3600 km², ludność w ośrodku 27 000 osób, ludność zaplecza — 225 000 osób.

Ośrodek prowincji (Provinzstadt) — średni zasięg — 108 km, obszar zaplecza — 10 800 km², ludność w ośrodku — 90 000 osób, ludność zaplecza — 675 000 osób.

Ośrodek krajowy (Landeshauptstadt) średni zasięg — 185 km, obszar zaplecza 32 400 km², ludność w ośrodku — 300 000 osób, ludność zaplecza 2 025 000 osób.

Poza tymi typami miast wyróżnia jeszcze Christaller Reichsteile tj. ośrodki dominujące i obsługujące dzielnicę kraju oraz Reichstadt — stolicę kraju.

Poniżej normalnego ośrodka miejskiego najniższego stopnia istnieją jeszcze

Obok ośrodków centralnych wyróżnia Christaller ośrodki rozproszone (*disperse Siedlungen*), związane z powierzchnią rolną czy konkretnym punktem, jak osiedla górnicze czy porty, wreszcie osiedla obojętne na lokalizację (*indiferente Siedlungen*), do których zalicza osiedla przemysłowe.

Teorię Christallera wielu autorów krytykuje, modyfikuje i odrzuca.

A Bobek [3] np. uważa teorię ośrodków centralnych Christallera jako zupełnie niezadowalającą. Stwierdza on, że 2/3 ludności Niemiec i Anglii mieszka w miastach oraz że w Niemczech tylko 1/3 miast ma charakter ośrodków centralnych. Większość osiedli Niemiec stanowią miasta przemysłowe lub wsie zamieszkałe wyłącznie przez rolników.

Według E. L. Ullmana i Ch. D. Harrisa [43, 132] schemat ośrodków centralnych deformują czynniki lokalne, przede wszystkim koncentracje przemysłowe oraz główne szlaki transportu. Zdaniem Ullmana żaden układ ośrodków centralnych nie może być uważany za statyczny, bowiem ze zmianą warunków podlega on zmianom i rozwojowi.

Również A. E. Smailes w pracach swoich [112—114] występuje przeciw Christallerowi z zarzutem, że nie docenia on czynników fizyczno-geograficznych i historycznych oraz że przecenia rolę funkcji centralnych nie doceniając czynnika produkcji.

R. E. Dickinson [26] stwierdza, że obsługa terenu jest tylko jednym z czynników określających rozmieszczenie i wielkość osiedli. Nawet w obszarach słabo uprzemysłowionych takie czynniki jak rzeźba terenu, rozmieszczenie dróg i obszarów niezamieszkałych, a także warunki polityczne silnie oddziałują na układ teoretyczny. Według Dickinsona teoria Christallera pod pewnym warunkiem znajduje zastosowanie na obszarach wiejskich o gospodarce ekstensywnej oraz tam, gdzie sieć miast jest równomiernie rozłożona.

H. E. Bracey [10] wręcz stwierdza, że Christaller oddał sprawie geografii miast złą przysługę żądając szerszego zastosowania swojej teorii lokalizacji, niż to było uzasadnione. Jego zdaniem teoria ośrodków centralnych mało wyjaśnia zagadnienie rozmieszczenia osiedli w gęsto zaludnionych obszarach przemysłowych.

H. Carol [15] pozostając pod wpływem teorii Christallera stara się nadać jej ogólniejszy charakter i zbliżyć ją do potrzeb życia.

---

małe, pomocnicze ośrodki (*Hilfzentralen*) posiadające kilka funkcji centralnych, nie osiągając jednak poziomu miasta rynkowego.

Niezależnie od tych ośrodków centralnych istnieją, jak przyznaje Christaller osiedla o funkcjach niecentralnych związanych głównie z nierównomiernym rozmieszczeniem bogactw naturalnych i warunków komunikacyjnych. Chodzi tu więc o osiedla rolnicze i przemysłowe, osiedla o funkcjach komunikacyjnych, takie jak np. porty itp. Jednakże prawidłowości rozmieszczenia sieci osadniczej doszukuje się Christaller wyłącznie w dziedzinie funkcji i ośrodków centralnych, traktując funkcje i ośrodki o innym charakterze jako czynnik deformujący jego podstawowy schemat teoretyczny.

M. Rochefort [107] w studiach nad hierarchią ośrodków miejskich w departamencie Bas-Rhin zastosował sposób wyznaczania stopnia ich centralności na podstawie metody Christallera w oparciu o liczbę abonentów telefonicznych i uzyskał wynik ujemny. Zdaniem Rocheforta metoda telefoniczna Christallera szczególnie nie nadaje się do badania niższych stopni ośrodków centralnych.

Do autorów krajów socjalistycznych, którzy wystąpili z krytyką teorii Christallera, należą m.in. J. Kostrowicki, E. Neef i W. W. Pokszyszewski.

J. Kostrowicki [66] zwraca szczególnie uwagę na niedostatek układu Christallerowskiego z punktu widzenia ekonomiki sieci komunikacyjnej, daleko idący schematyzm oraz statyczność ujęcia teorii.

E. Neef [87] wykazał niesprawdzalność teorii na silnie uprzemysłowionych obszarach, w których sieć osadnicza uległa zasadniczym przemianom w dobie kapitalizmu. Neef zastosował telefoniczną metodę Christallera do analizy ośrodków centralnych w Saksonii jako eksperyment dla sprawdzenia, czy metoda ta i zbudowana na niej teoria znajdzie zastosowanie. Po tym eksperymencie doszedł autor do wniosku, że teoria Christallera na badanym terenie nie znalazła potwierdzenia.

Krytykę teorii Christallera przeprowadził również W. W. Pokszyszewski [101]. Jego zdaniem zamiast wyprowadzać funkcje jednostek osadniczych z ich centralności, należałoby kolejno odwrócić i hierarchię centralności jednostek osadniczych rozpatrywać z punktu widzenia funkcji przez nie spełnianych. Zdaniem Pokszyszewskiego — Christallerowskie funkcje centralne to funkcje nieprodukcyjne, które mają w dużej mierze charakter mniej lub bardziej wyraźnie wtórny w stosunku do funkcji produkcyjnych danego ośrodka. Jeśli już nawet oceniać stopień centralności jednostek osadniczych na podstawie rozwiniętych w nich funkcji wtórnych (usługowych), to centralność ta powinna wpływać nie z abstrakcyjnej zgeometryzowanej przestrzeni, lecz z realnej geografii produkcji, zależnej od zasobów surowca, paliw, energii, warunków transportowych, przesłanek historycznych itp. U podstaw tego zagadnienia leży więc geografia produkcji i rozwoju gospodarczego. Ona to tworzy hierarchię jednostek osadniczych określając, które z nich są ośrodkami centralnymi dla innych.

Opublikowany ostatnio w Woprosach Geografii [103] artykuł Pokszyszewskiego będący próbą podsumowania prac prowadzonych nad typologią funkcjonalną osadnictwa ZSRR, jednocześnie otwiera nowy etap prac w geografii osadnictwa nad *hierarchią ośrodków lokalnych* (miestnych centrow). W artykule tym Pokszyszewski w sposób wyraźny zwraca uwagę, że wykazanie błędów teorii ośrodków centralnych Christallera „nie oznacza, że do niej zupełnie nie należy powracać. Odwrotnie, krytyka ta powinna stać się tylko początkiem studiów”. Do

postępów osiągniętych w tej dziedzinie przez geografów radzieckich jeszcze powrócimy.

Jak widać na przykładzie przedstawionych poglądów krytyków i komentatorów teorii ośrodków centralnych, niektóre zarzuty pod jej adresem sięgają poza istotną jej treść i definicje samego Christallera (np. zarzut, że dotyczy ona wyłącznie działalności usługowej, a nawet jedynie usług niematerialnych).

Niektóre, najczęściej wysuwane zarzuty, należy uznać za słuszne. Słusznie zwraca się więc uwagę na schematyzm układu sieci osadniczej odbiegający bardzo często od życia i nie uwzględniający warunków środowiska geograficznego i zróżnicowanych geograficznie procesów produkcyjnych. Niewątpliwie błędem jest przypisywanie przez Christallera zbyt dużej roli w kształtowaniu się sieci osiedli funkcjom centralnym, które nie obejmują większości funkcji z dziedziny produkcji materialnej, jak również nieuwzględnienie zagadnień historycznego rozwoju społeczno-gospodarczego.

Jest rzeczą interesującą, że główne uderzenie krytyków trafiało nie w istotę jego koncepcji, na ogół uznawaną, ale w metodę badawczą — ową metodę telefoniczną.

Geografowie zachodnioeuropejscy i amerykańscy starają się teorię Christallera zmodyfikować, wykorzystać jej niewątpliwe wartości i dostosować do potrzeb gospodarczych. Szczególnie odnosi się to do części teorii Christallera o ośrodkach centralnych nastawionych na obsługę zaplecza, lecz faktycznie istniejących w aktualnej sieci osadniczej; odrzucają natomiast dopasowywanie istniejącej sieci osadniczej do schematu figur geometrycznych. Autorzy wyprowadzają *centralność* jednostek osadniczych głównie z funkcji usługowych.

Mimo przytoczonych powyżej zarzutów, teoria Christallera stanowi poważny krok w rozwoju geografii osadnictwa. W szczególności wkładem Christallera było:

- a) zwrócenie uwagi na zagadnienie lokalizacji miejscowości o funkcjach centralnych,
- b) uwzględnienie w niej zagadnienia obsługi ludności, które w przeszłości było słabo doceniane, a nawet niezauważane,
- c) zwrócenie uwagi na przestrzenne i funkcjonalne powiązanie między jednostkami osadniczymi, tworzącymi łącznie pewien system,
- d) ujęcie sieci osadniczej jako całości, z jej najmniejszymi ogniwami, tj. wsiami.

Christaller unika wyrazu miasto i używa go tylko dla podkreślenia ważności swych stopni ośrodków centralnych.

Te właśnie dodatnie elementy teorii Christallera wpłynęły na zainteresowanie się nią nie tylko w krajach kapitalistycznych, lecz i w tych, które budują ustrój socjalistyczny, w tym także i w Polsce, szczególnie

w okresie powojennym [11, 28—30, 50, 64—66, 77, 106, 116, 123, 129]. Opracowano wówczas szereg planów *idealnego układu ośrodków usługowych*, dostosowując czasem układy do rzeczywistości, często jednak — rzeczywistość do układu teoretycznego. Układy teoretyczne osiedli były nawet wykładane na wyższych uczelniach [2].

Niezależnie od poglądów różnych autorów na teorię ośrodków centralnych Christallera (bardziej lub mniej ulegających jej wpływowi, lepiej czy gorzej udoskonalających ją), wszyscy są zgodni co do istnienia *ośrodków centralnych* i ich hierarchii.

O wadze zagadnienia może świadczyć ostatnie specjalne sympozjum Międzynarodowej Unii Geograficznej w Lund, gdzie *ośrodkom centralnym* poświęcono wiele uwagi [104]⁵.

Warto więc pokrótce prześledzić dalsze losy tej teorii, a raczej jej ewolucji, na przykładzie literatury niektórych krajów⁶. Za szerszym omówieniem na tym miejscu literatury poświęconej ośrodkom centralnym, a przede wszystkim stosowanym metodom, przemawia nie tylko powiązanie problemowe z niniejszą pracą, lecz również i brak bardziej zwartego przeglądu tych prac. W naszej literaturze o istnieniu tego problemu dowiadujemy się co prawda z licznych recenzji prac poświęconych geografii osadnictwa, lecz nie dają one pełnej informacji.

Niepodobna objąć w skróconym omówieniu wszystkich prac z zakresu interesującego nas tematu, które ukazały się w różnych krajach. Szersze omówienie bibliografii tego zagadnienia znajdziemy w opracowaniu P. Schöllera z 1953 r. [109] oraz B. J. L. Berry'ego, A. Preda z 1961 r. [6].

Wybrano więc pewną reprezentację, zarówno krajów, jak i autorów, głównie pod kątem widzenia metod stosowanych przez nich w studiach nad ośrodkami centralnymi. Nieprzypadkowe będzie włączenie do omówienia, oprócz krajów o największym dorobku, również i tych, w których studia nad omawianym zagadnieniem znajdują się jeszcze w stadium początkowym, jak np. Danii, Jugosławii, Czechosłowacji czy Bułgarii. Z dorobkiem ich w tej dziedzinie miał autor możliwość zapoznać się podczas swoich podróży naukowo-badawczych w tych krajach⁷. Przy-

⁵ W ostatnim czasie ukazało się w polskim tłumaczeniu dzieło A. Löscha oraz w PZLG 1962, z. 4 większy skrót pracy W. Christallera, oraz prace: E. Neefa, W. W. Pokszyszewskiego i innych — poświęcone ośrodkom centralnym.

⁶ Mówiąc o teorii Christallera należy podkreślić, że układ sześciobocznego kształtu obszaru gospodarczego ośrodków centralnych przyjął później A. Lösch w pracy nad przestrzenną teorią rynków [82] lecz mimo, że swoją teorię bardziej podbudował od strony ekonomicznej i naukowej, nie usunął jednak podstawowych braków wspólnych obu twórcom.

⁷ W powyższym omówieniu nie uwzględniono dorobku Francji. Jakkolwiek w dziedzinie geografii osadnictwa jest on wielki, to zagadnieniu ośrodków centralnych dotychczas nie poświęcono tam większej uwagi.

czyni się to do uwydatnienia tezy, że zagadnienie ośrodków centralnych staje się w ostatnich latach ważnym problemem, oczekującym rozwiązania we wszystkich krajach bez względu na ich wielkość, stopień rozwoju gospodarczego czy ustrój.

Jakkolwiek głównym przedmiotem przeglądu będzie problematyka ośrodków centralnych, w omówieniu będzie również poruszone i zagadnienie klasyfikacji funkcjonalnej o tyle, o ile wiązało się ono z ośrodkami centralnymi, np. w Niemczech, czy też stało się drogą dla dalszej ewolucji tego problemu, jak to miało miejsce w geografii osadnictwa ZSRR.

Niemcy. W niemieckiej literaturze zarówno geograficznej jak i planistycznej z dziedziny osadnictwa zagadnienia typologii zajmują wiele miejsca. Rozwój tych studiów zawdzięczać należy nie tylko praktycznemu zapotrzebowaniu na ten typ opracowań, lecz i bogatym zasobom materiałów ewidencyjno-statystycznych oraz istnieniu gmin jednostkowych. Wszystko to czyni klasyfikację niemiecką bardziej wszechstronną w odróżnieniu od opracowań w innych krajach, głównie anglosaskich, gdzie przedmiotem klasyfikacji są przede wszystkim miasta.

W ostatnich kilkunastu latach studia nad klasyfikacją osadnictwa w Niemczech poszły w dwóch głównych kierunkach: w Niemieckiej Republice Federalnej poza uprawianą typologią funkcjonalną, problematyka *ośrodków centralnych* należy do tematów cieszących się ostatnio szczególnym zainteresowaniem. Zajmują się nią głównie geografowie. W Niemieckiej Republice Demokratycznej po krytyce teorii W. Christallera dokonanej przez E. Neefa i J. H. Schultzego [87, 111] zarzucono studia nad ośrodkami centralnymi rozwijając natomiast studia nad typologią funkcjonalną. Pracami tymi zajmują się głównie urbaniści i planiści regionalni.

Studia nad typologią w osadnictwie prowadzone w obu państwach niemieckich są pokrewne, z wyraźnym odchyleniem w NRF ku klasyfikacji opartej na koncepcji ośrodków centralnych⁸.

A. Niemiecka Republika Federalna. Jeden z kierunków prac typologicznych zmierza do określenia funkcjonalnych typów jednostek osadniczych. W kryteriach swoich autorzy uwzględniają większą lub mniejszą liczbę czynników zarówno gospodarczych jak i charakterys-

---

⁸ Autor pomija w omówieniu dość obfitą dawniejszą literaturę niemiecką. Podsumowania i ocenę literatury niemieckiej dają prace P. Schöllera [199], Hansa Lehmana [79], Heinza Lehmana [80]. Por. artykuł L. Kosińskiego — Pobył w Niemieckiej Republice Federalnej, PZLG, 1959, z. 2, s. 129—180; sprawozdanie — Badania ludnościowo-osadnicze w NRF, Przegl. zach., 1959, 15, Nr 6, s. 410—417.

tykę stosunków ludnościowych, wprowadzają elementy dynamiczne, np. w postaci codziennych ruchów ludności związanych z dojazdami do pracy, oraz uwzględniają rolę osiedli obsługiwanych względnie obsługujących pewne zaplecze.

Z serii prac tego kierunku zasługuje na wzmiankę praca H. Lindego [81]⁹, którzy w oparciu o wspomniane powyżej kryteria wydzielił trzy grupy gmin: rolnicze, wiejskie nierolnicze i wyraźnie nierolnicze. W każdej z tych grup wyróżnia szereg podtypów. Na podstawie kryteriów gospodarczych i charakterystyki stosunków ludnościowych opracowano typologię funkcjonalną gmin na obszarze Szlezwik-Holsztynu, Hesji i Bawarii. Dla przykładu na terenie Szlezwik-Holsztynu [25], w oparciu o liczbę i strukturę zawodowo czynnych i zatrudnionych w zakładach pracy w każdej gminie, wyróżniono następujące gminy: rolnicze, nierolnicze i wybitnie nierolnicze. We wszystkich typach wyróżniono jeszcze szereg podtypów. Dalszą klasyfikację gmin przeprowadzono z punktu widzenia spełniania przez nie funkcji tzw. ponadlokalnych, wyróżniając gminy z wybijającymi się funkcjami: mieszkaniową, miejsca pracy, targową, administracyjną i wypoczynkowo-uzdrowiskową. W innych opracowaniach autorzy ograniczają kryteria w klasyfikacji np. tylko do kryteriów gospodarczych jak H. Hüfner [46]¹⁰, wyróżniając na terenie Hesji cztery grupy gmin: robotniczo-mieszkaniowe, nierolnicze, mieszane i rolnicze. P. Hesse natomiast [44] buduje swoją typologię gmin w oparciu o stosunki społeczno-agrarne wprowadzając pewne elementy funkcjonalne. Wyróżnił on gminy rzemieślnicze i centra administracyjne, gminy robotniczo-mieszkalne i osiedla mieszkaniowe, gminy robotniczo-chłopskie, drobno-chłopskie oraz gminy średnio- i wielkochłopskie. Bogactwo materiałów inwentaryzacyjno-statystycznych dotyczących gmin skłania niektórych autorów do wypracowania typów funkcjonalnych w oparciu tylko o dane statystyczne. K. Mittelhäusser¹¹ w oparciu o wykaz gminny budynków i mieszkań (z wyróżnieniem domów chłopskich) oraz spis zakładów przemysłowych i gospodarstw rolnych zawartych w statystyce, przeprowadza typologię gmin wiejskich dla Dolnej Saksonii. Wyróżnia tam ona: gminy rolnicze, rolniczo-mieszkalne, rolniczo-przemysłowe, mieszkalno-przemysłowe i rolniczo-mieszkalno-przemysłowe.

Inny kierunek prac stanowi kontynuację zapoczątkowanych przez W. Christallera studiów nad ośrodkami centralnymi, lecz w postaci zmienionej. Badaniami tymi, zwłaszcza na odcinku metodologii, zajmują

⁹ Por. rec. L. Kosińskiego w Przegl. geogr., 29, 1957, 4, s. 823.

¹⁰ Jw. s. 822—823.

¹¹ Artykuł K. Mittelhäusser ukazał się w tłumaczeniu polskim w PZLG 1961, z. 2, s. 131—149. pt. Typy funkcjonalne osiedli wiejskich na podstawie statystyki.

się głównie geografowie. Większość z nich w studiach nad ośrodkami centralnymi uwzględnia cały zespół elementów, w przeciwieństwie do metody wyznaczania stopnia centralności na podstawie liczby abonentów telefonicznych Christallera. Nową metodę w klasyfikacji ośrodków centralnych przedstawiła grupa geografów (R. Klöpfer i J. Körber pod kier. naukowym E. Meynena) w pracy wykonanej na zlecenie Urzędu Kanclerskiego i Planowania Krajowego (Landesplanung) na obszarze Kraju Palatynatu — Nadrenii [85]. Studia oparto zarówno na analizie materiałów statystycznych, jak i na badaniach terenowych; wykorzystano zwłaszcza metodę ankietową przy analizie zasięgu działania placówek handlowych oraz różnych zakładów gospodarczych i administracyjnych. Prześladowano powiązanie i współzależność pomiędzy osadnictwem rejonów rolniczych i miastami w zakresie zaopatrywania ludności w towary i zbytu nadwyżek produktów rolnych (siłę przyciągania poszczególnego ośrodka). Podobnie prześladowano współzależność w zakresie administracji i strukturze zatrudnienia ludności. Ponadto wzięto pod uwagę topografię terenu, wyposażenie komunikacyjne i wiele innych czynników.

W oparciu o te kryteria określono hierarchię ośrodków centralnych zasadniczo w trzech stopniach (niezależnych od przebiegu granic administracyjnych): niższy — średni — wyższy¹². Główną grupę stanowią ośrodki średniego rzędu (z kilkoma podgrupami), najbardziej potrzebne dla zaplecza, gdyż najkorzystniej pokrywają wielokierunkowe potrzeby ludności w zakresie dóbr i usług. Autorzy tego studium wyróżnili ponadto ośrodki centralne o specyficznym znaczeniu dla całej prowincji. W studiach zaznaczono ośrodki centralne, których obecne wyposażenie usługowe i gospodarcze nie jest właściwe w stosunku do obszaru, który obsługują. Interesujące jest także zwrócenie uwagi na przebieg granicy obszarów ciężań ośrodków centralnych i granicy administracyjnej.

---

¹² Za ośrodek centralny pierwszego niższego stopnia uznano miejscowość wyposażoną przeważnie w pewien zespół urządzeń usługowych i gospodarczych jak np. apteka lub drogeria, lekarze, stacje obsługi pojazdów mechanicznych i sprzętu elektrycznego, rolnicze placówki handlowe, kino, szkoły podstawowe. Ponadto wydzielono w tym niższym stopniu tzw. ośrodki centralne pomocnicze, jeszcze całkowicie nie wykształcone (z bardziej lub słabiej zarysowującym się obszarem uzupełniającym).

Miejscowość zakwalifikowana jako ośrodek szczebla drugiego — średniego ma bardziej wykształcony zespół urządzeń wyższego szczebla: szkołę, szpital, lekarzy o różnej specjalności, placówki specjalistyczne, salę widowiskową, placówki naukowe; często mieści się tu siedziba władz administracji powiatowej (Kreisverwaltung). Również i w tej grupie wydzielono ośrodki centralne o funkcjach słabiej rozwiniętych.

Miejscowości uznane za ośrodki centralne wyższego — trzeciego stopnia wyposażone są w placówki handlowe z artykułami luksusowymi, domy towarowe, stały teatr, muzea, uczelnie specjalistyczne, wyższego szczebla władze administracyjne, spółki gospodarcze, większe lokale rozrywkowe, wystawy.

Warto zaznaczyć, że wyniki badań nad ośrodkami centralnymi często są przedmiotem dyskusji na zjazdach geograficznych, jak to miało miejsce we Frankfurcie w 1951 r.

B. Niemiecka Republika Demokratyczna. Studia typologiczne nad osadnictwem w NRD, jak zaznaczono poprzednio, rozwinęły się głównie w kierunku klasyfikacji funkcjonalnej gmin (częściowo i gospodarstw). Zagadnienie ośrodków centralnych, ich hierarchię, starano się raczej wplatać w różne schematy typologiczne. Na uwagę zasługuje cytowana już praca [87]. Neef poza krytyką metody wyznaczania stopnia centralności na podstawie liczby abonentów telefonicznych Christallera, której słuszność podważył na przykładzie Saksonii, stosuje własną metodę określania centralności na podstawie handlu detalicznego. Jego zdaniem handel detaliczny ma najlepsze warunki dla wyznaczenia ośrodka centralnego. Neef zdaje sobie sprawę z faktu, że centralne miejsca zakupu również nie mogą reprezentować centralnych ośrodków jako całości i dać pełnowartościowych informacji na temat funkcjonalności badanych ośrodków centralnych; zaznacza jednak, że w każdym razie badania takie będą miały za podstawę geograficzną rzeczywistość.

Ocena dorobku naukowego i organizacyjnego w ujmowaniu zagadnień osadnictwa w NRD może być dokonana jedynie na tle całokształtu stosunków politycznych i gospodarczych w ciągu minionych ostatnich 16 lat.

Znamiennym wydarzeniem na odcinku osadnictwa było ogłoszenie w 1950 r. na tle nowego prawa budowlanego tzw. 16 *zasad urbanistyki* (16 Grundsätze der Städtebau). W 1958 r. Walter Ulbricht (Przewodniczący Rady Państwa i pierwszy sekretarz SED) ogłasza postanowienie o sporządzeniu w dwuletnim okresie (do końca 1960 r.) planów zagospodarowania przestrzennego wszystkich wsi w kraju, dla zaspokojenia potrzeb szybko rozwijającej się spółdzielczości produkcyjno-rolnej. Znany jest sprawny przebieg tej akcji poprzedzony ustaleniem koncepcji rozwojowej struktury osadnictwa wiejskiego w poszczególnych województwach (Pläne der ländlichen Siedlungsnetzes der Bezirke). Tempo tych prac wprost imponujące, tym bardziej jeśli się zważy, ile musiano przewartościować pojęć, przyzwyczajzeń i układów organizacyjnych — niesławną spuściznę minionego kapitalistycznego i nazistowskiego okresu.

W publikacjach wschodnioniemieckich powojennego okresu można znaleźć zarówno żywe odbicie biegu wyżej wspomnianych wydarzeń jak również ich metodologiczną podbudowę i uzasadnienie.

Wśród pozycji traktujących o klasyfikacji w osadnictwie wysuwa się na czoło szeroko rozwinięty dział klasyfikacji gmin jednostkowych. Specjalnie wartościową pozycję stanowi w tym dziale dorobek Hansa

Lehmann a [79]¹³, który w oparciu o strukturę zawodową ludności, stosunki społeczno-gospodarcze i właściwości fizjonomiczne oraz tak zwane funkcje centralne (odpowiednik naszych czynników miastotwórczych) ustala kryteria klasyfikacji gmin. Wyróżnia przy tym 20 typów gmin, które można by podzielić na trzy główne grupy: *gminy wiejskie*, które dzieli na chłopskie, wielkochłopskie, chłopsko-robotnicze, robotniczo-chłopskie, rybackie, wsie robotnicze, wsie robotników leśnych; *gminy zurbanizowane*: wśród nich gminy zamieszkałe przez robotników, satelity mieszkaniowe oraz miasta rolnicze, wreszcie *gminy miejskie*, które dzieli na ośrodki lokalne, regionalne, gminy przejściowe (wsie, miasteczka, miasta i wielkie miasta), gminy handlowe i komunikacyjne; w końcu gminy wypoczynkowe (uzdrowiska, kąpieliska morskie i osiedla letniskowe).

Jak z tego wynika, klasyfikacja ta zmierza do określenia specyfiki osiedli w relacji wielu kryteriów: gospodarczych, funkcjonalnych, społecznych oraz struktury i hierarchii sieci osadnictwa. Autor podkreśla wagę tej kategorii badań jako podbudowy prac planistycznych dla znalezienia prawidłowych dróg przejścia od form istniejących do przyszłych. Rozwija w sposób przekonujący zjawisko przerastania jednych form w drugie, przeradzania się wsi w osiedla zurbanizowane o większym znaczeniu. Na uwagę zasługuje fakt, że autor odróżnia ośrodek lokalny od miasteczka rolniczego. Temu typowi ośrodka poświęca autor wiele uwagi jako niewrażliwemu ogniwu nowo powstającej struktury funkcjonalnej osadnictwa na terenach rolniczych.

W operatach planistycznych okresu 1958—1960 daje się zauważyć wpływ tych prac typologicznych. Nie można jednak twierdzić, że zostały w pełni zastosowane z uwagi na oczywistą konieczność uproszczeń metodologicznych w tak krótkim czasie przeprowadzanej wielkiej akcji planistycznej.

Koncepcje planistyczne ograniczyć się musiały niemal do schematycznego rozmieszczenia urządzeń centralnych, zwłaszcza pełnych szkół 10-klasowych w głównych wsiach (Hauptdörfer) przy ustalaniu zasięgów stacji maszynowo-tractorowych oraz lokalizacji baz produkcyjnych współpracujących ze sobą, w ustalaniu zasięgu wsi głównych oraz lokalizacji wielkotowarowych gospodarstw rolniczych.

W opracowaniach tych znamieną jest tendencja grupowania uspołecznionych usług rzemieślniczych dla ludności wiejskiej w ośrodkach powiatowych (Bezirke), które w głównych wsiach mają jedynie ekspozytury działające przez określone dni w tygodniu i tylko w zakresie przyjmowania zleceń i przekazywania gotowych prac wykonanych w pracowniach znajdujących się w mieście.

¹³ Por. rec. L. Kosińskiego w Przegl. geogr., 29, 1957, 4, s. 823—825.

Szwajcaria. W Szwajcarii ośrodki centralne badali H. Carol i V. L. Trinks [120]. Carol nawiązując do swych badań ośrodków centralnych w Szwajcarii (Kanton Zürich) przedstawił układ ośrodków centralnych południowej Afryki (reg. Karroo), biorąc pod uwagę skupienie rozmaitych usług w ośrodkach [15].

Należy podkreślić, że Carol przyjmując teorię Christallera o funkcjach centralnych w sieci osadniczej znacznie ją rozwinął starając się nadać jej bardziej ogólny charakter. Skalę centralności widzi Carol już w pojedynczej zagrodzie wiejskiej, która jego zdaniem względem pewnego obszaru uprawnego stanowi punkt centralny i nie jest, jak to uważa Christaller, ośrodkiem rozproszonym (to samo odnosi się do wsi, która jest ośrodkiem jakiegoś obszaru rolniczego). Po drugie Carol połączył niższe i średnie stopnie centralności Christallera, dając schematowi charakter bardziej ogólny¹⁴. Po trzecie, w specyficznym przypadku metropolii uwzględnił również miasta o specjalnym zasięgu jako najwyższe szczeble w hierarchii centralności, które nie są stolicami.

Za kryteria klasyfikacyjne przyjmuje Carol rezultaty dynamiki gospodarczej. W oparciu o różne kombinacje statystyczne danych z zakresu: gospodarki, administracji, ludności i fizjonomii wyznacza typy osiedli szwajcarskich [14]. Zdaniem Carola każda miejscowość pełniąca funkcje ośrodka centralnego w swym najwyższym stopniu hierarchii może jednocześnie spełniać funkcje pełno-centralne, średnio-centralne lub subcentralne.

Interesujące jest rozróżnienie u Carola usług centralnych powszechnych od specjalnych (obejmujących tylko pewne grupy ludzi). Jest to jak gdyby przejście od analizy usług centralnych do analizy funkcji. Poza tym Carol używa terminu „struktura funkcjonalna” dla określenia całości zjawisk funkcjonalnych (tzn. układu i zasięgu ośrodków centralnych).

Wielka Brytania. Studia z zakresu geografii osadnictwa Wielkiej Brytanii są szerzej spopularyzowane w Polsce dzięki pracom J. Kostrowickiego [66], K. Dziewońskiego [32] i L. Kosińskiego oraz recenzjom licznych prac w ujęciu ostatniego jak i bezpośrednich osobistych częstych kontaktów z geografami brytyjskimi, a w latach ostatnich również z seminariów brytyjsko-polskich wspólnie z nimi organizowanych¹⁵.

¹⁴ Przy praktycznym zastosowaniu skali hierarchii Carola na dwóch tak różnych przykładach jak Kanton Zürichu oraz południowa Afryka (15) okazało się, że skala jego zachowuje swą ważność w obu przypadkach.

¹⁵ Por. notatkę L. Kosińskiego. Uwagi o geografii osadnictwa i zaludnienia w Wielkiej Brytanii w *Przegl. geogr.* 1957, 29, z. 4, s. 797—803; rec. w *Przegl. geogr.* 28, 1956, 4, s. 813—816; rec. w *Biuletynie Inst. Urbanistyki*

Geografia osadnictwa jest w Wielkiej Brytanii jedną z najbardziej rozwiniętych gałęzi geografii ekonomicznej, przy czym na czoło problematyki badawczej wysuwają się dwa główne zagadnienia: określenie aktualnie istniejących funkcji miast oraz aktualnej hierarchii ośrodków centralnych (nastawionych na obsługę ludności) z ich strefami wpływu.

Rozwój studiów nad hierarchią ośrodków centralnych w Wielkiej Brytanii należy wiązać przede wszystkim z pracami R. E. Dickinsa. Autor ten dzięki swoim studiom na uniwersytetach niemieckich miał możliwość dokładnego zapoznania się z niemieckimi kierunkami badawczymi, głównie zaś z teorią ośrodków centralnych Christallera. Zrozumiałe więc są jego zainteresowania tym zagadnieniem, czego dowodem może być obszerne dzieło, w którym zawarł pewne sformułowania z tej dziedziny o charakterze ogólnym [26]¹⁶.

W studiach nad określeniem ośrodków centralnych geografowie angielscy stosują w zasadzie trzy metody:

- 1) analiza powiązań usługowych w sieci osadniczej i określenie ośrodków usługowych przy pomocy informacji ankietowej,
- 2) określenie ośrodków usługowych przy pomocy analizy stopnia koncentracji wybranych instytucji i urzędzeń usługowych,
- 3) określenie ośrodków centralnych przy pomocy analizy kierunków i nasilenia komunikacji autobusowej.

Przedstawicielami pierwszej metody są głównie geografowie A. E. Smiles i H. E. Bracey. Pierwszy z nich zajmuje się głównie miastami; dał on próbę klasyfikacji miast całej Anglii, wydzielając w ich hierarchii 5 stopni. Jako minimum funkcji miasta przyjmuje autor istnienie przynajmniej trzech banków. Osiedla, które mają takie wyposażenie, są również zdrowymi *shopping centers*, przyciągają bo-

---

i Arch. Nr 10, 1960, s. 70—71; Brytyjsko-polskie Seminarium Geograficzne. Biuletyn Polskiego Komitetu do spraw UNESCO Nr 8/25/listopad 1959, s. 8—10.

Por. Problems of Applied Geography Proceedings of the Anglo-Polish Seminar, Nieborów, September 15—18, 1959, Geographical Studies No 25. Warszawa 1961, s. 146.

Drugie kolejne seminarium geograficzne Brytyjsko-Polskie odbyło się w IX.1962 r. w Keele, Wielka Brytania.

¹⁶ Należy zauważyć, że Dickinson interesował się już wcześniej zagadnieniem typologii funkcjonalnej w osadnictwie. Między innymi w 1932 r. w czasopiśmie Geography (s. 19—31) w artykule The Distribution of the Smaller Urban Settlements of East Anglia — przedstawił następujący podział ośrodków lokalnych wschodniej Anglii: 1) wsie (rural villages), których zasadniczą funkcją jest rolnictwo zaś funkcje centralne mają znaczenie podrzędne; 2) wsie zurbanizowane (urban villages) mają znacznie większy odsetek ludności pozarolniczej, zatrudnionej głównie w handlu detalicznym i rzemiosłach. Ośrodki te leżą zwykle na węzłach drogowych; 3) miasteczka (towns) różnią się od poprzednich większą ilością i różnorodnymi usługami lokalnymi oraz charakterystycznymi dla tej grupy instytucjami lokalnymi jak szkoły, banki, adwokaci itp.

wiem przedsiębiorstwa handlu detalicznego. W zakresie funkcji niematerialnych charakteryzują miasto szkoły średnie, szpitale, kina i prasa. Instytucje te zwykle występują razem [112]. Bracey zajmuje się głównie rejonami osadnictwa wiejskiego. Dlatego szczegółowiej omówimy metodę stosowaną przez niego. Już na wstępie należy zauważyć, że prace przez niego prowadzone mają charakter praktyczny i podejmowane są w porozumieniu i przy ścisłej współpracy z władzami terenowymi. Jedną z jego pierwszych prac dotyczy analizy stopnia obsługi ludności hrabstwa Wiltshire w południowej Anglii — określenie hierarchii ośrodków centralnych i stref ich oddziaływania [8]. Studium swoje oparł Bracey głównie na wynikach ankiety rozesyłanej do najmniejszych jednostek administracyjnych (*parishes* — parafie), które miały na celu ustalenie ośrodków centralnych. Posłużył się on tutaj pewnym testem socjologicznym, przy pomocy którego wyliczył w punktach *współczynniki społecznego wyposażenia* każdej *gminy*. Dla ustalenia tych współczynników wziął pod uwagę 36 elementów w następujących 6 grupach:

A. wyposażenie komunalne (elektryczność, gaz, kanalizacja, wywóz śmieci co najmniej raz na dwa tygodnie, wodociąg);

B. transport i dostępność komunikacyjną (miejscowość na trasie autobusu lub w promieniu 1 mili od stacji kolejowej, co najmniej pięć kursów autobusu lub pociągu — dziennie — w każdą stronę);

C. usługi handlowe (sklep rzeźniczy, piekarniczy, kolonialny i żelazny, oddział banku, poczta);

D. usługi w zakresie wolnych zawodów (szpital, przychodnia lekarska i dentystryczna, mieszkanie pielęgniarki okręgowej, kancelaria adwokacka);

E. miejsca zgromadzeń (kościół różnych wyznań, sala zgromadzeń, miejsca rozrywek, szkoła, oddział biblioteki publicznej, bar);

F. organizacje społeczne (kółko śpiewacze lub dramatyczne, klub piłkarski i kriketowy, organizacja młodzieżowa chłopców i dziewcząt, organizacja społeczna dla dorosłych — męska i żeńska).

Oznaczając obecność każdego elementu jednym punktem, Bracey przeprowadził punktację dla wszystkich gmin. Stopień koncentracji pewnych usług (C-F) posłużył mu jako podstawa do ustalenia hierarchii ośrodków usługowych, które dzieli na 6 klas.

W dalszych pracach nad ośrodkami centralnymi w hrabstwach południowej Anglii stara się Bracey metodę ankietową zmodyfikować i uprościć. Np. w badaniach nad osadnictwem hrabstwa Somerset [9] autor uzyskiwał informacje z kwestionariuszy, które zawierały pytania dla każdego osiedla i wnioski: do jakiego miasta lub wsi mieszkańcy udają się po 15 różnego rodzaju usług, lecz i ta metoda okazała się niewygodna. Dla zastosowania jej na większym obszarze konieczne stało się wprowadzenie uproszczonej alternatywy. Szczegółowa analiza wykazała,

że znacznie prostsza metoda rachunkowa, obejmująca tylko 4 pozycje, daje w zasadzie takie same rezultaty: zastosowano ją w innym opracowaniu dotyczącym grupy sąsiednich hrabstw [10]. Autor wyróżnił 4 grupy usług: handlowe (zakupy), zaopatrzenie i usługi medyczne, zawody handlowe oraz rozrywki. Każdą z 4 grup oznaczył jednym punktem. Badaniami objęto tylko osiedla wiejskie, natomiast miasta znajdujące się w zasięgu obsługi innego miasta, zostały pominięte. Tam gdzie na kwestionariuszu wsi wskazane jest jedno miasto, jako zaspokajające potrzeby w zakresie jednej usługi, otrzymuje ono jeden punkt; gdy wskazany jest więcej niż jeden ośrodek, punkt ten dzieli się równo pomiędzy te ośrodki. Ogólna liczba wiejskich punktów daje dla każdego miasta przybliżony wskaźnik jego znaczenia w obsłudze wsi, czyli jego *wiejski składnik centralności*. Wiejski składnik centralności jest prostą metodą stopniowania lub klasyfikowania ośrodków według ich zasięgu usługowego, lecz nie wskazuje wyraźnie żadnych określonych stopni. Dlatego autor, aby określić hierarchię ośrodków centralnych, przeprowadził linię podziału na *ośrodki wyższego i niższego stopnia* przyjmując za kryterium liczbę punktów zakupów w stosunku do punktów innych zawodów usługowych. O ile dany ośrodek ma większą liczbę punktów zakupu niż innych zawodów usługowych, zaliczany jest do stopnia wyższego.

Przedstawiona metoda ankietowa mimo pewnych zastrzeżeń (dobór elementów może mieć charakter dyskusyjny: operowanie sztywnie przyjętymi współczynnikami, operowanie danymi ankietowymi nie pozwala uwzględnić czynnika historycznego itp.) pozwala uzyskane rezultaty dotyczące osiedli porównywać między sobą.

Wychodząc od krytyki ujemnych stron tej metody H. Carter w swych studiach nad ośrodkami centralnymi Walii stosuje metodę inną, przy pomocy analizy stopnia koncentracji wybranych instytucji i urzędzeń usługowych [16, 17]. W oparciu o funkcje handlowe (rynek, liczba zatrudnionych w handlu i rzemiośle, liczba sklepikarzy, ilość banków i agentów ubezpieczeniowych), socjalne (teatry, gazety, szkoły podstawowe, liczba wolnych zawodów) i administracyjną określa ośrodki centralne dla Walii w latach 1830—1835. Praca ta miała udowodnić wyższość tej metody nad ankietową, pozwala ona bowiem na określenie ośrodków centralnych w przeszłości, porównanie ze stanem ośrodków w chwili obecnej, pozwala prześledzić zmiany czynników klasyfikacyjnych w ośrodkach centralnych, które na przestrzeni długiego okresu czasu pełnią te same funkcje.

Przedstawicielem stosunkowo nowej — trzeciej metody — opartej na analizie kierunków i nasilenia komunikacji jest F. H. W. Green [41, 42].

Określa on następujący układ hierarchiczny osiedli:

ośrodek metropolitalny	osiedle I rzędu
ośrodek prowincjonalny	osiedle II rzędu
większy ośrodek regionalny	osiedle III rzędu
zwykły ośrodek regionalny	osiedle IV rzędu
wieś usługowa	osiedle V rzędu

Autor ten zajmuje się ustaleniem sieci ośrodków IV rzędu w Anglii i Walii. Przedmiotem analizy jest komunikacja autobusowa, a materiałem podstawowym rozkłady jazdy. Jako ośrodki IV rzędu przyjmuje autor te miasta, które są punktami wyjścia linii autobusowych, nie obsługujących większych ośrodków aniżeli ten, który jest punktem wyjściowym. Zgodnie z tą definicją osiedla przelotowe nie są ośrodkami niezależnymi.

Następną fazą analizy jest wykreślenie diagramów częstotliwości ruchu autobusów na danej trasie. Jako miernik tej częstotliwości przyjmuje autor liczbę kursów autobusowych z danego osiedla do danego ośrodka. Linia rozgraniczająca sferę wpływów 2 ośrodków IV rzędu powstaje w wyniku połączenia punktów rozgraniczających minimalną liczbę kursów do 2 ośrodków.

Zaletą tej metody jest jej prostota oraz możliwość określenia zaplecza ośrodków IV rzędu dla stosunkowo wielkich obszarów. Warto również podkreślić, że jest to wyraźny przykład metodyki badań geografii stosowanej. Autor w czasie przygotowywania omawianej pracy był pracownikiem badawczym Ministerstwa Planowania Przestrzennego (Ministry of Town and Country Planning).

Oczywiście z punktu widzenia badań szczegółowych słabym punktem tej metody jest przyjęcie upraszczającego założenia, że liczba kursów autobusowych jest rzeczywistym bezpośrednim miernikiem ilości przewiezionych osób.

Stany Zjednoczone¹⁷. W Stanach Zjednoczonych teoretyczną podbudowę pod badania sieci osadniczej dał E. A. Ullman [131] w 1941 r. rozwijając ją później razem z Ch. D. Harrisem [43]. Stwierdzili oni, iż sieć miast powstaje jak gdyby z nałożenia się trzech sieci, rozwijających się pod wpływem rozmaitych czynników. Miasta mające charakter ośrodków centralnych wykazują tendencję do równo-

¹⁷ Jakkolwiek w ostatnich latach studia nad ośrodkami centralnymi znajdują w literaturze amerykańskiej duże zainteresowanie, o czym może świadczyć opublikowana ostatnio pozycja bibliograficzna poświęcona temu zagadnieniu [6], to jednak z uwagi na szczególnie różne warunki społeczno-gospodarcze w Stanach Zjednoczonych i Polsce szczegółowsza ocena stosowanych metod w pracach amerykańskich nad ośrodkami centralnymi niewiele mogłaby się przyczynić do zastosowania ich w Polsce. Z tych też względów ograniczono się jedynie do uwag ogólnych.

miernego rozmieszczenia się w przestrzeni, ich byt wiąże się ściśle z pobliskim zapleczem, a głównymi funkcjami są handel i usługi. Harris i Ullman, podobnie jak Christaller, traktują ośrodki centralne jako jeden z elementów sieci osadniczej.

Od strony badawczej ośrodkami centralnymi w Stanach Zjednoczonych zajmują się głównie J. E. Brush oraz B. J. L. Berry. Brush analizował wybitnie rolnicze obszary USA pozbawione ośrodków przemysłu i większych miast. W swojej metodzie korzystał z osiągnięć angielskich prac Dickinsona i Smailesa. Hierarchię ośrodków lokalnych ustalał on na podstawie analizy stopnia koncentracji rozmaitych urzędów osiedla związanych z obsługą zaplecza (głównie przedsiębiorstwa handlowe detaliczne i hurtowe, agencje bankowe, ośrodki administracyjne i usługowe wszelkiego rodzaju), natomiast zasięgi wpływu ośrodków centralnych ustalał na podstawie analizy ruchu samochodowego. Znaczenie ośrodka centralnego mierzył Brush liczbą i wielkością przedsiębiorstw obsługujących zaplecze [12, 13].

W ostatnim okresie teorię ośrodków centralnych rozwinął w Stanach Zjednoczonych B. J. L. Berry, który oprócz szeregu badań empirycznych [4, 5] podsumował teoretycznie wyniki prac swoich w referacie wygłoszonym na sympozjum w Lund [7] wspólnie z H. M. Mayerem znanym geografem osiedli miejskich z Chicago. W badaniach swych Berry oparł się głównie na funkcjach handlowych i usługowych analizując liczbę funkcji i instytucje, które funkcje te spełniają. W studiach nad Chicago zastosował on metody wypracowane na terenach wiejskich dla badań nad ośrodkami sklepowymi w strefie zurbanizowanej.

W studiach nad przestrzenną funkcjonalną organizacją ośrodków A. K. Philbrick przeprowadził klasyfikację jednostek osadniczych ustalając hierarchię ich wartości [92]. Należy dodać, że oprócz geografów zagadnieniem ośrodków centralnych zajmują się również socjologowie. Socjologowie amerykańscy wyróżniają tzw. wiejską jednostkę sąsiedzką (rural neighborhood) jako najniższy szczebel w hierarchii osadniczej. Skupia się ona zwykle wokół jakiejś instytucji lokalnej, najczęściej koło szkoły, kościoła, rzadziej koło mleczarni, sklepu lub klubu. C. R. Hoffer przedstawia sytuację w całych Stanach Zjednoczonych. Oprócz jednostki sąsiedzkiej wyróżnia on:

- 1) ośrodek obsługi I stopnia (primary), dostarczający towarów standaryzowanych o dużym popycie, zazwyczaj poniżej 1000 mieszkańców;
- 2) ośrodek rozdzielczy (shopping centre); osiedle, które poza wymienionymi ma już sklepy wyspecjalizowane; ośrodki takie liczą zwykle 1000—5000 mieszkańców;

3) ośrodek końcowy (terminal centre) dostatecznie duży, aby posiadać instytucje najbardziej wyspecjalizowane¹⁸.

Kraje skandynawskie. W literaturze światowej bardzo często spotykamy powołania się na pracę O. Touminena dotyczącą stref wpływu miast Finlandii [121]. Metodą ankietową, zbliżoną do metod Smailesa i Braceya, wyznaczał autor strefy wpływu ośrodka miejskiego, zwracając specjalną uwagę na zasięg: handlu detalicznego i skupu, usług i prasy. Badania ankietowe przeprowadzili dla autora nauczyciele metodą uproszczoną, ograniczoną do reprezentacji, a mianowicie do 2—3% gospodarstw rolnych danego regionu. Zaplecza badanych miast uzyskał za pomocą nakładania wzajem na siebie granic zasięgu rolniczych dostaw towarowych, oddziaływania handlowego miast (napływ nabywców do sklepów), zasięgu urzędzeń zdrowotnych oraz usług kulturalnych.

Ogół geografów skandynawskich rozwinął badania ośrodków centralnych, ale prymat w tej dziedzinie uzyskali Szwedzi. Niezależnie od F. Greena, jakkolwiek podobną metodą, S. Godlund [39, 40] wyznaczał zaplecza osiedli miejskich Szwecji drogą analizy ruchu autobusowego. Miejsce osiedla w hierarchii ośrodków centralnych wyznaczał biorąc pod uwagę wskaźnik centralizacji ustalony na podstawie analizy handlu detalicznego.

O tym, że zagadnienie klasyfikacji i osadnictwa ma nie tylko znaczenie poznawcze, lecz i praktyczne, świadczą coraz większe zainteresowania różnych instytucji planistycznych również w krajach o słabym dotychczas dorobku teoretycznym w tym zakresie, jak dla przykładu — w Danii. Studia nad ośrodkami usługowymi miast duńskich prowadzone są w niedawno powstałym Komitecie Planowania Miast przy Ministerstwie Gospodarki Komunalnej przez młodego geografa S. Illerisa. Pierwsze wyniki jego studiów ukazały się drukiem w 1961 r. [48]. Autor przyjął tzw. *metodę wskaźnikową* opracowaną przez Szweda B. J. Jacobsona [49], która polega na znalezieniu odpowiednich wskaźników dla różnych stopni ośrodków usługowych. W studium o ośrodkach usługowych Danii przyjął 60 różnych funkcji usługowych i podzielił je na trzy grupy, zależnie od częstotliwości ich występowania. W każdej z tych grup wybrał te funkcje, które nadawałyby się do określenia wskaźnikowego, tzn. występowałyby prawie we wszystkich miastach jednej grupy częstotliwości, zaś prawie nie występowałyby w miastach o innej grupie częstotliwości.

Dużą ilość zastosowanych wskaźników tłumaczy autor chęcią uzyskania możliwie dokładnych wyników badań. W toku studiów okazało się bowiem, że stosunkowo łatwo było dobrać odpowiednie wskaźniki dla

¹⁸ Por. C. R. Hoffer — Services of Rural Trade Centers Social Forces 10/1 oct. 1931, s. 66—71; J. H. Kolb — A Study of Rural Society, Boston 1946.

miast, które mają podstawową sieć usługową, natomiast trudniej dla miast o znaczeniu nadrzędnym.

Pierwszą grupę miast ośrodków usługowych stopnia podstawowego wytypowano w oparciu o 14 wskaźników¹⁹. Funkcje te występują z dużą częstotliwością w 174—329 miastach. Miasta o 4—7 wskaźnikach uważane są za niepełne ośrodki usługowe.

Drugą grupę miast ośrodków usługowych stopnia średniego wytypowano na podstawie 13 wskaźników, przy czym ośrodki posiadające 3—5 wskaźników uznano za niepełne, 6—9 jako półpełne i 10—13 jako pełne. Funkcje stopnia średniego występują w 40—106 miastach Danii.

Trzecią grupę stanowią ośrodki usługowe, zwane nadrzędnymi, które wytypowane zostały na podstawie dalszych 13 wskaźników. Przy czym miasta posiadające 6—8 wskaźników uznane zostały za niepełne, 9—10 jako półpełne, a 11—13 jako pełne. Funkcje stopnia nadrzędnego występują w 14—31 miastach Danii.

Związek Radziecki. Wprawdzie geografia osadnictwa ZSRR rozwinęła się w pełni dopiero po ostatniej wojnie, ale tempo rozwoju tej dyscypliny nauki budzi już żywe zainteresowanie wśród geografów innych państw. Zwłaszcza w ostatnich latach można stwierdzić szybki rozwój badań poświęconych sieci osadniczej konkretnych terenów oraz zagadnieniom teoretycznym, które są wynikiem tych studiów²⁰.

Zagadnieniem klasyfikacji osadniczej, szczególnie zaś funkcjonalnej, zajęto się stosunkowo niedawno. Co prawda, na analizę funkcji miast zwrócił uwagę N. N. Barański jeszcze w 1941 r.²¹, a w 1947 r. (na

---

¹⁹ Ośrodki usługowe stopnia podstawowego charakteryzują: adwokat, apteka, przedsiębiorca samochodowy, szkoła samochodowa, księgarnia, drukarnia, kino, drogeria, fizykoterapia, męski zakład fryzjerski, handel meblami, dentysta, sprzedaż drzewa, zegarmistrz.

Ośrodki usługowe stopnia średniego charakteryzują: sprzedaż futer, konfekcja damska, biuro przepisywania na maszynie i powielarnia, przedsiębiorstwa transportowe, artykuły fotograficzne, instalatorzy gazu i wody, artykuły żelazne, artykuły kolonialne (również hurt), inspektor okręgowy, sprzedaż skór i wyrobów skórzanych, perfumeria i kosmetyka, sprzedaż maszyn do szycia, laryngolog.

Ośrodki usługowe stopnia nadrzędnego charakteryzują: biuro ogłoszeń i reklamy, antykwariat księgarski, sprzedaż ptaków, lekarz specjalista chorób skórno-wenerycznych, inżynierowie i doradcy, malarstwo i rzeźba — sprzedaż, instrumenty muzyczne — sprzedaż, fortepiany — sprzedaż, hurtownie i sklepy radiowe, hurtownie i sklepy obuwnicze, reperacja maszyn do pisania, sprzedaż artykułów sportowych, okulista.

²⁰ Por. artykuł L. Kosińskiego — Radziecka geografia zaludnienia i osadnictwa, *Przegl. Zagr. Lit. Geogr.* 1958, z. 1, s. 1—76; notatka M. Chilczuka — O dotychczasowym dorobku w zakresie klasyfikacji typologicznej wiejskich jednostek osadniczych w ZSRR, *Biuletyn Inst. Urb. i Arch.* Nr 10, 1960, s. 75—78.

²¹ Por. N. N. Barański — Ob ekonomiko-geograficeskom izuczenji gorodow. *Woprosy gieogr.*, sb. 2, 1946, s. 19—62.

tle recenzji pracy Ch. D. Harrisa o klasyfikacji funkcjonalnej 82 miast radzieckich) O. A. Konstantinow postawił geografom radzieckim jako zadanie — konieczność dokonania klasyfikacji miast radzieckich z uwagi na praktyczne znaczenie tego rodzaju studiów²². W tym samym czasie J. G. Sauszkin formułuje program badań geografii osadnictwa, w której, po raz pierwszy w literaturze radzieckiej, przedstawia program zagadnień dotyczących osiedla wiejskiego. Uwzględnia w nim studia nad wzajemnymi ekonomicznymi związkami poszczególnych miejscowości, jak też studia nad związkami miasta z otaczającymi osiedlami. Wreszcie zajmuje się kulturalno-polityczną i handlowo-komunikacyjną obsługą poszczególnych osiedli [108].

Od tego czasu w klasyfikacji osadniczej możemy wyróżnić w zasadzie trzy kierunki studiów z zakresu klasyfikacji miast, osiedli wiejskich oraz klasyfikacji ośrodków lokalnych.

Klasyfikacji miast poświęcono wiele prac, jako główne kryteria występują zazwyczaj: wielkość miasta, jego funkcja, wiek i geneza, położenie geograficzne i strefa ciążen gospodarczych [59]. Możemy spotkać typizację opartą tylko na jednym lub dwu elementach, np. wielkość, geneza lub ujęcie funkcjonalno-genetyczne. Przy analizie funkcji miast przeważa zespół kryteriów produkcyjnych, ściślej przemysłowych. Nie oznacza to, że są pomijane inne funkcje, np. przy omówieniu miast Kazachstanu wyróżnili autorzy²³ takie typy funkcjonalne miast: osiedla górnicze, przemysłowe, transportowe, urbanizujące się wsie (m. in. duże osiedla sowchozowe, w których występują pewne funkcje miejskie — np. przemysł czy usługi) oraz uzdrowiska i ośrodki energetyczne.

W geografii osadnictwa ZSRR podjęto ostatnio wysiłek nowego, pogłębianego ujęcia problemu w porównaniu z dotychczas stosowaną opisową formą wiejskiej sieci osadniczej. Badania, prowadzone przede wszystkim przez geografów, krok za krokiem przewyżniają tradycje jednostronnego ujęcia charakterystyki istniejących form osadnictwa wiejskiego, np. tylko w aspekcie wpływu czynników przyrodniczych czy też ujęcia morfologicznego.

Wielu autorów zajmujących się problematyką osadnictwa wiejskiego w sposób wyraźny podkreśla, że każda jednostka osadnicza w określonym stopniu bierze udział w kompleksowej gospodarce danego regionu, co też określa jej typ funkcjonalny. Sieć osadnictwa wiejskiego rozpada się na grupy osiedli o wspólnej więzi gospodarczo-kulturalnej, które ciążą do tego lub innego *ośrodka lokalnego* (miejscowego centr). Przy czym więzi te są: gospodarcze (istnienie MTS, międzykołchozowa elektrownia, za-

²² Por. O. A. Konstantinow — Amerikanskaja klassifikacija sowietskich gorodow, Izw. Wsesojuz. Geogr. Obszcz., 79, 1947, No 2, s. 218—223.

²³ Por. N. N. Gładyszewa, O. R. Nazarijewski — Gorodskije posielenja Kazachstana — nowostrojki stalinskich piatieletoek. Woprosy gieogr., sb. 19, 1950, s. 111—116.

kłady przetwórcze surowców rolnych, punkty skupu i magazyny — składy, sieć handlowa, dogodne połączenia komunikacyjne itp.) oraz społeczno-kulturalne (szkoły, kluby, kina, ośrodki zdrowia itp.).

Studia nad przeobrażeniami struktury osadnictwa wiejskiego przeprowadzane przy zastosowaniu metody typologiczno-funkcjonalnej obejmują zarówno formy historyczne jak i obecne, łącznie z ustaleniem modeli dla zamierzeń na przyszłość. Stąd też analiza rozmieszczenia i klasyfikacja funkcjonalna tych ośrodków lokalnych pozostaje w bezpośrednim związku z potrzebami budownictwa socjalistycznego na wsi, przeto służy praktycznemu celowi uzyskania bardziej wydajnych układów osadnictwa.

Najbardziej zaawansowane studia nad typologią funkcjonalną osadnictwa wiejskiego znajdujemy w opracowaniach geografów S. A. Kowalowa, J. W. Łasisa i I. I. Tiensinej. Z prac tych można wnioskować o istnieniu dwóch kierunków studiów tego zakresu: *klasyfikacji funkcjonalnej* osiedli wiejskich oraz tzw. *mieszanej hierarchiczno-funkcjonalnej*. Nie jest to czysta, jeśli tak można nazwać, hierarchia funkcjonalna jednostek osadniczych. W klasyfikacji tej obok określenia typów funkcjonalnych jednostek osadniczych spotykamy niekonsekwentną próbę hierarchizacji. Trudno przeciwstawiać sobie autorów, który z nich do którego kierunku należy, gdyż np. Kowalow w studiach swoich uprawia je oba.

Przykłady klasyfikacji pierwszego kierunku znajdujemy w pracy Tiensinej [117] z 1949 r., opracowane na przykładzie okolic Władimirskaja, gdzie autorka, głównie w oparciu o kryteria zatrudnienia, wyróżnia następujące typy funkcjonalne: osiedla rolnicze, rolniczo-przemysłowe, przemysłowe i służebne (osiedla kolejarskie, leśniczówki). Podobnie Kowalow [71] w 1956 r. przeprowadza klasyfikację funkcjonalną wiejskich jednostek osadniczych, uwzględniając trzy zasadnicze typy osiedli: rolnicze (kołchozowe, sowchozowe, ośrodki stacji maszynowo-traktorowych oraz mieszane), nierolnicze (komunikacyjne, wypoczynkowe) oraz mieszane, w których obok rolników występują wyjeżdżający do pracy (osiedla mieszkaniowo-satelityczne) pracujący w przemyśle lub w administracji i usługach.

Drugi kierunek prac nad klasyfikacją funkcjonalną zapoczątkowuje w 1949 r. ujęcie Kowalowa, które opiera nową klasyfikację na studiach osadnictwa wiejskiego w centralnych rejonach ZSRR [69]. Autor w oparciu o kryteria gospodarcze przy uwzględnieniu i innych, jak: liczba ludności, struktura narodowościowa, położenie topograficzne, wygląd zewnętrzny (rozplanowanie), pochodzenie i wiek osiedla, wydziela w sieci osadniczej 7 typów funkcjonalnych. Można tu zauważyć pewną hierarchię: 1) osiedle sezonowe, 2) siedziba brygady, 3) osiedle kołchozowe lub sowchozowe, 4) centralna wieś kołchozowa, 5) wiejski ośrodek rejonowy jak również i czysto funkcjonalne typy i podtypy. Równie interesujące są wyniki tegoż autora z przeprowadzonych w 1953 r. badań nad osad-

nictwem rejonów czarnoziemnych [70]. Schemat typologiczny dla tego rejonu w zasadzie nie różni się od układu z roku 1949. Wprowadza jedynie dodatkowo dwa typy osiedli: rolnicze wyspecjalizowane i o funkcjach mieszanych z pewnym udziałem zawodów pozarolniczych. Zbliżoną do schematu Kowalowa klasyfikację osiedli wiejskich w dolinie Wołgi i Achtuby przedstawia J. W. Łasis [83]. Typologię swoją oparł on nie tylko na kryteriach funkcjonalnych, lecz uzupełnia ją analizą układu i wykorzystania użytków oraz wewnętrznej struktury kołchozów rolniczych. Ten typ opracowań znajdujemy jeszcze u innych autorów²⁴. W 10 lat od ukazania się w formie schematu ujmującego typologię osiedli wiejskich, a w 12 lat po ukazaniu się pierwszych rozważań typologicznych w Woprosach Gieografii, Kowalow w tym samym wydawnictwie próbuje dać pewne uogólnienia dotychczasowych studiów z tego zakresu posuwając stronę teoretyczną badań o dalszy krok [73]. Zdaniem Kowalowa należy myśleć nie o uniwersalnej, na wszelkie wypadki życia, typologii osadnictwa, lecz o kilku schematach typologicznych nawzajem się uzupełniających. Pierwzoplanowym i najważniejszym zadaniem prac typologicznych powinno stać się ustalenie podstawowych typów i podtypów osadnictwa, określonych warunkami społeczno-ekonomicznymi i techniczno-ekonomicznymi procesów wytwórczych²⁵.

Drugim schematem typologicznym jest określenie historyczno-genitycznych typów osadnictwa. Tego rodzaju studia mogą pomóc w znalezieniu zasad i metod planowego rozmieszczenia i kształtowania osadnictwa, mogą dać odpowiedź na pytania: 1) jak rozmieszczać nową sieć osadniczą z uwzględnieniem perspektyw jej rozwoju oraz 2) jak przekształcać istniejące formy osadnictwa²⁶.

Trzecim wreszcie schematem typologicznym jest określenie typów fizjonomicznych form osadnictwa (rozumiane w szerokim ujęciu, a więc właściwości etnograficzne, układ przestrzenny jednostek osadniczych, położenie topograficzne, charakterystyka budownictwa i całości krajobrazu osiedlowego itp.).

Kowalow zdaje sobie sprawę, że przedstawione przez niego schematy typologiczne nie uwzględniają wielu innych cech osadnictwa, występujących w różnych rejonach ZSRR, które przy generalizacji z konieczności pominięto. Dlatego autor w uzupełnieniu trzech głównych typowych grup jednostek osadniczych widzi potrzebę wprowadzenia jeszcze odrębnych tzw. *lokalnych typów osadnictwa*. Ostatecznie więc przy studiach typologicznych osadnictwa wiejskiego konieczne jest z jednej strony wykrycie realnie istniejących typów lokalnych, z drugiej zaś opraco-

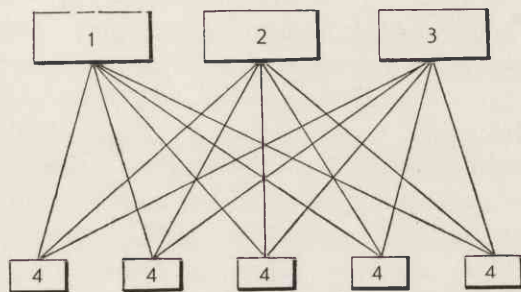
²⁴ W. G. Kriuczko — Rassielenije rybołowieckiego nasielenija w delcie Wołgi, Woprosy gieogr., sb. 56, 1962, s. 162—171.

²⁵ Użyty przez autora termin *typy produkcyjne* w osadnictwie wiejskim nie jest zbyt ścisły, niemniej jednak wyraża podstawową ideę.

²⁶ Por. pracę W. G. Dawidowicza [22].

wanie trzech schematów typologicznych. Kowalow przestrzega przed przeciwstawianiem sobie przytoczonych — różnych, lecz wzajemnie powiązanych — elementów analizy i syntezy. Wszystkie one są konieczne i tylko razem, w ujęciu syntetycznym umożliwiają całość studiów nad osadnictwem. Poglądowo przedstawia to ujęcie graficzne wzajemnego powiązania różnych rodzajów typologii osadnictwa wiejskiego, według S. A. Kowalowa (ryc. 1).

Ryc. 1. Powiązania różnych form typologii osadnictwa wiejskiego wg S. A. Kowalowa
1 — typ produkcyjny; 2 — typ genetyczny; 3 — typ form zewnętrznych; 4 — typy lokalne

Lata 1959—1962 otwierają w typologii jednostek osadniczych trzeci nurt prac, a mianowicie studia nad *ośrodkami lokalnymi* (miestnyje centry) w osadnictwie, przede wszystkim nad hierarchią niższych ich szczebli. Zapoczątkowuje je studium teoretyczne W. W. Pokszyszewskiego nad hierarchią ośrodków lokalnych [103]. Praca ta zasługuje na uwagę m. in. jeszcze dlatego, że w dotychczasowej radzieckiej literaturze geograficznej zagadnienie hierarchii ośrodków lokalnych było uwzględniane o tyle tylko, o ile wiązało się z krytyką tej teorii stworzonej przez Christallera i kontynuowanej przez jego naśladowców. Pokszyszewski po raz pierwszy w radzieckiej literaturze geograficznej otwarcie przyznaje istnienie hierarchii ośrodków lokalnych w osadnictwie i przedstawia własną koncepcję hierarchiczną.

W hierarchizacji jednostek osadniczych przyjmuje Pokszyszewski jako cechę podstawową funkcje produkcyjne rozwinięte w określonych warunkach położenia ekonomiczno-geograficznego, silnie powiązane z ludnością, a czasem nawet z uwzględnieniem momentów genetycznych. Drugą cechą, która różni koncepcję Pokszyszewskiego od teorii Christallera, jest wykazanie, że w hierarchii jednostek osadniczych istnieje nie jedna lecz cały system sieci osadniczych, nałożonych na siebie.

A więc istnieje hierarchia sieci rolniczych jednostek osadniczych; hierarchia sieci osiedli przemysłu leśnego; hierarchia sieci jednostek osadniczych innych gałęzi przemysłowych, które mają większe przestrzenne zalegania, np. w przemyśle węglowym, naftowym, torfowym. Stwier-

dzamy również hierarchię sieci jednostek osadniczych komunikacyjnych i hierarchię sieci jednostek osadniczych administracyjno-politycznych.

W hierarchii tych sieci można wyróżnić różne ilości stopni zależności więzi społeczno-gospodarczej. Ogólnie niższe stopnie sieci są bardziej wyspecjalizowane i często wyrażają się tylko jedną funkcją produkcyjną. W jednostkach osadniczych średnich stopni następuje jak gdyby zawiązywanie się pętli łączących niższe ogniwa różnych sieci, tu też oprócz nakładania się kilku różnych funkcji produkcyjnych pojawiają się i funkcje nieprodukcyjne. Przeważnie łączenie się ogniw tych sieci następuje w miejscowościach, które są siedzibami rejonowych (powiatowych) rad narodowych. Wyższe stopnie hierarchii sieci osadniczej, chociaż nie spełniają licznych wąsko wyspecjalizowanych funkcji produkcyjnych (np. w zakresie rolnictwa, leśnictwa, wydobywania surowców itp.), zachowują zawsze rolę organizacyjno-gospodarczą w stosunku do ośrodków stopni średnich i niższych.

W sieci osadniczej Pokszyszewski przeprowadza następującą hierarchizację funkcjonalną osiedli:

1) Wśród osiedli kołchozów wyróżnia niedużą wieś, głównie ośrodek siedziby brygad lub osiedle przy fermach kołchozowych (spotyka się również osiedla sezonowe); wśród osiedli sowchozowych — osiedla przy ich oddziałach, inne osiedla o charakterze podległym,

2) Centralne osiedle kołchozu — zgrupowanie kilku funkcji, przede wszystkim związanych z rolniczą produkcją kołchozu, niekiedy również i małe kołchozowe zakłady wytwórcze, jak: tartak, cegielnia, elektrownia, których produkcja nastawiona jest również na potrzeby pozamiejscowe. Centralne osiedle kołchozu lub sowchozu stanowi podstawową jednostkę osadniczą w sieci osadnictwa rolnego,

3) Osiedle stacji maszynowo-traktorowej²⁷; niekiedy rolę tego stopnia ośrodka lokalnego spełnia osiedle, w którym odbywa się dostawa nadwyżek produkcji rolnej kołchozów (np. osiedle kolejowe z elewatorami), baza zaopatrzeniowa w paliwo itp.,

4) Wiejskie ośrodki rejonowe²⁸.

Jakkolwiek układ ten można by uważać za typowy dla większości rejonów rolniczych ZSRR, to Pokszyszewski słusznie zauważa, że nie we wszystkich rejonach musi występować hierarchia o 4 stopniach²⁹.

---

²⁷ W zasadzie można uważać te osiedla, w których znajdowały się MTS. Mimo iż obecnie kołchozy przyjęły od nich urządzenia techniczne, rola tych ośrodków jako RTS pozostała nadal.

²⁸ W związku z tzw. scalaniem niższych jednostek rejonów administracyjnych swoje pośrednie miejsce zajęły byłe ośrodki rejonowe.

²⁹ O. R. Nazarewski [86] na przykładzie Kazachstanu i Republik Azji Środkowej wydziela 10 głównych typów ośrodków lokalnych wśród nowego (powstałego w okresie władzy radzieckiej) osadnictwa.

Równocześnie z koncepcją hierarchizacji ośrodków lokalnych Pokszyszewskiego ukazało się szczegółowe opracowanie przez Kowalowa jednego ze szczebli ośrodków centralnych, a mianowicie. ośrodków rejonowych ze szczególnym uwzględnieniem wiejskich ośrodków rejonowych [75]. W klasyfikacji tej wyróżnia autor 7 typów osiedli — ośrodków rejonowych. Przy czym ośrodki rejonowe pierwszych dwóch typów (małe osiedla — rejonowe ośrodki, głównie administracyjno-kulturalne z nierozwiniętymi funkcjami produkcyjnymi, i wsie rolnicze z funkcjami rejonowych ośrodków) są zwykle wiejskimi jednostkami osadniczymi³⁰.

Drugi kierunek prac w zakresie osadnictwa wiejskiego dotyczy planowania wiejskiej sieci osadniczej. Pracami tymi kieruje w zasadzie Instytut Planowania Regionalnego i Urbanistyki Akademii Budownictwa i Architektury ZSRR (elementy planowania wiejskiej sieci osadniczej spotykamy również w pracach geografów jak np. w pracy Kowalowa z roku 1960 [74])³¹. Podstawowy kierunek w planowaniu rejonów rolniczych stanowi dążenie do koncentracji osadnictwa wiejskiego przez tworzenie dużych osiedli dla uzyskania pełnego wyposażenia w urządzenia komunalne zbliżone do standardu miejskiego. Zakłada się, że w przyszłości wiejskie jednostki osadnicze nie powinny skupiać mniej niż 1000 mieszkańców w osiedlach małych, a 3—4 tysięcy w dużych.

Osadnictwo rozproszone winno ulec likwidacji, przypuszcza się jednak, że nawet w perspektywie dziesiątków lat trzeba się liczyć z istnieniem mniejszych osad o liczbie około 500 mieszkańców ze względu na pracę w leśnictwie i komunikacji lub w specjalnie trudnych warunkach terenowych przy znacznym rozproszeniu terenów rolniczych (tereny górskie i inne).

Ogólnie biorąc — model nowej sieci osadniczej w rejonach rolniczych zakłada na przyszłość istnienie (w obecnych granicach administracyjnych) 7—10 dużych jednostek osadniczych wyposażonych w urządzenia komunalne i usługi na poziomie nie odbiegającym od standardu miejskiego.

C z e c h o s ł o w a c j a. Dotychczasowe studia typologiczne nad obecnym stanem osadnictwa Czechosłowacji są stosunkowo słabo rozwinięte i mało zróżnicowane. W podręcznikach geograficznych, pracach monograficznych poświęconych poszczególnym regionom kraju, w pracach poświęconych wyłącznie problematyce osadniczej — znajdujemy typowe,

³⁰ Przedstawiony przez Pokszyszewskiego i Kowalowa nowy kierunek prac nasuwa pewną analogię z niniejszym opracowaniem, w którym omawiany jest zarówno schemat hierarchii ośrodków centralnych w warunkach Polski oraz szczegółowe studium jednego ze szczebli tej hierarchii jakim są ośrodki subokręgowe, a więc o jeden szczebel niżej w porównaniu z pracą Kowalowa.

³¹ Por. recenzje: M. Chilczuka w Biuletynie Inst. Urb. i Arch. Nr 10, 1960, s. 78—80 oraz W. Kusińskiego w Przegl. geogr. t. 34, 1962, z. 4, s. 787—790.

bardzo uproszczone ujęcie klasyfikacyjne — w oparciu bądź o kryteria wielkościowe czy też strukturę zawodową ludności — genetyczne czy fizjonomiczne³². Brak jest natomiast głębszych studiów geograficznych nad typologią funkcjonalną, nad ośrodkami centralnymi i ich hierarchią. Ten brak zainteresowania geografów studiami typologicznymi jednostek osadniczych jest niezrozumiały na tle bogatych i chyba najpełniejszych i najdokładniejszych — ze znanych nam — materiałów ewidencyjnych i statystyki dotyczącej gmin i to bez względu na ich miejski czy wiejski charakter.

Możliwe, że brak tych studiów można usprawiedliwić stosunkowo szybkim tempem przeobrażeń sieci osadniczej pod wpływem uprzemysłowienia i uspołdzielczenia rolnictwa. Ten stan rodzi jednak potrzebę dostosowania się do niezbędnego nowego układu sieci osiedli.

Tym właśnie należy zapewne tłumaczyć fakt, że badania naukowe w dziedzinie osadnictwa Czechosłowacji prowadzą głównie urbaniści i planiści. Stąd i kierunek tych badań ogranicza się wyłącznie do stworzenia najwłaściwszego modelu osadniczego dla perspektywy. Na szczególną uwagę zasługują tu liczne studia nad hierarchią funkcjonalną niższych stopni, które w zasadzie odpowiadają koncepcjom planistycznym stosowanym w innych krajach socjalistycznych, również i w Polsce.

Jakkolwiek studia w zakresie hierarchii funkcjonalnej osiedli wybiegają o krok naprzód i dotyczą układów perspektywicznych, ale ze względu na ściśle powiązanie tematyczne warto pokrótce scharakteryzować je na przykładzie dwóch prac A. Viklickiego i A. Kadleca.

Zdaniem Viklickiego mimo wysokiego stopnia rozwoju gospodarczego nie wszystkie wsie zostaną w przyszłości zaopatrzone w komplet urządzeń o charakterze społeczno-gospodarczym [124]. W pierwszym etapie studiów planistycznych przeważał pogląd, że urządzenia wyższego rzędu usług i zaopatrzenia, a także wyższego rzędu ośrodki produkcji koncentrować się będą przede wszystkim we wsiach o znaczeniu centralnym, typu określanego nazwą *středisková obec*. Ma on być usytuowany centralnie w stosunku do wsi o słabiej wyposażonych urządzeniach usługowych typu społeczno-gospodarczego zwanych *przynależnymi (přidružená obec)*.

W wytycznych do materiałów poświęconych przemianom osadnictwa wiejskiego (podobnie jak i w innych krajach należących do RWPG) i w dalszych pogłębionych studiach zaczyna przeważać złożony model wiejskiej sieci osadniczej obejmujący:

---

³² Por. prace: Z. Láznicka — Sidelne — zamepisna klasifikace osad na Telčsku a Dacičku, Sbornik Českoslov. Spol. Zemepis, t. 50, 1946, z. 1;

Typy venkovskeho osidleni v Československu, Práce Brněnské základny, Českoslov. Akad. Véd. t. 28, 1956, No 3.

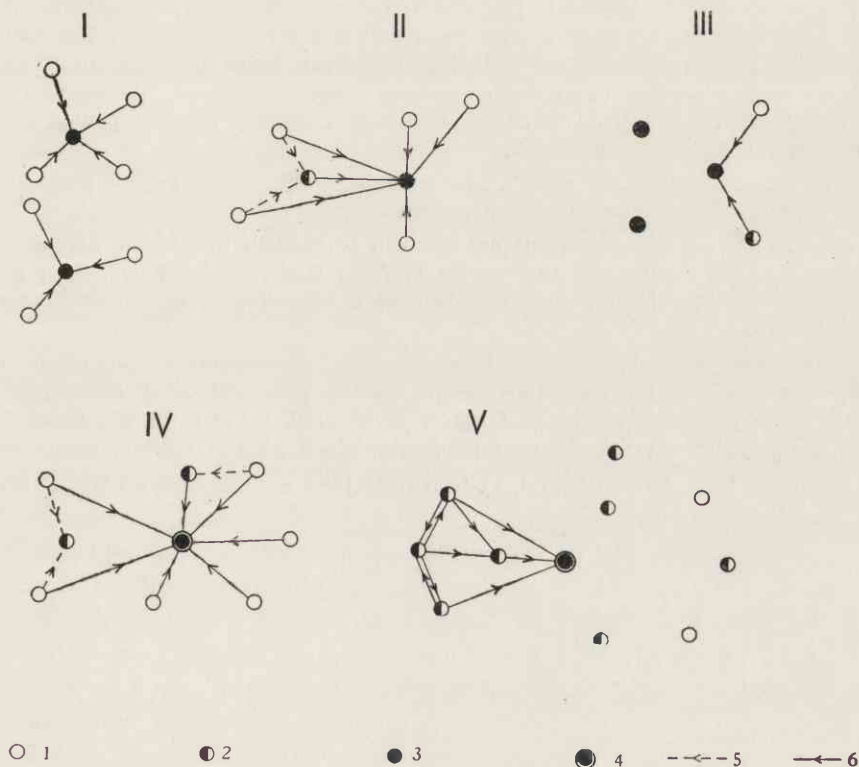
F. Rikovsky — Několik poznamek ke klasifikaci venkovských sidel s hlediska zeměpisného, Sbornik Českoslov. Spol. Zemepis, t. 42 1936, z. 1—2, s. 17—23.

1) ośrodek lokalny o pełnym wyposażeniu urządzeń usługowych typu społeczno-gospodarczego; poza zakładami podstawowej produkcji rolniczej mieścić się w nim będą magazyny i składy, punkty mieszanek pokarmowych, zakłady mechaniczno-remontowe, przetwórnice surowców rolnych i inne zakłady przemysłu miejscowego,

2) wieś główna — ośrodkowa (středisková obec) o niepełnym wyposażeniu usług charakteru społeczno-gospodarczego, siedziba rady narodowej i bazy wielkotowarowego gospodarstwa rolnego stanowiącej centrum dyspozycyjne dla kilku organizacyjnie współzależnych ferm produkcyjnych,

3) osiedle wyspecjalizowane — samodzielne np. hodowlane, które nie będzie podlegało scalaniu w większe zespoły o słabym wyposażeniu usługowym.

Ryc. 2. Studium schematów hierarchii funkcjonalnej w sieci osadnictwa wiejskiego, wg A. Kadleca

1 — jednostka osadnicza (wieś); 2 — jednostka osadnicza z niepełnym programem urządzeń usługowych określających ośrodek społeczno-gospodarczy w sieci osadnictwa wiejskiego; 3 — jednostka osadnicza z pełnym programem urządzeń usługowych określających ośrodek społeczno-gospodarczy w sieci osadnictwa wiejskiego (pełny program urządzeń usługowych przyjmowany dla ośrodka tej kategorii ma zapewnić zaspokojenie potrzeb ludności w zakresie przyjętym dla miejskiego osiedla mieszkaniowego obejmującego 3500—10 000, średnio 7500); 4 — miasto; 5 — kierunek ciążenia polegającego na korzystaniu z tylko niektórych urządzeń usługowych zlokalizowanych w ośrodku; 6 — kierunek ciążenia polegającego na korzystaniu z wszystkich urządzeń usługowych zlokalizowanych w ośrodku

Funkcje centralnego ośrodka dla okolicznych wsi może również spełniać pobliskie miasto lub inny ośrodek przemysłowy z dogodnym połączeniem komunikacyjnym.

Ciekawe warianty tych układów w sieci osadniczej podaje w studium metodologicznym Kadlec [51]. Jest to tym bardziej godne uwagi, że autor nie stosuje jednego schematu (co spotykamy niestety w polskich opracowaniach planistycznych) perspektywicznego układu wiejskiej sieci osadniczej. Jego warianty mogą być stosowane w różnych regionach kraju zróżnicowanych zarówno pod względem środowiska geograficznego, jak i co do stopnia zagospodarowania terenu (ryc. 2).

Wariant 1. Usługi skupione w osiedlu centralnym III stopnia. Wariant taki daje bardziej ekonomiczne układy funkcjonalne. Mieszkańcy przyległych osiedli mogą w krótkim czasie korzystać z usług szczebla ośrodka centralnego.

Wariant 2. Najczęściej spotykane rozwiązanie. Niektóre osiedla pełnią funkcje wsi głównej (ośrodek o niepełnym wyposażeniu usługowym). Uzasadnienie dla takiego układu stanowi wielkość takich osiedli, która pozwala na zlokalizowanie w nich pewnych urzędzeń o pozamiejscowym zasięgu; ponadto znaczna odległość pewnych osiedli od ośrodków III stopnia stanowi również powód zdecentralizowania urzędzeń usługowych.

Wariant 3. Większe osiedla mogą samodzielnie lub ze swymi przysiółkami pełnić funkcję ośrodków centralnych szczebla III.

Wariant 4. Dla jednostek osadniczych w pobliżu miast rolę ośrodka centralnego szczebla III pełni samo miasto (wyższe funkcje ośrodkowe pełni miasto również i względem dalej położonych jednostek osadniczych, nie przedstawionych w schemacie).

Wariant 5. Przypadkowe i rozproszone rozmieszczenie urzędzeń więzi społeczno-gospodarczej o pozamiejscowym zasięgu prowadzi do zwiększonych nakładów inwestycyjnych, zbędnych kosztów transportu, a nie zapewnia korzystnego zaspokajania potrzeb w okolicznych miejscowościach albo w mieście powiatowym.

Bułgaria. W Bułgarii, podobnie jak w Czechosłowacji, studia nad klasyfikacją w osadnictwie nie są dotychczas podjęte przez geografów na szerszą skalę. W podręcznikach geograficznych, monografiach czy artykułach traktujących o osadnictwie znajdujemy ubogie i dość formalne kryteria klasyfikacyjne. Znani geografowie bułgarscy A. Beškov, L. Dinew, I. Penkow wyróżniają w osadnictwie bułgarskim dwa zasadnicze typy fizjonomiczne osiedli: skupione i rozproszone, przy czym w osadnictwie skupionym wyróżniają: wieś rolniczą, osiedle przemysłowe i miasto; w osadnictwie rozproszonym pojedynczą zagrodę i kolibę lub *mahlę* (małe rozproszone górskie osiedla)³³.

³³ Por. A. Beškov — Volksrepublik Bulgarien Natur und Wirtschaft, Berlin 1961, s. 191.

L. Dinew, L. Melniszki — Iskryrski Prołom, Sofia 1958, s. 201.
I. Penkow — Wrchu niakoi ekonom — geografski problemi na naselenijeto i seliszczata w Smolanska Okolija. Godisznik na Sof. Uniw., No 3, 1958/59, Sofia 1960, s. 121—153.

M. Chilczuk — Przemiany struktury gospodarczej i przestrzennej wsi w Ludowej Bułgarii. Wieś współczesna, nr 6, 1963.

W ostatnim czasie Instytut Geografii Bułgarskiej Akademii Nauk podjął wraz z innymi placówkami naukowymi i planistycznymi studia nad wypracowaniem metody i wskazań dotyczących problemu stopniowej likwidacji osadnictwa rozproszonego i tą drogą osiągnięcia wyższego standardu życia ludności wiejskiej [90]. Jest to problem dużej wagi, bowiem we wsiach rozproszonych grupuje się obecnie 20% ogółu mieszkańców wsi bułgarskiej.

Rozmieszczenie ziem uprawnych (zwłaszcza w rejonach górskich i podgórskich), zmniejszanie się nakładów robocizny w warunkach gospodarki uspołecznionej — uzasadnia potrzebę zachowania pewnej liczby małych wsi (według L. T o n e w a [100] do 250, a zwłaszcza 500—700 mieszkańców) również w przyszłości. Stąd wyłoniła się konieczność przeprowadzenia w tych terenach studiów nad ośrodkami centralnymi, zwłaszcza nad ich hierarchią. Zagadnienie to jest na razie w fazie studiów, które prowadzą głównie urbaniści; przez geografów zostały one dopiero zapoczątkowane.

Generalnie ujmując autorzy wychodzą z zasady organizacyjnej uspołecznionych gospodarstw rolnych polegającej na łączeniu kilku (3 do 5) spółdzielni produkcyjnych w ekonomiczną jednostkę gospodarczą, której zarząd i główna baza produkcyjna mieści się w centralnie położonej wsi, gdzie również ma swoją siedzibę prezydium gminy (obszcziny).

J u g o s ł a w i a. Studiami nad klasyfikacją osadnictwa zajmują się w Jugosławii głównie geografowie z ośrodków uniwersyteckich Lublany (S. I l e ś i ć i V. K l e m e n ć i ć) i Zagrzebia (S. Ź u l j i ć). Ponadto zagadnieniem tym zajmują się autorzy prac poświęconych regionalizacji geograficzno-ekonomicznej albo opracowań planów regionalnych poszczególnych obszarów kraju.

W metodach klasyfikacji osadnictwa stosowane są różne kryteria. W podręcznikach geograficznych najczęściej spotykane są kryteria fizjonomiczne lub genetyczne. W studiach specjalnie poświęconych temu zagadnieniu stosowane są i inne kryteria. Na przykład w oparciu o liczbę ludności lub wskaźniki struktury zawodowej dzielą autorzy jednostki osadnicze na rolnicze, mieszane i miejskie — jak to czyni M. M a c u r a ³⁴, czy też w oparciu o kryteria gospodarcze, dynamiczne (rozwojowe), administracyjne, usługowe — wydzielają typy funkcjonalne. Ten drugi kierunek opracowań jest najsilniej rozwinięty. Pod względem stosowanej metody można byłoby wyróżnić trzy kierunki, które reprezentują prace: S. I l e ś i ć a, V. K l e m e n ć i ć a i S. Ź u l j i ć a.

Pierwszy z nich w oparciu o kryteria funkcji gospodarczych przedstawia na przykładzie Słowenii koncepcję hierarchii istniejących ośro-

³⁴ Por. M. M a c u r a — Kriterijum za razgraničenje gradskog i seoskog stanovništva, Statist. revija. Beograd 1954, No 3—4, s. 371—377.

ków centralnych wraz z ich strefami ciężań. Wyróżnia on cztery główne stopnie tych ośrodków: makro-, mezo-, submezo- i mikroregionalne. Wspomina również o istnieniu ośrodków typu submikroregionalnego, choć nie objął ich szczegółowszym badaniem [47].

Czyni to V. Klemenčič [56] dodając do całego schematu najwyższy ośrodek mikroregionalny typu republikańskiego (stolica republiki). Jego metoda różni się nieco od metody S. Ilešiča. Poza czynnikiem produkcji, który stawia na pierwszym miejscu, silnie podkreśla czynnik administracji. Ponadto uwzględnia czynniki dynamiczne, jak: rozwój przemysłu i urbanistyki, dojazdy do pracy; bierze pod uwagę wielkość osiedla mierzoną liczbą ludności oraz elementy fizjonomiczne. Sieć ośrodków centralnych i ich hierarchię rozpatruje przestrzennie z uwzględnieniem specyfiki i stopnia rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów, a mianowicie: na obszarach gospodarczo nierozwiniętych, na obszarach mieszanym — przemysłowo-rolniczym i na obszarach gospodarczo rozwiniętych, zurbanizowanych.

Ten szeroki wachlarz czynników klasyfikacyjnych pozwolił autorowi wyróżnić w każdym z czterech niższych stopni (mezo-, submezo-, mikro- i submikroregionalnych) dwa typy ośrodków: przemysłowo-administracyjny lub rolniczo-administracyjny. W konsekwencji autor uzyskał w sieci osadniczej Słowenii 10 typów ośrodków centralnych w 6-stopniowej hierarchii ³⁵.

Trzeci kierunek prac powiązany jest silnie z potrzebami praktyki — planowaniem regionalnym i reprezentowany jest w opracowaniu S. Žuljica. Aczkolwiek prace tego typu prowadzą przeważnie urbaniści (po-

³⁵ Najbardziej interesują nas dwa stopnie najniższe, które autor wyróżnił przyjmując następujące kryteria:

Ośrodek mikroregionalny typu przemysłowo-administracyjnego jest zwykle siedzibą gminy lub urzędów administracyjnych wyższych szczebli, odznacza się wysokim odsetkiem ludności zatrudnionej w przemyśle, ma 1—2 zakładów przemysłowych, zakłady rzemieślnicze, placówki handlowe, gospodę. Osiedle takie położone jest zwykle w odległości powyżej 30 min. drogi od ośrodka administracyjno-przemysłowego wyższego szczebla.

Ośrodek mikroregionalny typu rolniczo-administracyjnego jest siedzibą gminy względnie jego urzędów, mieści się tu pełna szkoła podstawowa, punkt zdrowia, gospoda, różne zakłady usługowo-rzemieślnicze i mniejsze zakłady produkcyjne, sklepy wielobranżowe, targowisko, spółdzielnie rolnicze. Odległość od najbliższego ośrodka wyższego stopnia wynosi 40—70 min. drogi.

Ośrodek submikroregionalny typu przemysłowo-administracyjnego ma zwykle szkołę podstawową, punkt zdrowia, zakłady rzemieślnicze i placówki handlowe, które zaspokajają również potrzeby ludności najbliższego obszaru; jednostki osadnicze tego typu są zwykle usytuowane w sąsiedztwie większych ośrodków gospodarczych.

Ośrodki submikroregionalne typu rolniczo-administracyjnego usytuowane są przeważnie w rejonach górskich, mają dogodne połączenia komunikacyjne z otaczającym terenem, niepełną szkołę podstawową 1 lub 2 klasową, sklep, czasem gospodę, pojedyncze zakłady rzemieślnicze.

dobnie jak w Polsce), zagadnienie opracowania typologii funkcjonalnej najchętniej powierza się geografom. Stwierdza to opracowanie metodyczne planu przestrzennego powiatu rolniczego o osadnictwie rozproszonym — Krapina w północnej Chorwacji [91], wykonane przez Chorwacki Instytut Urbanistyki. W pracy tej Žuljić przyjmując kryteria: usługowe, produkcyjne, administracyjne i społeczno-kulturalne przedstawił koncepcję układu sieci osadniczej zarówno dla stanu istniejącego jak i przyszłego rozwoju. Jego układ jest pewną kombinacją hierarchii ośrodków usługowych, ośrodków centralnych i typów funkcjonalnych. Pod względem stopnia usługowości dzieli on jednostki osadnicze na trzy stopnie: bez urzędzeń usługowych (do 200 mieszkańców), z niepełnym kompletem urzędzeń usługowych (200—500 mieszkańców) i osiedla z pełnym kompletem urzędzeń usługowych (powyżej 500 mieszkańców). Trzeci stopień rozpada się na odrębne typy funkcjonalne, z których można by utworzyć drabinę zależności ośrodków centralnych: osiedla zwane lokalnymi ośrodkami usługowymi, ośrodki gromadzkie i ośrodek powiatowy. Ponadto występują tu jeszcze osiedla o funkcjach specjalnych (uzdrowiska, kąpieliska i letniska) oraz osiedla przemysłowe.

Podobnie jak w Chorwacji, również w innych republikach związkowych Jugosławii geografowie współpracują z planistami regionalnymi nad zagadnieniem przebudowy sieci osadniczej, szczególnie na odcinku typologii zarówno dla osiedli istniejących jak i perspektywy. Na uwagę zasługują tu opracowania typologiczne S. Polažnara z pracowni urbanistycznej w Lublanie, który wykonał szczegółową analizę funkcjonalną rejonu osadniczego: Domžale—Mangeš—Radomlje—Kolicëvo, wyróżniając trzystopniową hierarchię ośrodków centralnych wraz z obszarami ciężącymi do nich.

P o l s k a. W studiach nad klasyfikacją osadnictwa Polski można wyróżnić trzy zasadnicze ujęcia: 1) oparte o kryteria fizjonomiczne, 2) oparte o strukturę zawodową ludności oraz 3) o kryteria centralności.

Ujęcie pierwsze obejmuje głównie studia nad klasyfikacją osadnictwa wiejskiego. Jego teoretyczne podstawy znajdujemy w polskiej literaturze zarówno geograficznej jak i planistycznej.

F. Uhorczak i A. Zierhoffer częściowo i M. Kiełczewska-Zaleska dają podstawy klasyfikacji osadnictwa z punktu widzenia jego skupionej bądź rozproszonej zabudowy³⁶. B. Zaborski oraz M. Kiełczewska-Zaleska biorąc za podstawę kształt osiedla

---

³⁶ Por. F. Uhorczak — Z metodyki badań nad osadnictwem (kartograficzna metoda wykazywania różnic i zmian w osadnictwie). Czasop. geogr. t. 10, Lwów 1932, z. 1—3, s. 11—28.

A. Zierhoffer — Pewien wzór na określenie rozproszenia i skupienia osiedli wiejskich. Zbiór prac poświęconych E. Romerowi, Lwów 1934, s. 488—494.

wyróżniają różne jego typy i formy³⁷. „Klasyfikacja kształtów wsi dokonana przez B. Zaborskiego została wzbogacona przez F. Piaścika, który dzieląc osiedla na zakładane i samorodne wprowadził zasadę morfogenezy do badań nad osadnictwem wiejskim, tym samym — jak pisze M. Kielczewska-Zaleska — Piaścik dał przykład zastosowania nowej metody do studiów osadniczych” [54]. Typologią fizjonomiczną miast zajmowali się m. in. S. Leszczycki i S. Gorzuchowski³⁸. Brak danych ewidencyjnych dotyczących ludności na szczeblu wsi jako najniższej jednostki osadniczej praktycznie uniemożliwił prowadzenie studiów nad klasyfikacją całej sieci osadniczej według wielkości mierzonej liczbą mieszkańców. Dlatego niektórzy autorzy, jak np. W. Deszczka, próbują przeprowadzić klasyfikację wielkości osiedli mierząc je ilością domów³⁹.

Po drugiej wojnie światowej ukazało się kilka ocen studiów tego ujęcia, omawiających zarówno ich pozytywne wartości, jak i błędy metodologiczne. Wskazanie błędów i niedostatków zbyt formalistycznych albo deterministycznych ujęć wpłynęło m. in. na zahamowanie tych studiów. I tak — studia nad klasyfikacją osadnictwa z punktu widzenia zwartości zabudowy niemal że całkowicie zarzucono. Studia nad klasyfikacją, z punktu widzenia kształtu wsi, kontynuowane są nadal po ewolucji w kierunku badania genezy różnych form osadniczych.

Poza geografami, klasyfikacją osiedli z punktu widzenia występowania różnych form na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych, zajmują się również rolnicy-ekonomiści i historycy⁴⁰.

Drugie ujęcie studiów nad klasyfikacją osadnictwa zajmuje się w zasadzie osiedlami miejskimi. Podstawą klasyfikacji jest podział ludności danego osiedla na trzy zasadnicze grupy: miastotwórczą, uzupełniającą i zawodowo bierną. W oparciu o te kryteria autorzy określają tzw. funkcjonalny typ danego osiedla. Podstawy teoretyczne tego kierunku, wywodzącego się z prac Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego, sformułowała praca J. Kostrowickiego [67] opubliko-

³⁷ Por. B. Zaborski — O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Prace Kom. Etnogr. PAU Kraków 1926, t. I.

³⁸ Por. S. Leszczycki. — Typy fizjonomiczne miast polskich. Samorząd Teryt. 1936, s. 65—76. S. Gorzuchowski — Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa 1936, s. 111

³⁹ Por. W. Deszczka, Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce. Kwart. Statyst., t. 8, 1932, z. 4.

⁴⁰ Por. W. Schramm, Formy osadnictwa wiejskiego w Środkowych Karpatach (na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych), Rocznik Nauk Roln. t. 94 D, 1961, s. 184.

P. Szafran, Osadnictwo historyczne Krajny w XVI—XVIII w. Gdańskie Tow. Naukowe, Gdańsk 1961, s. 250.

wana w 1952 r. W latach następnych kierunek ten wzbogacił się o szereg opracowań, głównie L. Kosińskiego [60—63].

Na grunt osadnictwa wiejskiego klasyfikację funkcjonalną przenoszą M. Dobrowolska [27] i Z. Chwaliąg [21]. Modele ich klasyfikacji wzorowane są na pracach niemieckich, głównie Hansa Lehmana [79], z uwzględnieniem dzisiejszych warunków w osadnictwie Polski.

Trzecie ujęcie studiów nad klasyfikacją osadnictwa Polski w zasadzie obejmuje całość sieci osadniczej z jej wiejskimi i miejskimi ogniwami. Zajmują się nim zarówno geografowie, jak i urbaniści-planiści. Są to studia, których głównym celem jest określenie ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, ich hierarchii w sieci osadnictwa.

Ponieważ ujęcie to jest głównym tematem niniejszej pracy, jego szczegółowsza charakterystyka i ocena wydają się być uzasadnione. Przegląd i ocenę prac tego ujęcia można by przeprowadzić w dwóch przekrojach: oddzielnie dla studiów obejmujących *niższe szczeble* sieci osadniczej i oddzielnie dla *szczebli wyższych*. Ponadto jest jeszcze możliwość omówienia całościowego na tle rozwoju stosunków społeczno-ekonomicznych kraju. Wydaje się, że to ostatnie ujęcie jest właściwsze, tłumaczy bowiem przyczyny rozwoju jednych, a zahamowań, czy nawet całkowitego zaniechania innych ujęć lub koncepcji prac nad klasyfikacją ośrodków więzi społeczno-gospodarczej i jej hierarchii w sieci osadniczej.

Początki takiego ujęcia klasyfikacji osadniczej należy wiązać z pracą ekonomisty-statystyka W. Wakara [125], który w swej pracy nad regionalizacją kraju w 1928 r. sprowadza, po raz pierwszy w polskiej literaturze, zagadnienie osadnictwa na płaszczyznę przestrzennego wykształcenia powiązań usługowych. Wakar w oparciu o kryterium ciężarów usługowych, zwłaszcza czynnika administracji, wydziela 5 szczebli hierarchicznych: stolicę kraju, stolice prowincji, ośrodki gospodarcze, okręgi sądowe, w końcu miejscowości targowe. Zagadnienie to zostało później szerzej rozpracowane za granicą, lecz często zbyt formalistycznie.

W 1931 r. M. Doskocz przeprowadza szczegółowszą analizę rozmieszczenia ośrodków targowych na terenie kraju. Wykazuje różnice pomiędzy poszczególnymi dzielnicami Polski pod względem przypadającej powierzchni i przeciętnej liczby ludności, którą obsługuje rynek ⁴¹.

Na płaszczyźnie dyskusji naukowej i społecznej, pierwszeństwo w wysunięciu zagadnienia zróżnicowania hierarchicznego w osadnictwie wiejskim przypada F. Piaścikowi, który jeszcze przed wojną (1937—

⁴¹ Por. M. Doskocz — Targi małe i wielkie z rozkładem na 1932 r., Kwart. Statyst., t. 8, 1931, z. 4.

1939) wystąpił z dezyderatem systematyki osadnictwa wiejskiego w oparciu o zasadę tzw. *trójstopniowej więzi społecznej*: przysiółek — wieś — okręg [98]⁴². Teza Piaścika przybrała w owym czasie formę śmiałego protestu przeciwko powszechnie stosowanej zasadzie prac regulacyjnych na wsi (parcelacja i komasacja), która prowadziła do rozproszenia osadnictwa, bez należytej troski o więź społeczną mieszkańców osiedli.

Koncepcje Piaścika na temat hierachii funkcjonalnej w osadnictwie wiejskim podejmują w okresie okupacji K. Wejchert [126] i S. Tworkowski [122].

Koncepcje hierarchicznego podejścia do zagadnienia osadnictwa znajdują wyraz w pracach Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego [GUPP] w latach 1945—1948 w opracowaniach: K. Dziewońskiego, K. Wejhera, J. Kostrowickiego, B. Malisza, S. Tworkowskiego i W. Richerta. Koncepcja przyjęta wówczas dzieli sieć osadniczą Polski na szereg hierarchicznych stopni, wzajemnie ze sobą powiązanych. Jakkolwiek w pracach tych wiejskie jednostki osadnicze jako najniższe szczeble nie doczekały się szczegółowszego studium w skali krajowej — to jednak znamy podstawę klasyfikacji obejmującą całość sieci osadniczej, a w tym i jednostki wiejskie. Zagadnienie to najszerzej zostało ujęte w pracy J. Kostrowickiego. Za podstawę klasyfikacji uznano bowiem siłę atrakcyjną danej jednostki osadniczej, wyrażającą się w liczbie i wadze zgrupowanych w niej instytucji i zakładów usługowych w zakresie życia gospodarczego, politycznego, społecznego i funkcji administracyjnych, ponadto dynamiki rozwoju jednostki osadniczej, jej położenia, warunków komunikacyjnych itp. Ustalono również średnią wielkość ośrodków poszczególnych szczebli mierzoną liczbą ludności oraz teoretyczne zasięgi wpływu i obszary obsługi.

Projekt klasyfikacji jednostek osadniczych w opracowaniu GUPP wyróżniał 9 zasadniczych szczebli ośrodków więzi społeczno-gospodarczej (w tym 6 miejskich i 3 wiejskie): 1) zespół domów (zwany *przysiółkiem*); 2) osiedle pojedyncze (zwane również *wsią gromadzką*); 3) osiedle zespołowe (zwane również *osiedlami zespołowymi* lub *gminami zbiorowymi*); 4) ośrodek lokalny (zwany również *ośrodkiem pomocniczym, miasteczkiem najmniejszym, małym miasteczkiem rolniczym* albo *rolniczo-rzemieślniczym*); 5) ośrodek okręgowy (zwany

⁴² 1) Przysiółek, 2) wieś — osiedle wiejskie: szkoła, dom społeczny, spółdzielnie produkcyjne i konsumpcyjne, 3) okręg (kilka osiedli) większa wieś lub osiedle rolne o charakterze miasteczka, urząd gminny, kościół, poczta (centrala telefoniczna, telegraf) większy dom społeczny z salą na liczniejsze zebrania, gospoda i sklepy z artykułami pierwszej potrzeby, centrale gospodarcze o charakterze spółdzielczym, jak na przykład mleczarnia, spichrz (zsypano zboża), młyn, skład nawozów sztucznych i narzędzi rolniczych.

również ośrodkiem powiatowym lub rejonowym); 6) stolica podregionu (zwana również ośrodkiem ponadpowiatowym, subregionalnym, podregionalnym); 7) stolica regionu (zwana również ośrodkiem wojewódzkim); 8) stolica prowincji (zwana również ośrodkiem prowincjonalnym); 9) stolica kraju. Każdemu z tych stopni odpowiadały właściwe mu funkcje społeczno-gospodarcze⁴³.

⁴³ Najszersze omówienie kryteriów wydzielenia poszczególnych stopni ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wyższych szczebli hierarchicznych znajdujemy w pracy J. Kostrowickiego, natomiast niższych — w pracach F. Piaścika. Warto więc w oparciu o te prace scharakteryzować pokrótce poszczególne stopnie ośrodków.

1. Przysiółek lub niewielka wieś może być rozproszona lub skupiona. Jednostka osadnicza o jednej funkcji gospodarczej o minimalnych funkcjach usługowych (sklepek, jakiś rzemieślnik) w tym zakresie obsługiwana jest przez ośrodek gromadzki. Promień obsługi warunkują względy gospodarcze, tj. odległość pól od zagród, odległość ta nie powinna przekraczać 1,5 km a obsługuje ludność w granicach 100—300 osób, obszar obsługiwany około 4 km².

2. Osiedle gromadzkie z sołtysiem, radą gromadzką, szkołą, sklepikiem, mleczarnią (chodzi tu o zlewnię lub śmietanczarnię), rzadziej urząd pocztowo-telegraficzny, kaplica lub kościół. Promień obsługi wyznaczają względy oświaty powszechnej, a więc 2,5—3 km o powierzchni obsługiwanej 16—30 km². Przybliżona liczba obsługiwanej ludności przez ośrodek gromadzki waha się w granicach 600—1200, sama zaś wieś centralna ma 250—600 osób.

3. Osiedle zespołowe — mieści się tu zazwyczaj administracja gminy zbiorowej, obsługująca kilka gromad, poza urzędem gminnym, zlokalizowane są tu zwykle i inne urzędy, parafia, szkoła powszechna wyższego stopnia, rzemieślnicy, sklep, rzadziej lekarz, adwokat lub weterynarz. Ośrodkami tego stopnia są zazwyczaj większe wsie, rzadziej małe miasteczka, o dogodnym położeniu komunikacyjnym. Obszar obsługiwany obejmuje około 133 km² o promieniu 7 km.

4. Ośrodek lokalny to zwykle małe miasteczko o 1—5 tys. mieszkańców (średnio około 2 tys.) obsługujące obszar około 400 km² o promieniu 12 km. Mieści się tu zwykle ośrodek targowy, szkoła średnia, wyspecjalizowane sklepy i rzemiosło, spółdzielnia rolniczo-handlowa, czasem też pożyczkowa, lekarz, apteka, sąd grodzki, weterynarz itp.

5. Ośrodek okręgowy — zwykle mieszczą się w nim władze administracji terenowej szczebla powiatowego — liczy 5—15 tys. mieszkańców (3 tys. w usługach). Mieszczą się w nim: dwie lub więcej szkół średnich obsługujące cały okręg, szpital i inne instytucje. Obsługiwany obszar wynosi 1200—1600 km² o średnim promieniu około 21 km.

6. Ośrodek subregionalny — ma nie tylko większą liczbę mieszkańców w porównaniu z przeciętnym miastem powiatowym (od 15—50 tys. mieszkańców), lecz zwykle jest silniej uprzemysłowiony. Zlokalizowane są w nim różne instytucje i urzędy, które swoim wpływem sięgają zwykle poza granicę jednego powiatu (oddziały banków, ubezpieczalnie, teatry, muzea, szkoły zawodowe). Teoretyczny obszar obsługi od 3—4 tys. km² o średnim zasięgu około 36 km.

7. Ośrodek regionalny — skupia zwykle co najmniej 50 tys. mieszkańców (30 tys. w usługach). Jest to ośrodek funkcji na szczeblu wojewódzkim, który ma wyraźny wpływ gospodarczy, kulturalny i polityczny na otaczający go region. Charakterystyczną cechą jego są szkoły wyższe lub filie, zwykle jednowydziałowe. Teoretyczny obszar obsługi około 11 tys. km² o promieniu około 62 km.

Na podstawie tego teoretycznego schematu przeprowadzono praktyczną klasyfikację osiedli miejskich w Polsce w zakresie IV—IX stopnia. Wobec braku dokładnej struktury zawodowej, przyjęto za podstawę liczbę osób zatrudnionych w głównych usługach (handel, komunikacja, służba publiczna) w latach 1931 i 1933 zdając sobie sprawę z faktu, że usługi te obejmują zarówno funkcje uzupełniające, jak i te o dalekim zasięgu.

W wyniku badań określono liczbę ośrodków poszczególnych stopni [116]:

V	stopień	— 277 + 68	wątpliwych = 343
VI	„	— 73 + 5	„ = 78
VII	„	— 26 + 11	„ = 37
VIII	„	— 7 + 3	„ = 10
IX	„	— 1	= 1

Pomijając stolicę, stosunek liczby ośrodków w poszczególnych klasach z uwzględnieniem wątpliwych wyniósł 1 : 3, 7 : 7,8 : 34,3, co zbliża do ciągu 1 : 3 : 9 : 27. Miało to dowodzić, że układ ośrodków centralnych w Polsce zbliża się do teoretycznego układu Christallera.

Na podstawie tej klasyfikacji opracowana została hipotetyczna mapa wzajemnych stosunków ośrodków centralnych w Polsce [65] Jako kryterium ciężenia przyjęto dostępność komunikacyjną.

W oparciu o klasyfikację GUPP opracowano szereg studiów regionalnych struktury osadniczej [11, 50, 76, 123, 129]. Zadaniem tych studiów było m. in. udowodnić, że układ osiedli miejskich w Polsce jest zgodny z tym czy innym układem Christallera lub Löscha. J. Kostrowicki w ten oto sposób ocenia wspomniane prace Regionalnych Dyrekcji Planowania Przestrzennego: „Jako regułę stwierdzić można, że jeśli układy teoretyczne służyły jako punkt wyjścia badań, z reguły prowadziły one do jałowych, formalistycznych i schematycznych rozważań. W wypadkach natomiast, gdy rolą ich było jedynie uporządkowanie zagadnienia, zaś do ścisłości schematu nie przywiązywano większej wagi, stosowanie ich mogło przynieść studiom pewne korzyści” [66].

Omawiany model ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadniczej jako oparty głównie o „kościec osiedli usługowych” z silnym podkreśleniem „niezmienności rozmieszczenia osiedli usługowych”, a przede wszystkim stwierdzenie, że model ten zbudowany w nawiązaniu do teorii osadniczych Christallera — stał się podstawą ostrej, choć nie

8. Stolica prowincji — stanowi najczęściej zespół miejski liczący kilkaset tysięcy mieszkańców (co najmniej 100 tys. w usługach). Najczęściej stanowi ona duże skupisko przemysłu, ośrodek nauki i kultury. W zakresie licznych funkcji produkcyjnych i usługowych obsługuje obszar kilku województw. Średni zasięg 108 km; powierzchnia obsługuje ponad 32 tys. km².

9. Stolica kraju — spełnia jednocześnie funkcje ośrodków niższych szczebli.

zawsze celnej krytyki przyjętych dla perspektywy założeń tego modelu. Niepopularność tej teorii, częste nieporozumienia, a przede wszystkim, jak słusznie zauważa Dziewoński, „powierzchnowa krytyka zamiast dopomóc do sformułowania zmodyfikowanej lub odmiennej teorii osadnictwa, która by mogła służyć jako narzędzie analizy przemian sieci osadniczej w okresie budowy socjalizmu doprowadziła w rezultacie do zarzucenia tego typu studiów”⁴⁴.

W latach planu 6-letniego i reformy podziału administracyjnego w 1954 r. odstąpiono od zasady układu trzystopniowego w wiejskiej sieci osadniczej. Wydawało się wówczas, że pełna kolektywizacja wsi jest kwestią kilku lat. Zakładano w owym czasie utworzenie około 8800 gromad oraz zwiększenie liczby powiatów do 400, a nawet 600, co w dalszym etapie prowadziło do zwiększenia liczby województw do 30—35. W rezultacie wszystkie ośrodki określone obecnie jako regionalne i niektóre subregionalne stałyby się miastami wojewódzkimi. W układzie sieci osadniczej projektowano jeden ośrodek lokalny typu powiatowego, o zasięgu około 15 km powiązany z gromadami stanowiącymi jednocześnie *jednostki podziału gospodarczego*, siedziby skooperowanych, wielkotowarowych gospodarstw spółdzielczych. W ostatecznym wyniku otrzymano by układ hierarchiczny jednostek osadniczych o trzech stopniach: gromada — powiat — województwo.

Wiązało się to z zasadą urbanizacji i uprzemysłowienia oraz kolektywizacji rolnictwa w przeciągu kilku lat. Koncentracja inwestycji przemysłowych oraz gwałtowne tempo uspołecznienia usług materialnych doprowadziło w wielu przypadkach do podcięcia podstawowych funkcji małych ośrodków usługowych obsługujących otaczające je tereny wiejskie.

W trakcie realizacji planu 6-letniego, w publicystyce i dyskusji naukowej poddano te koncepcje rewizji. Pojawiły się opracowania naukowe wykazujące potrzebę reaktywowania dawnych ośrodków małomiasteczkowych na nowych zasadach zaspokajania gospodarczych i społeczno-kulturalnych potrzeb wsi. Szczególną rolę odegrały tu serie prac geograficznych zapoczątkowanych przez J. Kostrowickiego [68] i M. Kielczewską-Zaleską [55] zdążających do „określenia warunków, których wykorzystanie mogłoby stworzyć podstawy rozwoju danego miasta”. Zagadnieniem aktywizacji małych miast zajmują się poza geografami również ekonomiści⁴⁵ oraz urbaniści; na uwagę w owym

---

⁴⁴ K. L. Toeplitz [119] w swej ocenie tego okresu stwierdza, że „charakterystyczną cechą tej krytyki było nie tylko i nie tyle atakowanie konkretnej teorii celem zastąpienia jej lepszą, ile w gruncie rzeczy kwestionowanie możliwości lub potrzeby całościowego ujmowania spraw sieci, co traktowane było jako schematyzm, formalizm itd.”

⁴⁵ Por. Z. Fiejka, O aktywizacji małych miast. *Ekonomista*, III, Warszawa 1954, s. 86—103.

czasie zasługuje praca I. Tłoczką [118]. Na przykładzie miasteczek rolniczych w Wielkopolsce wiąże autor, na tle rozważań o tzw. okręgu rolnym, miejsce i rolę miasteczka w strukturze osadnictwa wiejskiego z rozwojem nowych stosunków społeczno-gospodarczych wsi. Ośrodkiem lokalnym okręgu jest miasteczko rolnicze z często występującym w Wielkopolsce wielkotowarowym gospodarstwem rolnym PGR-owskim, które powstało na bazie dawnej wielkiej własności obszarnej. W miasteczku tym skupia się przemysł przetwarzający produkty rolne lub przemysł pozarolniczy o lokalnym znaczeniu oraz urządzenia usługowe zaspokajające potrzeby wsi ciężających do danego ośrodka okręgowego.

Dalszym przystosowaniem tej koncepcji do konkretnego środowiska jest studium opracowane w Instytucie Urbanistyki i Architektury pod kierownictwem Z. Chwaliboga na temat wpływu rozwijającej się gospodarki rolnej na podupadające miasto na przykładzie miasteczka Sępólna pow. bartoszyckiego. W opracowaniu tym po raz pierwszy pojawia się próba ustalenia perspektywy racjonalnego podziału terenów rolniczych na gospodarstwa wielkotowarowe państwowe i spółdzielcze w oparciu o studia rejonizacji produkcji rolnej i postępowej organizacji gospodarstw. Do tej struktury produkcyjnej dostosowany został układ osadnictwa i wyprowadzone wskaźniki dla trzystopniowego systemu urządzeń społeczno-gospodarczych⁴⁶.

W tym okresie z inicjatywy Komitetu Urbanistyki i Architektury zapoczątkowana została w poszczególnych powiatach praca nad tzw. *planami obszarów osadniczo-rolnych*, zwanych obecnie *planami zespołów wiejskich jednostek osadniczych*. „Zasadniczym i bezpośrednim celem tej pracy jest wysunięcie wniosków w zakresie rozmieszczenia sieci osadniczej i elementów z nią związanych w oparciu o prowadzący na terenach wiejskich czynnik, jakim jest zagospodarowanie rolnicze”⁴⁷.

W dyskusji nad problematyką tych planów precyzują się poglądy na pożądany rozwój struktury osadnictwa terenów rolniczych. W ramach tych poglądów zarysowały się dwa główne kierunki reprezentowane przez F. Piaścika i M. Benkę.

F. Piaśnik w licznych artykułach i wystąpieniach naświetla i uzasadnia aktualność trójstopniowego układu hierarchii funkcjonalnej wiejskich jednostek osadniczych (poniżej tzw. *ośrodka powiatowego*) na bieżącym etapie planowego zagospodarowania terenów rolniczych [99]⁴⁸.

⁴⁶ Por. Z. Chwalibóg, Czy na progu nowej koncepcji, Miasto Nr 3, 1958, s. 4—13; Ku poprawie struktury osadnictwa. Biul. Techn. Biuro Stud. i Proj. Wzorcowych Bud. Wiejsk. Nr 3, 1958, s. 18—35.

⁴⁷ A. Augustyniak, Cel, zakres i metoda opracowywania planów zespołów wiejskich jednostek osadniczych. Przegląd problemów planowania przestrzennego wsi. 1962, s. 12—18, KBUiA. Ośrodek Inform. Techn. i Ek. w Budownictwie.

⁴⁸ F. Piaśnik, Odbudowa wsi jej stan i potrzeby. Sprawozd. z krajowej konfer. odbudowy wsi, 1947, Budownictwo wiejskie, Warszawa 1948; Perspektywy systemu osiedleńczego na obszarach wiejskich, Kwart. Arch. i Urb. PAN, 1959,

Piaścik wzbogaca swoją teorię i do *więzi społecznej*, która była podstawą jego układu hierarchicznego, wprowadza czynnik gospodarczy. Jako główne kryterium określające zakres poszczególnych stopni więzi społeczno-gospodarczej uważa nadal „komunikację i czas potrzebny na pokonywanie odległości z miejsca zamieszkania do miejsca pracy lub do różnych punktów usługowych”⁴⁹. W tej hierarchii ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, gdzie wiejska sieć osadnicza jest ze sobą ściśle powiązana współzależnościami społeczno-gospodarczymi, gdzie jedna jednostka osadnicza o mniejszym wyposażeniu w usługi ciąży do ośrodka wyższego szczebla — Piaścik widzi drogę, która prowadzi do uzdrowienia obecnej struktury osadnictwa wiejskiego⁵⁰.

Na podobnych założeniach, tzn. wydzieleniu trzech szczebli w sieci osadniczej poniżej ośrodka powiatowego, oparł swoje studia P. Z a r e m b a na terenie zachodniej części Polski [132]. Główne kryteria klasyfikacji jednostek osadniczych oparł o zakres i wielkość usług spełnianych przez te jednostki⁵¹.

---

z. 3—4; Wielki problem wsi. Zagadnienie systemu osiedleńczego na obszarach wiejskich, Architektura 1959, Nr 6; Planowanie i regulacja zabudowy w osiedlach wiejskich, Budownictwo wiejskie 1959, Nr 7; Zagadnienie systemu osiedleńczego i budownictwa mieszkaniowego na wsi, Biul. Techn. Biura Stud. i Proj. Wzorc. Bud. Wiejsk., 1960, Nr 2; Osadnictwo i budownictwo mieszkaniowe na wsi, materiały VII zjazdu naukowego poświęc. zag. bud. mieszk., Warszawa 1960.

⁴⁹ Więź społeczno-gospodarcza pierwszego stopnia powinna obejmować wiejską jednostkę osadniczą o obszarze gruntów uprawnych w zasięgu promienia do 1,5 km.

Więź drugiego stopnia obejmować powinna powierzchnię nie większą niż przeciętnie w promieniu 3—4 km. Jest to zwykle obecny ośrodek gromadzki. Więź społeczno-gospodarcza charakteryzują głównie takie urządzenia jak: dom gromadzki, szkoła podstawowa, przedszkole, agencja pocztowa, punkt felczerski, izba porodowa, sklep spożywczy, zlewnia mleka, gospoda, pokoje noclegowe, świetlica z biblioteką i inne.

Więź trzeciego stopnia stanowi małe miasteczko rolniczo-rzemieślnicze lub większa wieś o dogodnym położeniu komunikacyjnym. W tym ośrodku znajdują się usługi, które będą obsługiwały kilka gromad, w zasięgu przeciętnie do 7 km. Z charakterystycznych urządzeń tego ośrodka należy wymienić: punkty skupu artykułów rolniczych, mniejsze zakłady przetwórcze (np. mleczarnie), stacje maszyn rolniczych i warsztaty naprawcze, magazyn nasion i nawozów sztucznych, ośrodek zdrowia, lecznica weterynaryjna, dom kultury z większą salą widowiskową, wiejski dom towarowy i inne.

⁵⁰ Warto tu wspomnieć o wykonanej w 1961 r. I części szeroko zakrojonego opracowania badawczego tegoż autora pt. „Wstępna analiza sieci osiedleńczej Regionu Kurpiowskiego” zmierzającego do określenia warunków i wskazania czynników rozwoju gospodarczego w terenach Kurpiowszczyzny oraz przyszłego układu sieci osadniczej opartej o trzystopniową więź społeczno-gospodarczą.

⁵¹ Ośrodkiem najniższego stopnia jest wieś (obecnie sołectwa) obsługująca osiedla niesamodzielne i przysiółki. Do typowego wyposażenia tych osiedli należy zaliczyć następujące urządzenia usługowe: sołectwo, remizę strażacką, punkt sanitarny, łaźnię, przedszkole, szkołę podstawową (niekompletną), świetlicę wiejską,

Różnice, jakie można by uchwycić przy porównaniu obu klasyfikacji (F. Piaścika i P. Zaremby), dotyczą jedynie przyjętych przez autorów czynników klasyfikacyjnych — idea zaś modelu osadniczego pozostaje wspólna, przy nieco różnych wielkościach modelowych jednostek przestrzennych.

Założeniem kierunku trójstopniowej więzi społeczno-gospodarczej w wiejskiej sieci osadniczej mogą być stawiane zarzuty zbyt schematycznego ujęcia problemu, bo nie we wszystkich regionach Polski wykształca się trzystopniowa hierarchia wiejskich jednostek osadniczych. Ponadto ścisłe przestrzeganie tego modelu, jego utrwalanie, może w przyszłości w poważnym stopniu hamować tempo przemian, jakie będą zachodziły w naszym rolnictwie, zwłaszcza że model ten bazuje na strukturze gospodarki drobnotowarowej indywidualnych gospodarstw rodzinnych.

Mimo tych zastrzeżeń należy przyznać, że zasada hierarchizacji funkcjonalnej jednostek osadniczych i ich społeczno-gospodarczego zespołowego współdziałania stanowi jedną z podstawowych dróg prowadzących do racjonalnej gospodarki przestrzennej w kraju i uzdrowienia struktury osadnictwa.

Drugi kierunek reprezentowany jest przez M. Benko, który w licznych artykułach wysuwa koncepcję postulowanych na przyszłość przemian w strukturze osadnictwa wiejskiego [1]⁵². Na zasadzie teore-

---

kino, sklep małobranżowy, piekarnię, zlewnię mleka, kuźnię, warsztat stolarski, warsztat szewski.

Drugim (wyższym) stopniem jest wieś gromadzka obsługująca kilka wsi liczących po około 1000 mieszkańców składających się na obszar blisko 5000 ha gruntów ornych. Ośrodek gromadzki charakteryzują urządzenia: urząd gromadzki, posterunek MO, remiza strażacka, spółdzielnia gromadzka, kółko rolnicze, komitet partyjny, wiejski ośrodek zdrowia, punkt apteczny, izba porodowa, punkt weterynaryjny, przedszkole, 7-klasowa szkoła podstawowa, dom ludowy, biblioteka, boisko, agencja pocztowa lub urząd pocztowy, cmentarz gromadzki, piekarnia, wędliniarnia, gospoda z zajazdem, punkt skupu, zlewnia mleka, szereg wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych, warsztat naprawy maszyn rolniczych.

Trzeci stopień tworzą osiedla typu miejskiego, w których występuje wyraźne zgrupowanie usług, połączonych z zakładami naprawczymi, przetwórczymi i produkcyjnymi, a więc będą to miasteczka (nie zawsze z prawami miejskimi), w których wytworzyła się silna grupa ludności utrzymującej się z zajęć pozarolniczych. Występują tu urządzenia usługowe te same co w ośrodkach I i II stopnia, ponadto: szpital powiatowy, przychodnia podstawowa, apteka, ośrodek weterynaryjny, szkoła średnia z internatem, poczta, kasa oszczędności, bank, kino stałe, dom kultury, dom młodzieży, warsztat samochodowy, warsztat naprawy maszyn, hotel, mleczarnia, rzeźnia, piekarnia, miejski dom towarowy, targowisko, składy hurtowe opału, materiałów budowlanych, nawozów, pasz, narzędzi rolniczych itd., punkty usług rzemieślniczych.

⁵² M. Benko, *Uwagi w sprawie aktualnych zagadnień planowania zabudowy wsi*, Miasto 1957, Nr 5; *Aktualne problemy rozbudowy miast i wsi*, Miasto, 1958, Nr 4; *Aktualne problemy planowania zabudowy wsi w Polsce*, Biul. Techn. Biura Stud. i Proj. Wzorc. Bud. Wiejsk. 1959, Nr 2; *Niektóre zagadnienia z zakresu teorii*

tycznie ustalonej charakterystyki powiązań rodziny rolniczej z otaczającym ją środowiskiem dochodzi autor do określenia efektywności urządzeń społeczno-gospodarczych zaspakajających potrzeby ludności wiejskiej. Wypróbowawszy z tych założeń sumę czynników osiedlotwórczych wsi z jednoczesnym założeniem niemal równego, standardom miejskim, poziomu udogodnień bytowych we wsi, o skupionej zabudowie i pełnym kompleksie usług, określa autor na przyszłość modalną średnią wielkość wiejskiej jednostki osadniczej. W przyszłości Benko widzi w Polsce parę tysięcy dużych wsi posiadających „nie mniej niż 2 tysiące mieszkańców”. Przejście ze stanu obecnego układu i struktury do tego modelu nastąpi w trzech kolejnych fazach przeobrażeń.

W rezultacie, zdaniem Benki, z obecnego kilkustopniowego układu sieć osadnictwa wiejskiego przeobrazi się w układy, których ogniwami będą wsie równorzędne w funkcjach, zaopatrzone we wszystkie urządzenia społeczne i zapewniające mieszkańcom warunki bytu, które nie odbiegają od standardu życia w mieście.

Wsie takie nazwane *ośrodkami zespołu uspołecznionych gospodarstw rolnych*, będą powiązane dogodną komunikacją z okolicznymi arealami rolnymi i bazami produkcyjnymi, przy których nie przewiduje się stałych osiedli ludzkich poza pomieszczeniami dla załogi, okresowo w nich przebywającej.

Ta koncepcja wywodząca się z radzieckiej zasady umacniania kolchozów została po uzgodnieniach na szczeblu Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej przyjęta do programu prac Komitetu Budownictwa Urbanistyki i Architektury uzyskawszy uprzednio aprobatę Ministerstwa Rolnictwa i Prezydium Rady Ministrów.

Jest ona wprowadzana przy ustalaniu kierunków rozwoju struktury osadnictwa w terenach wiejskich i stanowi podstawę do sporządzania uproszczonych planów zabudowy wsi w formie tzw. planów wyznaczania terenów budowlanych na wsi oraz pewnej ilości opracowań planów ogólnych.

Ujmując to zagadnienie generalnie, wykonywane obecnie w Polsce plany zespołów wiejskich jednostek osadniczych, w poszczególnych powiatach, opierają się na niedostatecznie sprecyzowanych założeniach rozwoju rolnictwa. Nie rozporządzając wytycznymi krajowej rejonizacji produkcji rolnej oraz postulowanym modelem struktury organizacyjnej przedsiębiorstw rolnych, autorzy tych planów opracowują własną rejonizację produkcji i ustalają rozmieszczenie ośrodków produkcji wielko-

---

planowania osiedli wiejskich, Miasto 1960, Nr 3; *Gęstość sieci osiedleńczej i wielkość osiedli wiejskich*, Miasto, 1960, Nr 4; *Uwagi w sprawie planowania osiedli wiejskich na tle narady odbytej w Sofii w październiku 1960 r.*, Biul. Techn. Biura Stud. i Proj. Wzorc. Bud. Wiejsk., 1961, Nr 1; *Problemy wiejskiej sieci osadniczej w Polsce*, Wieś Współczesna, 1962, Nr 5.

towarowej. Znamienne jest przy tym tendencja ograniczania materiałów wyjściowych i rozpoznania inwentaryzacyjnego do niezbędnego minimum, które niejednokrotnie nie odpowiada postulatom techniczno-ekonomicznym. Charakterystyczny i znamieny jest również nacisk na opracowanie koncepcji układu perspektywicznego.

Biorąc pod uwagę ciągle jeszcze niedostateczny, a zdaniem wielu specjalistów anachroniczny stan rozpoznania istniejących u nas stosunków na wsi — oraz brak długofalowych założeń rozwoju rolnictwa można by uważać, że niewłaściwie ujęte zostały w tych opracowaniach proporcje potrzeb i możliwości działania. Zdaniem J. Kostrowickiego przemiany w osadnictwie posuwają się zwykle z większym lub mniejszym opóźnieniem za przemianami struktury rolnej⁵³ (ryc. 3*). Od większych przekształceń osadnictwa wiejskiego, które będą następstwem przemian w rolnictwie, dzieli nas zatem spory okres czasu.

Wydaje się, że w obecnej sytuacji należałoby, na podstawie wyników dotychczasowego rozpoznania, które w dalszym ciągu należy pogłębiać i systematyzować, skoncentrować działalność na doinwestowaniu tych miejscowości, które nie budzą wątpliwości co do ich dalszego rozwoju. Natomiast należy ograniczyć kategoryczne decyzje negatywne w stosunku do miejscowości pozostałych, w których należałoby jedynie przeciwdziałać osiedlaniu się w nich ludności tracącej bezpośredni związek z rolnictwem.

W miejscowościach o znaczeniu ośrodkowym należałoby stworzyć warunki wspomaganego przez państwo lub organizacje spółdzielcze budownictwa mieszkaniowego z wyższym standardem wyposażenia technicznego dla ludności usługowej i zatrudnionej poza rolnictwem na miejscu, oraz w miastach i w przemyśle.

Wydaje się, że nawet ewentualne pomyłki w postaci zainwestowania niektórych osiedli nie rokujących nadziei na dalszy rozwój, nie są zbyt groźne, ponieważ inwestycje te do czasu postulowanych przemian w rolnictwie mogą się zamortyzować. Inwestycje te powinny bazować na dzisiejszych możliwościach technicznych budownictwa lekkiego, taniego, przenośnego, które powinno znaleźć jak najszersze zastosowanie na wsi.

Bezsporny jest fakt, że akcja prowadzona przez organy terenowe KBU i A jest niezbędna i wnosi czynnik koordynacji w politykę inwestycyjną, której jeszcze nie mogą zapewnić placówki planowania regionalnego.

---

⁵³ Z dyskusji nad referatem R. Millera, Dyskusyjne problemy rozwoju wiejskiej sieci osadniczej woj. bydgoskiego, wygłoszonego dnia 17.XI.1962 r. w Bydgoszczy na konferencji naukowej poświęconej rozmieszczeniu produkcji rolnej i osadnictwa wiejskiego w woj. bydgoskim, zorganizowanej przez Komisję Lokalizacji Produkcji, Kom. Przestrzennego Zagospod. Kraju PAN.

* Ryc. 3, 5—9, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 43, 45, 49, 50 i 53 umieszczone są pod opaską na końcu książki.

W konkluzji nasuwa się uwaga, że obecny stan prac nad planami miejscowymi wskazuje konieczność współdziałania w szerszej skali, co najmniej wojewódzkiej. Zagadnieniem wielkiej wagi, co już powyżej podkreślono, jest potrzeba rozwinięcia i sprecyzowania programu rolnictwa w skali krajowej.

Po tej analizie problemu wydaje się, że próba autora tej pracy postawienia diagnozy co do układu sił w krajowej strukturze osadnictwa może być pomocna planowaniu sieci osadnictwa Polski na przyszłość. Należy również stwierdzić, że wyniki tej pracy uzyskane przy określaniu ośrodków subokręgowych pokrywają się niemal całkowicie z tzw. ośrodkami ponadgromadzkimi w planach KBU i A wiejskich zespołów jednostek osadniczych w zasięgu powiatów.

O ile studia nad zagadnieniem hierarchii funkcjonalnej niższych szczebli ośrodków więzi społeczno-gospodarczej mogą się wykazać pewnym dorobkiem naukowym, o tyle ośrodki na wyższych szczeblach od wielu lat oczekują na rozpoznanie i ujęcie syntetyczne.

Kilka prac z ostatnich dwóch lat, zwłaszcza K. D z i e w o ń s k i e g o i A. W r ó b l a [33—36, 128], chociaż dotyczą szczegółowszej analizy niektórych funkcji usługowych miast, to jednak skala krajowa tej analizy wskazuje na właściwą drogę, która pozwoli na wypracowanie metody i stworzenie teorii przystosowanej do polskich warunków hierarchii funkcjonalnej ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wyższych szczebli. Można by widzieć w nich dalszy krok na odcinku klasyfikacji miejskich jednostek osadniczych. Warto przy tym przytoczyć opinię Wróbla, który uważa, że *typologia miast*, przy zastosowaniu kryteriów funkcjonalnych, *osiągnęła* w pewnym sensie *pułap poznawczy*⁵⁴. Pomijając dyskusyjność tak kategorycznego stwierdzenia, gdyż na tym odcinku badań można i należy jeszcze wiele zrobić, w pracy Wróbla znajdujemy słuszne uzasadnienie konieczności podjęcia na szerszą skalę opracowań z zakresu hierarchii funkcjonalnej miast. Autor — podobnie jak J. Kostrowicki jeszcze w 1950 r. — widzi rozwiązanie tego zagadnienia w „kombinacji koncepcji środków centralnych z koncepcją funkcji miastotwórczych jak i innymi pojęciami i metodami analizy”. Niewątpliwie, zagadnienie hierarchicznego układu sieci osadniczej nie może być rozwiązane drogą stosowania jakichkolwiek pojedynczych metod, lecz wymaga ujęcia kompleksowego, które jednak w dotychczasowej literaturze nie zostało w pełni zademonstrowane.

Jak wynika z wyżej przytoczonego przeglądu, w ostatnich latach zarysowały się dwie gałęzie tematyczne badań nad problematyką hierarchii ogniwi sieci osadniczej w Polsce. Ujmują one w zasadzie oddzielnie

---

⁵⁴ Z referatu wygłoszonego na II Brytyjsko-Polskim Seminarium Geograficznym w Keele (wrzesień 1962), pt. *Methods of functional analysis in urban studies as used in Poland*.

zagadnienia ośrodków niższych i wyższych szczebli hierarchicznych. Jeśli przyjmiemy, że na pierwszym etapie studiów nad hierarchią ośrodków więzi społeczno-gospodarczych ta dwutorowość ujęcia problemu znajduje swoje usprawiedliwienie z uwagi np. na konieczność stosowania różnych metod badawczych, to jednak należy stale pamiętać, że nie jest to rozwiązanie wystarczające i pełne. Trzeba zdać sobie jasno sprawę z tego, że istnieje tylko jedna sieć osadnicza⁵⁵. Wszelkie bowiem *kombinacje* w tworzeniu *sieci osadniczych oderwanych* od siebie, np. *wiejska sieć osadnicza* bądź *miejska sieć osadnicza*⁵⁶, czy też nakładanie na siebie pewnego *systemu sieci* i wiązanie ich na tzw. średnich szczeblach, jak to proponuje Pokszyszewski [103], będą zawsze rozwiązaniem częściowym.

Pomost między tymi ujęciami zagadnienia może stanowić próba podjęta przez autora niniejszego przeglądu zmierzająca do zbadania i określenia hierarchii struktury osadnictwa w Polsce z ujęciem wstępnej charakterystyki wykształcających się funkcji centralnych w sieci wiejskiej w pełnym nawiązaniu do układów na szczeblach wyższych.

---

⁵⁵ Por. K. Secomski, Uwagi na temat pracy dr Bolesława Malisza [89] pt. Zagadnienia ekonomiki układów osadniczych krytyczny przegląd piśmiennictwa polskiego na tle literatury światowej. Biuletyn Kom. Przestrz. Zagosp. Kraju PAN, 1961, z. 2, s. 77—81. Wydaje się, że słuszne jest zwrócenie uwagi K. Secomskiego na pominięcie przy omawianiu przez B. Malisza układów osadniczych — „osadnictwa wiejskiego oraz form przejściowych” przy całościowym ujęciu struktury osadniczej.

⁵⁶ Ograniczanie studiów wyłącznie do miast w polskich warunkach jest zagadnieniem niesłusznym. Wystarczy np. zwrócić uwagę, że szereg tzw. małych miasteczek nie różni się pod względem spełnianych funkcji od większych wsi — i odwrotnie.

III. ROZWÓJ METODY BADAŃ NAD ROZMIESZCZENIEM OŚRODKÓW WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ W POLSCE

Studia nad zagadnieniem hierarchii funkcjonalnej ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w Polsce podjął autor w 1958 r. w Zakładzie Planowania i Architektury Wsi Instytutu Urbanistyki i Architektury w ramach badań nad „Klasyfikacją typologiczną wiejskich jednostek osadniczych”, prowadzoną pod kierownictwem Z. Chwaliboga.

Uprzednie studia zakładu w tym przedmiocie bądź obejmowały tylko część problematyki (np. studium rozmieszczenia punktów skupu), bądź też ograniczyły się do badań reprezentacyjnych na obszarze kilku powiatów. Bodźcem do rozszerzenia tych badań na skalę całego kraju stały się potrzeby praktyczne, a mianowicie powołanie przez Komisję Planowania przy Radzie Ministrów komisji do prac nad koncepcją perspektywicznego rozwoju gospodarki komunalnej na wsi.

Zakład Planowania Wsi Instytutu Urbanistyki i Architektury, włączony do zespołu opracowującego to zagadnienie, miał w krótkim czasie określić ramowo rozmieszczenie potrzeb i możliwości rozwoju gospodarki komunalnej w sieci osadnictwa wiejskiego. Chodziło mianowicie o prognozę wskazującą wiejskie jednostki osadnicze, które należałoby w okresie perspektywnym wyposażyć w urządzenia gospodarki komunalnej, aby na tej podstawie określić potrzebne środki inwestycyjne na okres 15-letni. W toku przygotowania doraźnej odpowiedzi na tak postawione pytanie zarysował się jaskrawo niedostatek danych o liczbie i stanie zagospodarowania wiejskich jednostek osadniczych oraz innych materiałów, z których można by wyprowadzić wnioski o ich możliwościach rozwojowych. Dokonana wówczas ocena sytuacji i wnioski perspektywiczne oparte zostały w znacznej mierze na wycinkowej znajomości stanu aktualnego i na szacunkach. Niemniej jednak stały się one podstawą opracowania wstępnych tez do założeń planu perspektywicznego w dziale gospodarki komunalnej na wsi⁵⁷.

W tej sytuacji zarysowała się wyraźna i nagląca potrzeba pogłębienia

---

⁵⁷ W ramach Komisji pod przewodnictwem Dyr. J. Kolipińskiego zagadnienia gospodarki komunalnej na wsi opracował zespół w składzie: prof. F. Piaścik, prof. E. Ciborowski, zast. prof. Z. Chwalibóg, dr M. Chilczuk, mgr S. Bonarek i mgr P. Typiak.

i rozszerzenia studiów nad hierarchią ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadniczej i to w znacznej mierze zaważyło na kierunku prac autora w ramach Instytutu Urbanistyki i Architektury. Podjął wówczas próbę zebrania w trybie własnej kwerendy, w skali krajowej, potrzebnych danych dotyczących funkcji centralnych w strukturze osadnictwa polskiego, ze szczególnym uwzględnieniem powiązań między wiejskimi jednostkami osadniczymi a ośrodkami usług i dyspozycji gospodarczej wyższego rzędu.

W poszczególnych ministerstwach i na szczeblu centralnym innych instytucji, obejmujących swoją działalnością sprawy rozwoju społeczno-gospodarczego wsi, uzyskano dane o hierarchii organizacyjnej i rozmieszczeniu placówek obsługi produkcji rolnej i usług dla ludności zamieszkałej w gromadach wiejskich.

Kwerenda ta dostarczyła materiału, który po odpowiednim przestudiowaniu pozwolił stwierdzić zarysowującą się prawidłowość wykształcania się ośrodków więzi społeczno-gospodarczej życia na wsi w określonych jednostkach osadniczych. W procesie tym zarysowują się zarówno elementy układów funkcjonalnych z przeszłości jak również — i to w znacznym procencie — uchwytna jest, w wyniku nowych stosunków powstałych w życiu ludności wiejskiej w okresie powojennym, lokalizacja badanego zjawiska w nowych miejscach.

Podjęte badania nawiązały do istniejącego dorobku naukowego w dziedzinie geografii osadnictwa i dociekań nad perspektywiczną strukturą sieci osadniczej. Uwzględniały one zarówno metodę określania struktury funkcjonalnej i klasyfikacji typologicznej miast z okresu planu 6-letniego, założenia trzystopniowej więzi społecznej w osadnictwie wiejskim w ujęciu F. Piaścika oraz metody klasyfikacji typologicznej powojennych opracowań planistycznych krajowych i zagranicznych.

Po wstępnym ustaleniu rozmieszczenia funkcji centralnych w sieci osadnictwa wiejskiego zebrane dla poszczególnych województw dane w roku 1960 rozesłane przez Zakład Planowania Wsi Instytutu Urbanistyki i Architektury, odpowiednim prezydiom wojewódzkich rad narodowych. W towarzyszącym piśmie Komitetu do Spraw Budownictwa Urbanistyki i Architektury, skierowanym do wojewódzkich pracowni urbanistycznych, zalecono, aby wyniki kwerendy i wnioski dotyczące miejscowości, w których zarysowują się funkcje ośrodkowe, zostały skonfrontowane z własnymi poglądami pracowni na to zagadnienie i zaopiniowane. Podobne zalecenie zostało skierowane do wojewódzkich komisji planowania gospodarczego przez Zespół Planów Perspektywicznych Komisji Planowania przy Radzie Ministrów.

Równocześnie opublikowano na łamach „Miasta”, „Biuletynu Technicznego Biura Studiów i Projektów Wzorcowych Budownictwa Wiejskiego” i „Ziemi Mazowieckiej” artykuły wyjaśniające metodę badań i informacje o dotychczasowych rezultatach.

Były one również referowane i dyskutowane w Kazimierzu na seminarium SARP poświęconym problematyce urzędzeń usługowych na wsi⁵⁸.

Po uzyskaniu opinii z dziewięciu prezydiów WRN i krytycznej analizie wyników dotychczasowych prac autora na ten temat, poddano je 14.VI.1960 ocenie Kolegium Instytutu Urbanistyki i Architektury. W toku kolegialnej oceny wyłonione zostały pewne dyskusyjne elementy opracowania, nie podważające jednak wartości osiągniętego wyniku. Kolegium przyjęło pracę z oceną pozytywną⁵⁹.

Pierwszy etap pracy został tą drogą zamknięty. Nie wyczerpał on jednak całej problematyki pozostawiając bez bliższego rozpoznania charakterystykę wytypowanych miejscowości ośrodkowych. Ze względu na ograniczone możliwości czasu i organizacyjne nie zanalizowano zagadnienia w ujęciu regionalnym.

Włączenie tematu do planu prac zespołu badań nad przemianami osadnictwa wiejskiego w Komitecie Zagospodarowania Przestrzennego Kraju przy Polskiej Akademii Nauk⁶⁰, a w szczególności do planu Instytutu Geografii PAN, stworzyło dalsze możliwości rozwinięcia studiów nad tymi zagadnieniami. Ten nowy układ organizacyjny umożliwił szereg analiz uzyskanego materiału ewidencyjnego i zebranie danych o liczbie ludności oraz struktury zawodowej mieszkańców wytypowanych ośrodków. Dane te uzyskano w drodze ankiety rozesłanej do wszystkich powiatów w kraju. Zawierała ona wykaz wytypowanych ośrodków. Ponadto w kwestionariuszu ankietowym zamieszczono rubryki na temat liczby i struktury zawodowej ludności oraz powierzchni ogólnej i powierzchni użytków rolnych tych ośrodków.

Prezydya powiatowych rad narodowych ustosunkowały się do inicjatywy pozytywnie, wykazując duże zainteresowanie dla problematyki

⁵⁸ M. Chilczuk, *O funkcjach ośrodków wiejskiej sieci osadniczej (ze studiów nad typologią jednostek osadniczych w Polsce)*, Miasto, 1960, Nr 7, s. 14—20; *Więź społeczno-gospodarcza wsi w rozwoju sieci osadnictwa w Polsce*. Biul. Techn. Biura Stud. i Proj. Wzorc. Bud. Wiejsk., 1960, Nr 3, s. 38—55; *Ze studiów nad rozmieszczeniem ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi*, Ziemia Mazowiecka, 1960, Nr 3/7, s. 1—10; *Metoda prac badawczych Zakładu Planowania i Arch. Wsi IUA w zakresie struktury osadnictwa wiejskiego*, Zagadnienie projektowania sieci usług na wsi, SARP, Arkady, 1961. *Z zagadnień typologii i klasyfikacji wiejskich jednostek osadniczych*. Materiały szkoleniowe w zakresie planowania przestrzennego. Cz. I ogólna. Ośrodek Szkolenia KBUiA, Warszawa 1962, s. 33—45.

⁵⁹ W skład Kolegium wchodził: Vice Min. M. Benko, Vice Dyr. W. Bulzacki, prof. F. Dziejdzic, prof. J. Kostrowicki, Dyr. A. Kotarbiński, prof. F. Piaścik, doc. S. Tworowski — referowali: zast. prof. Z. Chwalibóg i dr M. Chilczuk. Koreferat opracował mgr S. Herman. (Koreferat B. Welpy został opracowany w późniejszej fazie prac).

⁶⁰ Tak szczegółowe opracowanie kartograficzne nie byłoby możliwe bez pomocy Kom. Przestrzennego Zagosp. Kraju PAN, za którą autor pragnie szczególnie gorąco podziękować.

objętej ankietą. Świadczyć może o tym fakt, że w przeciągu trzech miesięcy wszystkie one nadesłały odpowiedzi, zawierające dane ewidencyjne oraz opinie dotyczące trafności przeprowadzonej klasyfikacji ośrodków. Tej krytycznie przeanalizowanej kwerendzie zawdzięcza się znaczne wzbogacenie rozpoznania przedmiotu badań, osiągniętego wyniku i możliwość rozwinięcia wniosków zawartych w dalszej części tego studium.

Przyjęta w omawianych studiach nad przejawami więzi społeczno-gospodarczej w wiejskich jednostkach osadniczych hierarchia sieci osadnictwa w Polsce nawiązuje do istniejącego materiału naukowego dotyczącego klasyfikacji sieci ośrodków miejskich.

W odniesieniu do struktury osadnictwa wiejskiego przyjęto za podstawę hierarchizacji tzw. *trzystopniową więź społeczno-gospodarczą wiejskich jednostek osadniczych* zarysowującą się w dotychczasowym rozwoju struktury funkcjonalnej osadnictwa wiejskiego w Polsce. Jednak system ten wyprowadzony z przeciętnych warunków naszej drobnotowarowej produkcji rolnej i rozdrobnionej struktury agrarnej, wyłączający znaczną część funkcji pozarolniczych, nie znajduje w pełni odpowiednika w poszczególnych układach regionalnych, zwłaszcza zaś w regionach uprzemysłowionych i silniej zurbanizowanych. Niemniej jednak w ramowym ujęciu całego kraju stanowi on najbardziej praktyczny wzorzec najniższych powiązań funkcjonalnych występujących w sieci osadnictwa.

Główny kierunek studiów stanowiło zbadanie, czy w obecnych układach osadnictwa w Polsce można wyodrębnić kategorie ośrodków, które zajmowałyby pozycję pośrednią między ośrodkiem lokalnym tzw. szczebla powiatowego a tzw. ośrodkiem gromadzkim.

Za kryterium przyjęto zjawisko ilościowego i jakościowego zgrupowania się w danej miejscowości funkcji i urządzeń społeczno-gospodarczych, których specyfika i wzajemne ilościowe relacje nie są typowe ani dla ośrodka gromadzkiego, ani dla powiatowego. W dalszej części pracy przedstawiona będzie droga, na jakiej wyprowadzono stwierdzenie, że tego rodzaju funkcje centralne mogą być w obecnej fazie rozwoju struktury funkcjonalnej osadnictwa w Polsce przypisywane określonym jednostkom osadniczym.

Klucz hierarchii funkcjonalnej jednostek osadniczych w Polsce ustalono według następującego układu:

I. Jednostki osadnicze najniższego I stopnia więzi społeczno-gospodarczej, wsie elementarne i przysiółki.

II. Jednostki osadnicze o funkcjach II stopnia więzi społeczno-gospodarczej, które w opracowaniach planistycznych bywają określane mianem ośrodków gromadzkich.

III. Jednostki osadnicze III stopnia więzi społeczno-gospodarczej o funkcjach subokręgowych, które są głównym tematem pracy.

IV. Ośrodki IV stopnia więzi społeczno-gospodarczej o funkcjach okręgowych (zazwyczaj siedziby prezydiów powiatowych rad narodowych).

V. Ośrodki V stopnia więzi społeczno-gospodarczej o znaczeniu subregionalnym (często określane mianem ośrodków ponadpowiatowych).

VI. Ośrodki VI stopnia (miasta wojewódzkie i miejskie ośrodki większych regionów) więzi społeczno-gospodarczej.

Można wyróżnić jeszcze ośrodki ponadregionalne VII stopnia, których zasięg oddziaływania wykracza poza granice województw, obejmujące swym wpływem dwa do trzech, a nawet czterech województw (w opracowaniach z pierwszych lat powojennych określano je jako ośrodki prowincji). Najwyższy VIII szczebel tej hierarchii zajmuje stolica kraju.

Dwa najniższe stopnie i ich relacje do wyższych nie zostały objęte badaniami i w rezultacie, na obecnym etapie pracy, autor pozostawia je bez własnej diagnozy.

Kartograficzne opracowanie wyniku przeprowadzonych studiów przedstawia (w zasadzie) tylko rozmieszczenie ośrodków subokręgowych III stopnia. Wyższe stopnie hierarchii stanowią tło dla pełniejszej charakterystyki objętego studiami problemu. Wytypowanie ośrodków subokręgowych w myśl powyższego klucza hierarchizacji oparto o empirycznie wyprowadzone kryteria. Za kryterium wyjściowe przyjęto zjawisko aktualnego, ilościowego i jakościowego grupowania się w jednostce osadniczej urządzeń społeczno-gospodarczych o zasięgu pozamiejscowym. Zjawisko to ujmowano w połączeniu z określonymi specyficznymi właściwościami i funkcjami rozpatrywanej jednostki, wynikającymi z jej historyczno-geograficznego położenia. Rejestr tak pojętych elementów klasyfikacji obejmuje następujące 24 elementy:

I grupa — zakłady wybranych gałęzi przemysłu przetwórczego:

- piekarnie i ciastkarnie,
  - rzeźnie, masarnie i punkty uboju zwierząt rzeźnych,
  - wytwórnie wód gazowych i rozlewnie piwa.
- Wszystkie dane dla tej grupy według stanu z 1960.

II grupa — instytucje i placówki zaopatrzenia i zbytu:

- targowiska ogólne i zwierzęce (1960),
- punkty skupu zwierząt rzeźnych (1961),
- restauracje, gospody, bary (1961),
- siedziby gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska” (1961),
- spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe (1961).

III grupa — organizacja technicznej i zootechnicznej obsługi rolnictwa:

- państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawcze maszyn rolniczych (1961),
- lecznice, przychodnie i punkty weterynaryjne (1961).

IV grupa — usługi o charakterze społeczno-kulturalnym:

- szkoły: licea i technika zawodowe różnych typów (1961),
- szkoły: licea i technika zawodowe różnych typów (1961),
- kina stałe i póstałe (1961),

- ośrodki zdrowia, spółdzielnie zdrowia, punkty lekarskie, felczerskie, pielęgniarskie (1961),
  - apteki i punkty apteczne (1961).
- V grupa — urządzenia i obsługa komunikacyjna:
- stacje kolejowe (1961),
  - przystanki autobusowe PKS (1961),
  - natężenie ruchu autobusowego i kolejowego mierzone ilością par autobusów i pociągów na dobę (1961),
  - dogodność połączenia kołowego z zapleczem ważniejszych odgałęzień komunikacyjnych.
- VI grupa — funkcje administracyjne (w ujęciu dynamicznym):
- prawa miejskie i osiedlowe (stan z 1960),
  - osady obecnie niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka,
  - pełnienie roli siedziby gminy przed 1954,
  - siedziby gromadzkich rad narodowych (według stanu z 1954 — 1960 — 1962),
  - siedziby placówek milicji obywatelskiej (według stanu z 1961).

Dokonany wybór nie był przypadkowy. Wybrane zostały urządzenia o charakterze społeczno-gospodarczym, wykraczające w zasadzie zasięgiem swoim poza miejscowości, w której są zlokalizowane. Niewątpliwie, oprócz tych elementów należałoby uwzględnić jeszcze inne, jak np. placówki przemysłu drobnego czy rzemiosła, silniejsze zgrupowania placówek handlowych, np. zgrupowanie pięciu lub więcej sklepów różnych branż. Stanowiłyby one dodatkowy element charakterystyki funkcji centralnych danej miejscowości. Jednak brak danych ewidencyjnych dla tych urządzeń nie pozwolił na ich uwzględnienie w studiach przeprowadzonych dla niższych szczebli ośrodków w skali całego kraju. Można było natomiast uzyskać te dane dla ośrodków wyższych szczebli.

Szereg elementów pominięto świadomie, zwłaszcza te, które przy bliższych studiach nie zawsze były charakterystyczne dla badanej kategorii osiedli, takie jak np. młyny, magazyny artykułów rolnych i nawozów sztucznych, materiałów budowlanych, opałowych i metalowych, urzędy pocztowo-telegraficzne, szkoły 7-klasowe, ośrodki straży pożarnej, parafie itp. Analiza zakładów przemysłowych jako czynnika kształtowania ośrodków lokalnych każe nam stwierdzić, że jedynie niektóre gałęzie przemysłu, obsługujące głównie potrzeby bliskiej okolicy, można by zaliczyć do elementów biorących udział w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej na niższych szczeblach. Nie wszystkie jednak. Na przykład młyny, jakkolwiek są zaliczone do powyższej kategorii przemysłów z uwagi na rozmieszczenie, a przede wszystkim na lokalizację ogólną, nie mogą być zaliczone do elementów charakterystycznych. Szczegółowa analiza rozmieszczenia młynów elektrycznych, motorowych, wodnych i wiatraków na przykładzie woj. białostockiego w pełni potwierdziła przyjęte w tym zakresie założenia⁶¹.

⁶¹ Por. M. Chilczuk, *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w woj. białostockim*. Prace Geograficzne Nr 37, Warszawa 1962, s. 64—72.

Natomiast wspomniane wyżej magazyny Centrali Rolniczej „Samopomoc Chłopska” wszystkie występują z reguły w siedzibach gminnych spółdzielni i są ze sobą funkcjonalnie powiązane spełniając podwójną rolę: jako składy artykułów produkcji rolnej i jako punkty sprzedaży detalicznej. Jedynie w przypadkach, gdy siedziba gminnej spółdzielni nie jest zlokalizowana w miejscowości, na której terenie jest stacja kolejowa (o ile w ogóle przez teren działalności danego GS przechodzi kolej), wówczas niektóre magazyny lokalizowane są przy stacji kolejowej. Jednak w skali krajowej stanowią one obecnie nieduży procent.

W pierwszym etapie prac uwzględniono urzędy pocztowo-telekomunikacyjne; przy bliższej analizie trzeba było zrezygnować i z tego elementu. Placówki pocztowo-telekomunikacyjne w Polsce dzielą się na siedem klas, których hierarchia oparta jest na kryterium obrotu danej placówki. Zatem jeśli np. szereg wsi na Podkarpaciu utrzymuje silne więzy ze swoimi krewnymi za granicą, czemu towarzyszy duża wymiana korespondencji, wówczas dane osiedle otrzymuje wyższą klasę i, na odwrót, nawet małe miasteczko może mieć klasę niższą od wsi. Stąd kryterium to trudno uznać jako czynnik wyznaczający powiązania pozamiejscowe w sposób charakterystyczny.

Przy niektórych elementach ograniczono się do wybranych kategorii danej grupy: np. przy szkołach tylko do szkół ogólnokształcących i technicznych.

Ogólnie można jednak stwierdzić, że uwzględniona ilość elementów pozwala na praktycznie użyteczną diagnozę wyodrębnienia poszukiwanej grupy jednostek osadniczych.

Prace podzielono w zasadzie na dwa etapy: w pierwszym — naniesiono wszystkie badane elementy na mapę administracyjną w skali 1 : 300 000. W ten sposób badaniami objęto ponad 7 tys. miejscowości, nanosząc na mapę około 50 tys. znaków określających miejsce lokalizacji urzędzeń względnie występowanie jednego z elementów klasyfikacyjnych. Posługiwano się przy tym jednolitą metodą graficznego przedstawienia badanych elementów według załączonego wzoru (ryc. 4). Sposób ten okazał się bardzo korzystny dając możliwość łatwej wzrokowej oceny natężenia badanego zjawiska a przy pomocy legendy szybkiego określenia rozmieszczenia poszczególnych czynników.

Następnie — po uwzględnieniu układu właściwości komunikacyjnych w ramach opisanego już klucza klasyfikacji — wyeliminowano z dalszych rozważań te jednostki osadnicze, w których występowała mniejsza liczba badanych elementów (w zasadzie poniżej 3). Pozostałe miejscowości podzielono na dwie grupy A i B.

Do grupy A zaliczono jednostki osadnicze cechujące się występowaniem w zasadzie 7 i więcej elementów, do grupy B z 4—6 elementami. W obu grupach, w tej fazie klasyfikacji, nie uwzględniono VI grupy elementów wymienionych w rejestrze. Decyzja ta wywołana była dąże-

niem do wykrycia funkcji centralnych, niezależnych od historycznych bądź aktualnych, ale niestabilizowanych układów administracyjnych. W ramach przyjętej hierarchii obie grupy zakwalifikowano do kategorii ośrodków subokręgowych.

W ten sposób powstała mapa rozmieszczenia miejscowości, w których stwierdzono określony stopień zgrupowania się wybranych urzędzeń i funkcji społeczno-gospodarczych o zasięgu pozamiejscowym.

Do rejestru ośrodków tej grupy włączono miejscowości, których funkcje społeczno-gospodarcze bardziej niż przeciętnie przekraczają zasięg ośrodka subokręgowego. Wszystkie one bowiem na tym szczeblu hierarchii pełnią jednocześnie funkcje centralne względem swego bliskiego zaplecza.

Próbie określenia ośrodków wyższych stopni przeprowadzono nawiązując do dotychczasowego dorobku naukowego. Za podstawę wydzielenia ośrodków wyższych stopni przyjęto następujące kryteria.

Do ośrodków okręgowych zaliczono miasta powiatowe (poza tymi, które zaliczono do ośrodków jeszcze wyższych stopni), wychodząc z założenia, że bez względu na różnice w wyposażeniu w urzędnia kulturalne, socjalne itp. obejmują one swym wpływem cały powiat. Do grupy tej zaliczono również pewną ilość miast, które wprawdzie nie są siedzibami powiatów, lecz posiadają odpowiednio rozwinięte urzędnia usługowe (m. in. szkoła ogólnokształcąca i zawodowa, szpital, apteka) i produkcyjne, a liczą w zasadzie nie mniej niż 5 tys. mieszkańców i obejmują swoim wpływem kilka sąsiednich ośrodków subokręgowych (ryc. 6—8, 45).

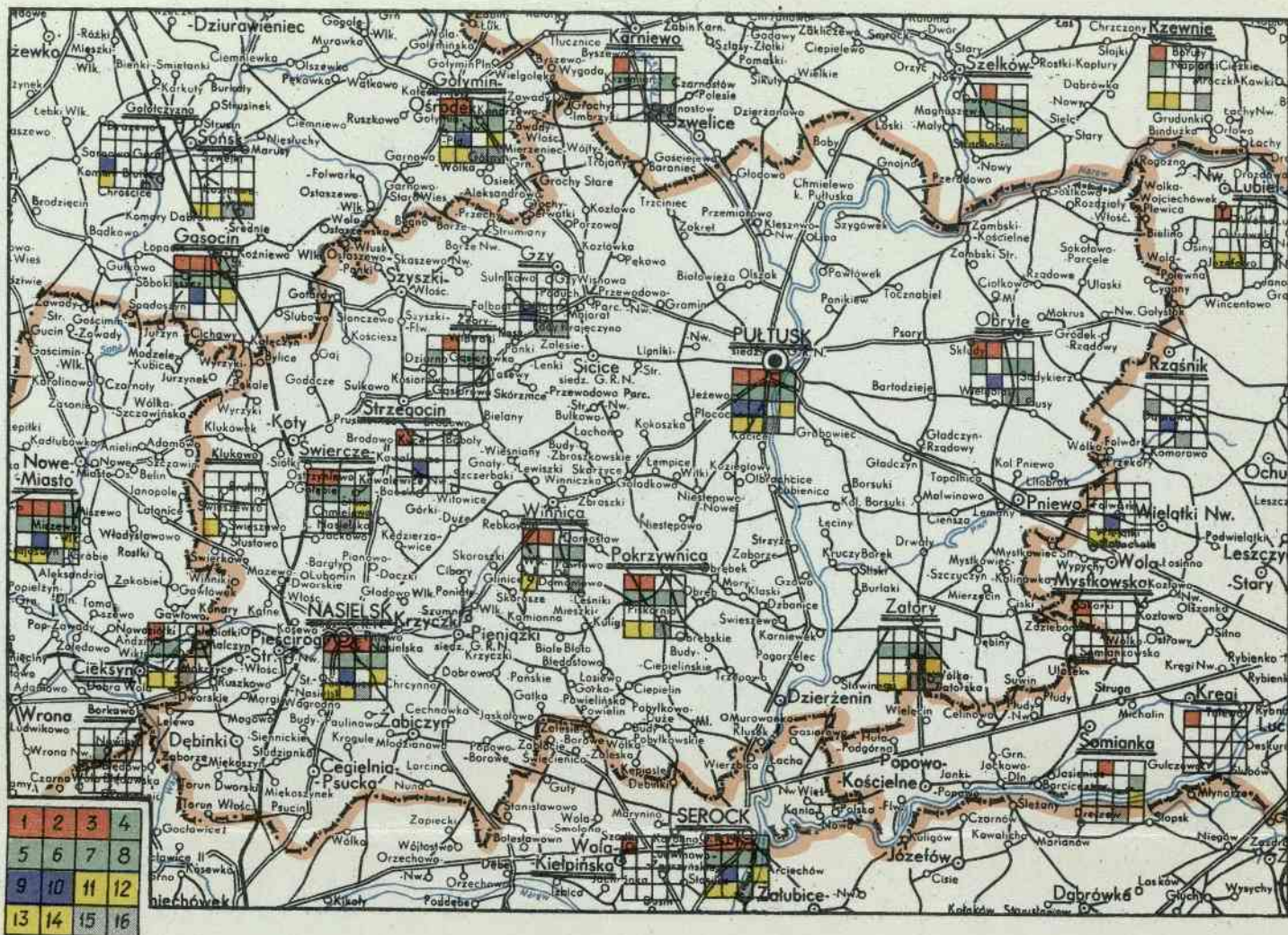
Do ośrodków subregionalnych zaliczono te miasta, które stanowią ośrodek produkcyjno-usługowy i punkt powiązań kilku otaczających je okręgów a liczbą mieszkańców przerastają zazwyczaj sąsiednie ośrodki okręgowe. W większości województw dolną granicą wielkości ośrodka subregionalnego jest liczba 25 tys. mieszkańców. Jednakże liczba mieszkańców nie zawsze przesądza decyzję zaliczenia danego miasta do kategorii ośrodków subregionalnych. Szeregu miast na obszarach uprzemysłowionych i o gęstej sieci osadniczej, mimo znacznego przekroczenia tej liczby — nie można uznać za ośrodki subregionalne (np. Sopot, Piekary, Świętochłowice). Oczywiście wraz ze wzrostem wielkości miasta wzrasta w jakimś stopniu i jego oddziaływanie. Jednakże decydującym czynnikiem jest tu niewątpliwie występowanie pewnego zespołu funkcji obejmujących swoim zasięgiem kilka okręgów (ryc. 5—8). I tak np. ośrodki takie charakteryzują się zgrupowaniem:

- 1) większej ilości punktów handlowych (jak stwierdzono w drodze badań — minimum 150) a przede wszystkim hurtowni obejmujących swoim zasięgiem więcej niż jeden okręg,

- 2) większej ilości zakładów rzemieślniczych (w zasadzie ponad 200),

- 3) kilku szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych (w zasadzie

Ryc. 4. Mapa powiatu Pułtusk i terenów przyległych przedstawiająca metodę pracy przy określaniu ośrodków subokręgowych

1 — piekarnie i ciastkarnie; 2 — rzeźnie, masarnie i punkty uboju zwierząt rzeźnych; 3 — wytwornie wód gazowych i rozlewnie piwa; 4 — targowiska ogólne i zwierzęce; 5 — punkty skupu zwierząt rzeźnych; 6 — restauracje, gospody i bary; 7 — siedziby gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska; 8 — spółdzielnie oszczędnościowo pożyczkowe; 9 — państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawy maszyn rolniczych; 10 — zakłady lecznicze dla zwierząt; 11 — szkoły; licea ogólnokształcące i zawodowe; 12 — kina; 13 — ośrodki zdrowia i spółdzielnie zdrowia; 14 — apteki i punkty apteczne; 15 — placówki Milicji Obywatelskiej; 16 — siedziby gmin zbiorowych przed 1954 r.

więcej niż jedno liceum ogólnokształcące oraz więcej niż cztery szkoły zawodowe),

4) większych szpitali itp.,

5) siedzib ekspoz. PKS, obejmujących działaniem swoim kilka okręgów,

6) siedzib rejonów eksploatacji dróg publicznych, również obejmujących po kilka okręgów,

a ponadto takich jednostek administracyjno-gospodarczych obejmujących po kilka, a nawet po kilkanaście okręgów, jak:

— inspektoraty kontrolno-rewizyjne,

— okręgowe zakłady energetyczne,

— zarządy rejonowe przemysłu leśnego,

— dyrekcje lasów państwowych (Przemyśl, Siedlce, Szczecinek, Żary)

obejmujące zazwyczaj zasięgiem swego działania całe województwa.

Do ośrodków regionalnych zaliczono wszystkie miasta wojewódzkie oraz inne, które wprawdzie nie są siedzibami województw, ale stanowią rozwinięte ośrodki produkcyjno-usługowe i wpływem swoim obejmują poważną część jednego lub kilku województw. Miasta te wyróżniają się również, spośród innych ośrodków okręgowych i subregionalnych, znacznie większą liczbą ludności, różną w różnych województwach, zawsze jednak przekraczającą 50 tys. mieszkańców.

Podając powyższe wyjaśnienia co do metody i kryteriów kwalifikacji poszczególnych miast trzeba stwierdzić, że jednoznaczne ich zakwalifikowanie bez przeprowadzenia odpowiednich badań i studiów jest w zasadzie niemożliwe. Zasadnicza trudność leży w tym, że poszczególne miasta, podobnie jak i wiejskie jednostki osadnicze są w ciągłym rozwoju, w pewnych przypadkach w przejściowym stadium wykształcania się w ośrodek subregionalny czy regionalny. W takim przypadku bardzo trudno jednoznacznie stwierdzić, czy dany ośrodek zaliczyć jeszcze do stopnia okręgowego, czy już subregionalnego. Na przykład wbrew ogólnie przyjętym poglądom wstępne badania stwierdzają, że miejscowości Ełk, Kutno, Suwałki, Tczew, Dzierżoniów, a nawet Tomaszów Mazowiecki nie są w pełni rozwiniętymi ośrodkami subregionalnymi. Natomiast dość dobrze wykształconymi ośrodkami tego rzędu są: Biała Podlaska, Stalowa Wola i Stargard Gdański, a pewne cechy ośrodków subregionalnych posiadają: Bolesław, Chojnice, Sieradz, Wieluń, Koźle, Konin, Ostróda oraz Wadowice. Z kolei pewne ośrodki zakwalifikowane do subregionalnych mają niektóre funkcje o charakterze regionalnym, jak Przemyśl czy Siedlce (a nawet Szczecinek — Dyrekcje Lasów Państwowych). Dokładniejszych badań wymaga również sieć osadnicza GOP oraz dokoła Warszawy, a w pewnej mierze także wokół Łodzi, gdzie stosowanie tych samych kryteriów kwalifikacji jak na terenach pozostałych nie jest w pełni słuszne. W związku z tym postąpiono na tych obszarach nie całkiem konsekwentnie biorąc pod uwagę głównie wielkość ośrodków oraz poglądy B. Wełpy i własne na ten problem.

Tak pojęta hierarchia w sieci osadnictwa stanowiła podstawę wytypowania poszczególnych ośrodków i ich rozmieszczenia na mapie. Uzyskany wynik, jako wstępne ustalenie, poddano sprawdzeniu w prezydiach wojewódzkich i powiatowych rad narodowych w drodze specjalnej kwerendy. Tą drogą uzyskano cenne materiały ewidencyjne potrzebne do szczegółowej charakterystyki funkcjonalnej ośrodków subokręgowych. W szczególności uzyskano dane o rozwoju liczby mieszkańców i strukturze zawodowej tych ośrodków oraz ustalenia dotyczące ich powierzchni ogólnej i powierzchni użytków rolnych. Uzyskany materiał ewidencyjny, szczegółowo przeanalizowany, umożliwił tabelaryczne i kartograficzne ujęcie charakterystyki badanych zjawisk i sformułowanie pierwszych ustaleń uogólniających i wniosków. Opracowano 18 map rozmieszczenia poszczególnych czynników klasyfikacji, w skali 1:1 000 000 oraz diagramy ujmujące rysunkowo ich treść. Interesująco wypadła np. mapa rozmieszczenia kin stałych i półstałych, gminnych spółdzielni, urzędzeń służby zdrowia, lecznic weterynaryjnych i innych urzędzeń społeczno-gospodarczych. Mapa przedstawiająca kolejne fazy rozmieszczenia siedzib GRN (w latach 1954—1962), poza dokumentacyjną wartością zarejestrowania procesu przemian podziału administracyjnego, może być przyczynkiem do dyskusji o wykształcaniu się hierarchii funkcjonalnej w sieci wiejskich jednostek osadniczych.

Warto zwrócić uwagę na metody kartograficznego przedstawienia rozmieszczenia poszczególnych elementów w skali krajowej. Prócz przedstawienia rozmieszczenia danego czynnika w skali krajowej pokazuje ona, czy dany element zlokalizowany jest w miejscowości o większym lub mniejszym zgrupowaniu urzędzeń społeczno-gospodarczych o pozamiejscowym zasięgu, czy też w osiedlu pozbawionym tych urzędzeń. Zastosowaniu tej metody kartograficznej należy zawdzięczać nie tylko wzbogacenie treści poznawczej badanego elementu, lecz również jej praktyczną użyteczność. Mapa rozmieszczenia każdego elementu opracowana według tej metody, wraz z mapą syntetyczną pokazującą ogniska grupowania się urzędzeń społeczno-gospodarczych w całej sieci osadniczej Polski, może stać się pomocą w racjonalniejszym planowaniu rozwoju poszczególnych urzędzeń społeczno-gospodarczych, zwłaszcza może uchronić przed zbytnim rozprasaniem tych inwestycji. O praktycznej użyteczności map wykonanych opisaną metodą świadczą liczne zamówienia na te mapy zgłoszone przez zainteresowane instytucje.

Należy wreszcie wspomnieć o pracach zmierzających do wykazania, które elementy, przyjęte w toku klasyfikacji, mogłyby stanowić odpowiednik względnie jeden z wyznaczników poszczególnych szczebli hierarchii funkcjonalnej jednostek osadniczych. Zagadnienie to ujęto w przekroju wojewódzkim metodą określenia proporcji między ogólną liczbą poszczególnych urzędzeń na terenie województwa a liczbą tych urzędzeń zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych.

IV. OŚRODKI WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ SIECI OSADNICTWA W POLSCE

HIERARCHIA OŚRODKÓW WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ W POLSCE

Przeprowadzone badania dały dwa podstawowe rezultaty poznawcze: a) rozszerzyły źródłowe poznanie aktualnej funkcjonalnej struktury przestrzennej osadnictwa w Polsce oraz b) wyznaczyły pewne prawidłowości w procesie wykształcenia więzi społeczno-gospodarczej na wsi, co z kolei pozwala też ustalić hierarchię współzależności poszczególnych miejscowości, pojętych jako jednostki funkcjonalnego podziału terenowego.

Z przeprowadzonej analizy uzyskano następujące wyniki: (tab. 1 i ryc. 9).

Wytypowano w Polsce 29 ośrodków typu regionalnego (z Warszawą włącznie)⁶². W tej liczbie dwa o mniej wyraźnych funkcjach regionalnych: Legnica i Tarnów (J. Kostrowicki [65], podaje 35 ośrodków tego typu, w tym 11 tzw. przejściowych). Przy zastosowaniu jednolitej metody klasyfikacyjnej w woj. katowickim wykazano 6 miast typu regionalnego, w rzeczywistości Katowice wraz z zespołem miast stanowią jeden ośrodek, a Częstochowa drugi. Zatem faktyczna liczba ośrodków typu regionalnego wynosi 24. W liczbie miast typu regionalnego, poza miastami wojewódzkimi, znajduje się 12 miast, które stanowią wydzielone powiaty miejskie.

Miast pełniących funkcje ośrodków subregionalnych wytypowano 73, w tej liczbie 20 miast o słabszych funkcjach subregionalnych⁶³

⁶² Ośrodki regionalne: Białystok, Bydgoszcz, Bytom, Częstochowa, Gdańsk, Gliwice, Gorzów, Kalisz, Katowice, Kielce, Koszalin, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Opole, Poznań, Radom, Rzeszów, Sosnowiec, Szczecin, Toruń, Wałbrzych, Warszawa, Wrocław, Zabrze, Zielona Góra.

Ośrodki regionalne o słabiej wykształconych funkcjach: Legnica, Tarnów.

⁶³ Ośrodki subregionalne: Będzin, Bielsko Biala, Brzeg, Cieszyn, Chełm, Chorzów, Chrzanów, Dąbrowa Górnicza, Dzierżoniów, Elbląg, Gdynia, Gniezno, Grudziądz, Inowrocław, Jarosław, Jaworzno, Jelenia Góra, Kłodzko, Krosno, Leszno, Łomża, Nowa Sól, Nowy Sącz, Nysa, Ostrowiec Świętokrzyski, Ostrów

Tab. 1. Hierarchia funkcjonalna jednostek osadniczych w Polsce
Stopień i liczba jednostek osadniczych

Województwo	Ośrodki więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa												Ogółem III, IV, V, VI	Ogółem osiedli
	subokręgowe (III)						okręgo- we (IV)	subregionalne (V)		regionalne (VI)				
	A	B	A + B	w tym		% miast osiedli		A	B	A	B			
				miast	osiedli									
warszawskie	140	55	195	24	13	19,0	29	2	1	1	—	228	8 532	
bydgoskie	116	25	141	32	2	24,1	18	3	1	2	—	165	4 857	
poznańskie	142	38	180	64	5	38,3	26	4	1	2	—	213	6 760	
łódzkie	112	33	145	12	1	9,5	16	5	4	1	—	171	6 773	
kieleckie	94	37	131	10	4	10,7	18	2	1	2	—	154	9 677	
lubelskie	126	36	162	9	2	6,7	16	2	1	1	—	182	4 672	
białostockie	73	16	89	15	2	20,0	13	1	2	1	—	106	4 582	
olsztyńskie	81	15	96	12	4	16,6	22	—	—	1	—	119	3 639	
gdańskie	53	17	70	9	5	20,0	7	3	5	1	—	86	2 240	
koszalińskie	55	10	65	19	1	30,0	12	2	—	1	—	80	2 131	
szczecińskie	38	12	50	24	2	52,0	13	—	—	1	—	64	1 595	
zielonogórskie	67	9	76	18	6	31,5	14	1	1	2	—	94	1 450	
wrocławskie	116	42	158	33	27	38,0	28	4	2	2	1	195	2 811	
opolskie	81	21	102	12	10	21,5	12	3	—	1	—	118	1 316	
katowickie	94	35	129	16	35	39,5	18	12	—	6	—	165	1 551	
krakowskie	92	54	146	19	11	20,4	18	4	1	1	1	171	3 818	
rzeszowskie	98	18	116	18	5	19,8	17	5	—	1	—	139	2 854	
Polska	1 578	473	2 051	346	135	23,6	297	53	20	27	2	2 450	69 258	

(J. Kostrowicki [65] podaje 76 ośrodków tego typu, w tym 5 tzw. przejściowych). Najwięcej tych ośrodków spotykamy w woj. katowickim (12), łódzkim (9), gdańskim (8) i wrocławskim, a więc w województwach bardziej uprzemysłowionych. W woj. olsztyńskim i szczecińskim brak w ogóle tego typu ośrodków. W grupie tej 44 miasta stanowią powiaty miejskie.

Jednostek osadniczych typu okręgowego wytypowano 297 (J. Kostrowicki podaje 311, w tym 44 tzw. przejściowych). Najwięcej, gdyż ponad 20 takich ośrodków mamy w woj. warszawskim, wrocławskim, poznańskim i olsztyńskim; najmniej w woj. gdańskim (7). W liczbie ośrodków okręgowych znajdują się 242 miasta, które stanowią ośrodki powiatów wiejskich (siedziby prezydiów PRN) oraz 5 miast, stanowiących powiaty miejskie. Do grupy tej nie zaliczono miejscowości Mońki i Dąbrowa w woj. białostockim, które mimo, że są siedzibami prezydiów PRN nie odpowiadają jeszcze kryteriom ośrodków okręgowych nie mając nawet praw miejskich.

Funkcje centralne szczebla subokręgowego w hierarchii funkcjonalnej przypisano w przeprowadzonej klasyfikacji miejskim i wiejskim jednostkom osadniczym o łącznej liczbie 2450. Po odrzuceniu miast, które zakwalifikowano równocześnie jako ośrodki wyższych szczebli przyjętej hierarchii, suma ośrodków subokręgowych wyraża się cyfrą 2051 miejscowości. W tej liczbie 1578 miejscowości posiada wyraźnie zarysowane funkcje centralne (typu A) oraz 473 ośrodków (typu B) z mniejszą ilością elementów przyjętych jako kryteria funkcji centralnych na szczeblu subokręgowym.

W grupie ośrodków subokręgowych typu A można by wydzielić jeszcze podgrupę ośrodków o wyjątkowo silnym zgrupowaniu określonej kategorii urzędzeń usługowych i o organizacji produkcji pozamiejscowego zasięgu, w których wskaźnik zatrudnionych poza rolnictwem przekracza 60%. Ośrodków takich jest w Polsce 623, z czego administracyjnie 326 stanowią miasta, 83 osiedla i 214 wsie.

Wśród wytypowanych ośrodków 23,4% (481 jednostek osadniczych) to miejscowości stanowiące siedziby miejskich lub osiedlowych rad narodowych. Najwięcej ośrodków subokręgowych z prawami miejskimi i osiedlowymi spotykamy w zachodniej części kraju, głównie na zie-

---

Wlkp., Oświęcim, Pabianice, Piła, Piotrków Trybunalski, Płock, Przemyśl, Racibórz, Radomsko, Ruda Śląska, Rybnik, Sanok, Siedlce, Siemianowice Śląskie, Skarżysko Kamienna, Słupsk, Sopot, Stalowa Wola, Szczecinek, Świdnica, Świętochłowice, Tarnowskie Góry, Tomaszów Mazowiecki, Tychy, Włocławek, Zamość, Zawiercie, Zduńska Wola, Zgierz.

Ośrodki subregionalne o słabiej wykształconych funkcjach: Biała Podlaska, Bolesławiec, Chojnice, Ciechanów, Elk, Konin, Kutno, Kwidzyń, Lębork, Malbork, Oleśnica, Sieradz, Starachowice, Stargard, Suwałki, Tczew, Wadowice, Wieluń, Żary.

miach odzyskanych w 1945 r., a mianowicie w woj. szczecińskim (52,0%), katowickim (39,5%), poznańskim (38,3%), wrocławskim (38,0%), zielonogórskim (31,5%), koszalińskim (30,0%). Najmniej ośrodków z prawami miejskimi i osiedlowymi mają woj. lubelskie (6,7%), łódzkie (9,5%) i kieleckie (10,7). Spośród pozostałych 1570 miejscowości zakwalifikowanych jako ośrodki subokręgowe 1527 stanowi siedziby gromadzkich rad narodowych.

Natomiast 43 ośrodków tej kategorii nie posiada obecnie żadnych funkcji administracyjnych, nawet na najniższym szczeblu administracji ogólnej (gromadzkie rady narodowe).

OŚRODKI SUBOKRĘGOWE A ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI

Szczegółowe studia demograficzne w Polsce, dotyczące rozmieszczenia ludności, odnoszą się głównie do ludności miast. Zagadnienia ludności wiejskiej zwykło się rozpatrywać jedynie w skali powiatów. Pierwsze pogłębione ujęcie tego przedmiotu przynoszą ostatnie publikacje wyników spisu powszechnego z 1960 r. w poszczególnych województwach, wykazujące liczby ludności w rozbiciu na gromady⁶⁴. Główną przyczyną tego stanu rzeczy jest brak ewidencji wiejskich jednostek osadniczych, co uniemożliwia scharakteryzowanie struktury wielkościowej, nie mówiąc już o ewidencji zatrudnienia i podziale ludności według zawodów w poszczególnych jednostkach osadniczych.

W dotychczasowych rozważaniach liczbę wiejskich jednostek osadniczych utożsamiano z sołectwami, których rocznik GUS z 1959 r. wykazywał 40 717. Powszechnie wiadomo, że nie zawsze sołectwo pokrywa się z podziałem na funkcjonalnie pojęte wiejskie jednostki osadnicze. Inny obraz daje ostatni spis powszechny, do którego materiały były przygotowane dla 69 258 miejscowości zamieszkałych. Zatem, po odrzuceniu 893 miejscowości posiadających prawa miejskie i osiedlowe, średnia statystyczna wielkość wiejskiej jednostki osadniczej w Polsce, wyrażałaby się liczbą około 220 mieszkańców. Największe miejscowości pod względem liczby mieszkańców znajdują się na południu kraju w woj. wrocławskim, opolskim, katowickim, krakowskim i rzeszowskim (średnio od 400—550 mieszkańców), zaś najmniejsze — na północy kraju w woj. szczecińskim, koszalińskim, gdańskim, olsztyńskim, białostockim (średnio 140—180 mieszkańców).

Zebrane z kilku województw materiały dotyczące struktury wielkościowej wiejskich jednostek osadniczych — pomimo że można mieć

⁶⁴ W Zespole Planów Perspektywicznych Komisji Planowania przy Radzie Ministrów została wykonana pod kier. B. Wełpy mapa 1 : 500 000 przedstawiająca rozmieszczenie ludności pozarolniczej według gromad w 1960 r. Ten sam autor opracował mapę gęstości zaludnienia według gromad dla 1958 r. w skali 1 : 500 000.

w stosunku do nich wiele zastrzeżeń chociażby ze względu na brak dość jasnych kryteriów wydzielenia ich w ramach całej sieci osadniczej — wskazują dość wyraźnie na istniejącą strukturę wielkościową wsi. W województwach bydgoskim i białostockim ponad 40% ogólnej liczby wiejskich jednostek osadniczych nie przekracza nawet liczby 100 mieszkańców (tab. 2).

T a b. 2. Struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych w wybranych województwach według stanu z 1960 r.

Woje- wództwa	Ogółem wiejskich jednostek osadni- czych	Średnia wielkość wiejskich jednostek osadni- czych								Średnia wielkość wiejskich jednostek osadni- czych mierzona w ha użytków rolnych
			50	50— 100	100— 200	200— 300	300— 500	500— 1000	1000	
w procentach										
bydgoskie	4 857	165	26	16	24	14	11	5	4	300
białostockie	4 582	167	44		19	15	8	3	1	340
koszalińskie	2 131	186	12	17	29	17	14	5	6	470

W toku pracy zebrane zostały w poszczególnych powiatach dane o liczbie mieszkańców 1570 wiejskich jednostek osadniczych na terenie całego kraju wytypowanych jako ośrodki subokręgowe. Na tej drodze uzyskano również dane o wielkości obszarów tych jednostek, co dostarczyło wartościowego materiału dla opisu geograficznego elementów sieci osadnictwa w Polsce. Chociaż dotyczy to zaledwie około 2,2% ogólnej liczby miejscowości wiejskich (a 3,8% dawnych sołectw), jednakże jest to ważny krok naprzód na zaniedbanym odcinku badań, dotyczy bowiem specjalnie ważnej grupy elementów sieci osadniczej. Wykres (ryc. 10) i tabela 3 przedstawia szczegółowszą analizę ludności 1570 wsi zaliczonych do tej kategorii ośrodków subokręgowych. Z zestawienia tego widzimy, że ponad połowę (53%) tej liczby stanowią wsie liczące mniej niż 1000 mieszkańców. Rozmieszczenie tych ośrodków odpowiada układowi struktury wielkościowej miejscowości w skali kraju. To znaczy małe ośrodki subokręgowe obserwujemy głównie w północnej i centralnej części kraju, a mianowicie w woj. szczecińskim, koszalińskim, gdańskim, olsztyńskim, bydgoskim, warszawskim i łódzkim. W niektórych województwach, np. w białostockim i koszalińskim, a w centralnej części kraju w warszawskim i łódzkim, co trzeci lub czwarty ośrodek nie przekracza nawet 500 mieszkańców. Największe wsie — ośrodki subokręgowe — występują na południu kraju, w woj. katowickim, krakowskim i rzeszowskim.

Analiza wiejskich ośrodków subokręgowych pod względem wielkości mierzonej liczbą mieszkańców na tle miejscowości ciężących do nich —

Tab. 3. Ośrodki subokręgowe (wiejskie) według liczby mieszkańców

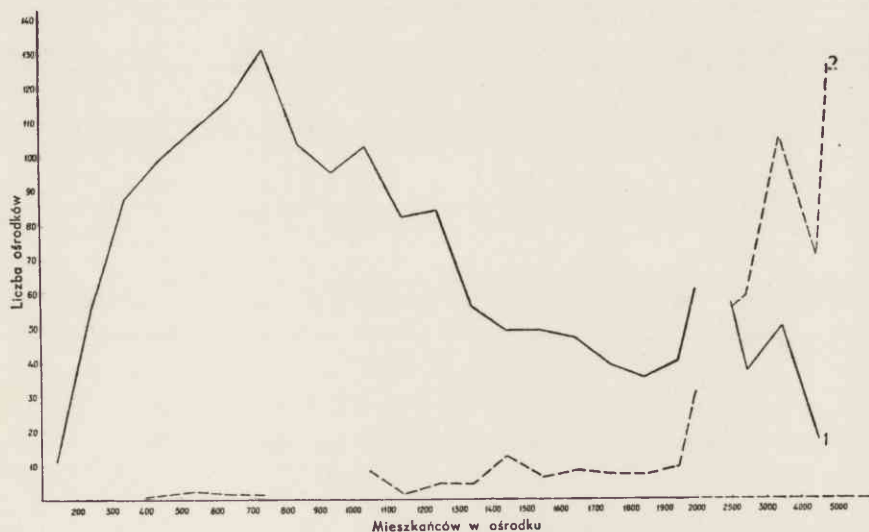
Województwo	200	201— 300	301— 400	401— 500	501— 600	601— 700	701— 800	801— 900	901— 1000	1001— 1100	1101— 1200	1201— 1300	1301— 1400	1401— 1500	1501— 1600	1601— 1700	1701— 1800	1801— 1900	1901— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	>4000
	w o d s e t k a c h																						
warszawskie	—	5	12	12	8	8	6	0,5	10	8	3	0,5	7	1	4	2	0,5	2	2	2	3	2	0,5
bydgoskie	2	7	6	8	9	6	13	7	5	8	5	5	2	2	3	—	1	2	2	3	—	2	—
poznańskie	1	6	7	—	7	12	9	8	8	7	8	6	2	4	3	4	1	—	3	3	2	—	—
łódzkie	2	5	11	10	4	9	10	9	6	4	5	2	2	5	2	0,5	3	3	0,5	4	0,5	—	—
kieleckie	—	0,9	4	9	10	8	6	14	4	3	9	3	4	0,9	6	5	2	3	0,9	3	0,9	3	—
lubelskie	0,6	3	6	6	2	6	7	10	5	9	8	8	3	3	1	6	2	1	1	4	5	0,6	—
białostockie	4	8	6	11	7	1	6	4	8	6	7	4	3	1	3	8	1	3	1	3	3	—	—
olsztyńskie	—	8	6	9	12	17	11	8	5	5	2	4	1	5	—	—	2	1	—	1	—	1	—
gdańskie	—	—	4	4	9	6	28	6	8	9	—	6	4	6	2	—	—	2	2	6	—	—	—
koszalińskie	—	7	7	11	7	13	11	9	2	2	7	7	2	5	5	2	2	—	—	—	—	2	—
szczecińskie	—	4	4	13	13	13	13	13	4	4	—	4	—	4	—	4	4	—	—	4	—	—	—
zielonogórskie	2	4	—	4	6	11	8	8	17	11	8	2	6	2	2	2	—	2	—	4	2	—	—
wrocławskie	—	4	3	4	7	5	13	10	3	3	4	7	5	4	2	2	5	2	2	6	5	—	—
opolskie	—	—	6	—	5	7	7	10	7	7	2	13	5	2	4	—	2	4	1	7	2	5	—
katowickie	—	—	1	1	—	—	1	1	4	9	5	6	—	3	3	6	6	8	5	8	8	16	8
krakowskie	—	—	3	1	8	6	2	2	3	1	5	3	5	6	3	3	1	4	6	14	3	11	8
rzeszowskie	—	—	1	1	5	4	8	3	6	8	2	4	4	4	6	3	6	—	2	9	5	6	5
Polska	1	4	6	6	7	7	9	7	6	6	5	5	4	3	3	3	2	2	2	5	3	3	1

wykazała, że istnieją, jakkolwiek nieliczne, przykłady grupowania urzędzeń o znaczeniu pozamiejscowym w bardzo małych osiedlach. Na przykład: ośrodek Nowinka w pow. augustowskim posiadający w 1960 r. zaledwie 82 mieszkańców (brak tam było nawet szkoły podstawowej) grupuje jednak 6 elementów; Grzmiąca w pow. szczecińskim — 272 mieszkańców i 7 elementów, Boniewo w pow. wrocławskim — 165 mieszkańców i 6 elementów, Stanin w pow. łukowskim 269 mieszkańców i 8 elementów, Wilków w pow. opolskim — 304 mieszkańców i 8 elementów, Głowaczów w pow. koszalińskim miał w 1960 r. 769 mieszkańców i 11 elementów, a położony w odległości około 4 km od niego ośrodek Brzoza liczył 1194 mieszkańców i tylko 5 elementów. Wykształcanie się ośrodków subokręgowych w niedużych miejscowościach tłumaczy się czasem dobrymi połączeniami komunikacyjnymi, czasem zaś wynika z przerostów tzw. *patriotyzmu lokalnego*.

Interesujące wyniki uzyskano przy badaniu struktury zawodowej ludności tych wiejskich ośrodków funkcjonalnych (tab. 4 i ryc. 11). Można je podzielić na cztery charakterystyczne grupy: 1) w których procent ludności utrzymującej się poza rolnictwem nie przekracza 10%, 2) 10—35%, 3) 35—60%, 4) 60% i więcej.

Podział na wyżej określone grupy 1570 subokręgowych ośrodków, które nie mają praw miejskich ani osiedlowych, przedstawia się następująco:

I grupa — 14,5%; II grupa — 46,4%; III grupa — 25,1%;
IV grupa — 14,6%.

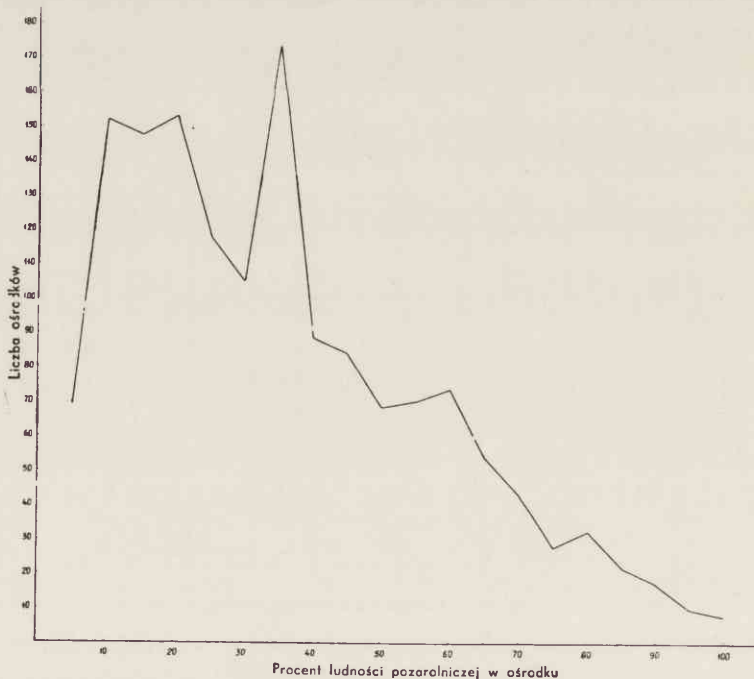
Ryc. 10. Liczba ośrodków subokręgowych w Polsce w przedziałach wielkości mierzonej liczbą mieszkańców

1 — ośrodki subokręgowe nieposiadające prawa miast; 2 — ośrodki subokręgowe posiadające prawa miast

T a b. 4. Struktura zawodowa ludności w ośrodkach subokręgowych (wiejskich)

Województwo	Ludność pozarolnicza w %				Ludność dwuzawodowa tzw. chłopo-robotnicy		
	do 10	10—35	35—60	ponad 60	do 10	10—30	ponad 30
warszawskie	18	39	25	12	59	30	11
bydgoskie	10	34	33	23	50	44	6
poznańskie	10	30	36	24	48	44	8
łódzkie	15	52	20	13	45	45	10
kieleckie	30	58	11	1	40	40	20
lubelskie	26	55	15	4	53	41	6
białostockie	1	55	34	10	67	30	3
olsztyńskie	3,7	35	32	29	75	23	2
gdańskie	2	42	36	21	62	30	8
koszalińskie	5	31	33	31	51	38	11
szczecińskie	—	43	39	18	64	36	—
zielonogórskie	8	42	40	10	60	35	5
wrocławskie	5	41	30	24	34	46	20
opolskie	11	37	35	17	26	57	17
katowickie	9	37	35	91	14	37	49
krakowskie	32	52	10	6	55	27	18
rzeszowskie	23	54	21	1	58	34	8
Polska	14,5	46,4	25,1	14,0	48	37	15

Ryc. 11. Liczba ośrodków subokręgowych (wiejskich) w przedziałach wielkości mierzonej w procentach ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych

Z zestawienia widać, że najsilniej reprezentowana w kraju jest II grupa ośrodków, w których ludność pozarolnicza stanowi 10—35% ogółu mieszkańców. Można więc wskaźnik ten uważać obecnie za najcharakterystyczniejszy dla rozważanego typu jednostek osadniczych. W regionalnym ujęciu tej klasyfikacji można wykazać, że ośrodki I grupy stanowią 23—32% w województwach: krakowskim, rzeszowskim, kieleckim i lubelskim. Ośrodki II grupy występują przeważnie (46,4% wszystkich ośrodków) w wyżej wymienionych województwach oraz w woj. białostockim i łódzkim (52—58% ośrodków w województwie). Ośrodki grupy III (35—60%) i grupy IV (powyżej 60% ludności pozarolniczej) występują przeważnie na terenie ziem odzyskanych oraz w woj. poznańskim, bydgoskim i katowickim. Ośrodki tych grup stanowią 50—64% globalnej liczby ośrodków na tych obszarach.

T a b. 5. Ludność pozarolnicza w ośrodkach subokręgowych (wiejskich) w liczbach bezwzględnych

Województwo	50	51—100	101—150	151—200	201—250	251—300	301—350	351—400	401—450	451—500	501—550	551—600	601—900	powyżej 901
	w p r o c e n t a c h													
warszawskie	11	20	11	13	5	7	2	0,5	2	3	0,5	2	12	11
bydgoskie	6	11	12	10	11	5	6	2	1	—	2	4	17	13
poznańskie	5	10	15	7	7	7	7	6	2	5	2	—	18	9
łódzkie	13	12	15	16	8	5	4	3	2	3	2	1	4	12
kieleckie	12	24	17	11	7	8	4	1	—	2	2	—	7	5
lubelskie	13	19	15	14	8	7	3	3	2	4	2	2	3	5
białostockie	4	16	7	13	11	8	4	1	3	3	6	—	12	12
olsztyńskie	3	15	12	9	8	9	4	8	2	4	5	—	11	10
gdańskie	1	—	19	11	11	11	4	1	1	1	6	4	19	11
koszalińskie	13	8	13	2	5	5	12	5	—	2	5	—	20	10
szczecińskie	4	13	13	8	4	17	—	4	8	4	—	8	13	4
zielonogórskie	4	4	18	4	11	2	11	15	7	4	4	7	7	2
wrocławskie	3	12	12	5	8	5	9	2	5	2	1	1	12	23
opolskie	9	5	9	8	7	7	4	4	5	7	3	3	9	17
katowickie	4	4	4	8	1	1	7	3	3	1	7	5	15	37
krakowskie	4	15	17	12	6	9	8	1	—	5	1	3	10	9
rzeszowskie	5	15	11	14	10	6	8	5	8	1	1	—	7	9
Polska	8	14	13	11	7	7	5	3	2	3	2	2	11	12

Ponieważ wielkość wsi jest różna, interesujące byłoby ustalenie średniej charakterystycznej bezwzględnej wielkości ludności pozarolniczej przypadającej na jeden wiejski ośrodek subokręgowy. Jest to ważne między innymi jeszcze i dlatego, aby się dowiedzieć, ilu ludzi potrzeba średnio dla obsługi ośrodka subokręgowego.

Analiza danych zawartych w tabeli 5 oraz zilustrowanych na wykresie (ryc. 12) wykazuje, że obecnie najbardziej charakterystyczną wielkością ludności pozarolniczej przypadającą na wiejski ośrodek subokręgowy w skali krajowej są liczby od 100—300 (38% ogółu wiejskich ośrodków subokręgowych). Przy czym w województwach centralnej części kraju: warszawskim, łódzkim, kieleckim oraz lubelskim, wielkości te są mniejsze i wahają się od 100—200; zaś w południowo-zachodniej części kraju, zwłaszcza w woj. katowickim, opolskim i zielonogórskim, wielkości te są większe i wahają się w granicach od 150—450.

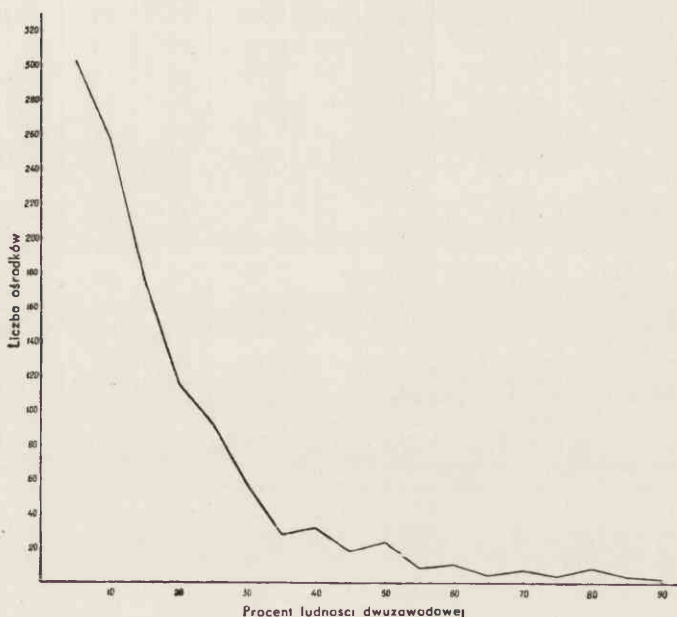
Ryc. 12. Liczba ośrodków subokręgowych (wiejskich) w przedziałach wielkości mierzonej bezwzględną liczbą ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych

Zagadnienie ludności o podwójnym zawodzie określanej często mianem tzw. *chłopów-robotników* stanowi również ciekawy przyczynek dla charakterystyki rozpatrywanych jednostek osadniczych — godny uwagi geografa i planisty. Materiał uzyskany dotyczy niestety tylko 1152 spośród wytypowanych niemiejskich ośrodków subokręgowych (73%). Wśród nich wyróżniono trzy grupy: (ryc. 13) w zależności od stosunku ludności o podwójnym zawodzie do ogółu ludności: I grupa — nie przekracza 10% ogółu ludności; II grupa — 10—30%; III grupa — ponad 30%.

W skali ogólnej można stwierdzić, że większe nasilenie udziału ludności o podwójnym zawodzie (ponad 10%) w rozpatrywanych ośrodkach, występuje w południowo-zachodniej części kraju, gdzie w poszczególnych województwach grupa ta stanowi 60—86% ośrodków badanych województw. W województwach północno-zachodnich grupa ta stanowi tylko 25—38% zbadanych ośrodków; pozostałe wykazują niższe wskaźniki udziału ludności o podwójnym zawodzie.

Porównując w omawianych ośrodkach wskaźniki opracowane dla ludności pozarolniczej ze wskaźnikami opracowanymi dla *chłopów-robotników* widzimy, że najwyższe wskaźniki posiadają one w obu grupach w południowo-zachodniej części kraju (województwach: katowickim, opolskim i wrocławskim). Najniższe zaś w południowych woje-

wództwach: krakowskim i rzeszowskim. Występują również charakterystyczne ekstremy, np. w przypadku gdy wskaźnik ludności pozarolniczej, jak w woj. kieleckim, jest najniższy w kraju, to wskaźnik dla chłopów-robotników jest jednym z najwyższych. Można również zanotować i odwrotne zjawisko, np. w woj. szczecińskim, gdzie wskaźnik dla ludności pozarolniczej jest jednym z najwyższych, dla ludności o podwójnym zawodzie jest on najniższy.

Ryc. 13. Liczba ośrodków subokręgowych (wiejskich) w przedziałach procentowej ilości ludności dwuzawodowej (chłopów-robotników)

Dalsze pogłębienie charakterystyki wytypowanych ośrodków subokręgowych, które nie mają ani praw miejskich, ani osiedlowych, stanowi określenie gęstości zaludnienia tych jednostek osadniczych w granicach ich *obszaru katastralnego*.

Średnia powierzchnia jednego wiejskiego ośrodka subokręgowego, przeliczona w skali krajowej, wynosi 12,3 km². Regionalne zróżnicowanie tego elementu charakterystyki jest dość wyraźne. I tak największe powierzchnie przypadają na jeden ośrodek ziem odzyskanych, około 15 km² (w woj. zielonogórskim aż 30 km²). Najmniejsze średnie wartości powierzchni obrębu katastralnego rozpatrywanych ośrodków wykazują województwa centralne 7—9 km². Stwierdzenia te stanowią prosty odpowiednik regionalnego zróżnicowania gęstości osadniczej. Szczegółowsze prześledzenie tego zagadnienia umożliwia tabela 6 i wykres (ryc. 14).

Tab. 6. Powierzchnia ogólna ośrodków subokręgowych (wiejskich) według przedziałów wielkości mierzonej w hektarach

Województwo	Średnia pow. ośrodka km ²	w procentach					Gęstość zaludnienia na 1 km ²
		do 200	200—500	500—1000	1000—1500	ponad 1500	
warszawskie	8,8	6	27	39	20	8	114
bydgoskie	12,2	2	18	36	23	21	83
poznańskie	11,3	5	15	28	25	27	90
łódzkie	7,2	4	30	40	21	15	126
kieleckie	9,3	1	28	40	25	6	123
lubelskie	11,5	5	19	26	31	19	103
białostockie	10,7	1	18	28	30	23	91
olsztyńskie	14,0	—	11	19	33	37	57
gdańskie	14,3	2	14	27	34	23	66
koszalińskie	16,2	2	13	33	22	30	51
szczecińskie	14,7	—	15	26	44	15	55
zielenogórskie	30,0	—	11	13	21	55	32
wrocławskie	13,5	3	7	27	40	23	85
opolskie	15,5	1	9	25	30	35	82
katowickie	13,6	1	11	27	30	31	156
krakowskie	13,9	1	17	29	29	24	127
rzeszowskie	16,1	1	8	20	26	45	94
Polska	12,3	2,5	16,9	28,5	26,8	25,3	92

Ryc. 14. Liczba ośrodków subokręgowych (wiejskich) według powierzchni ogólnej przypadającej na jeden ośrodek

Najliczniejszą grupę stanowią ośrodki ze strefą wpływów o powierzchni 500—1000 ha (28,5% ogólnej krajowej liczby wiejskich ośrodków subokręgowych). Wśród nich daje się zauważyć najwyraźniej wy-

stępująca grupa w przedziale 600—700 ha, stanowiąca 8°/_o krajowej liczby ośrodków. W grupie tej przeważają ośrodki województw centralnych — warszawskiego, łódzkiego i bydgoskiego. W dalszej generalizacji wyniku zestawienia można stwierdzić, że 52,1^o/_o ogólnej liczby ośrodków kraju ma powierzchnie przekraczające 1000 ha. W województwie zielonogórskim połowa ośrodków rozporządza powierzchnią wyższą niż 1500 ha. Natomiast w województwach centralnych grupa ta jest mniej liczna (ośrodki o powierzchni powyżej 1000 ha stanowią w woj. warszawskim 28°/_o, w kieleckim 31°/_o, w łódzkim 36°/_o).

Średnia krajowa gęstość zaludnienia w rozpatrywanej grupie wiejskich ośrodków subokręgowych wyraża się liczbą 92 osób na 1 km² (wskaźnik ten jest bliski średniej gęstości zaludnienia w kraju, który w 1960 r. wynosił 95 osób na 1 km²). W centralnej części kraju (woj. łódzkim, warszawskim, kieleckim) oraz na południu (woj. katowickim i krakowskim, częściowo i w rzeszowskim) wskaźnik ten jest najwyższy i wynosi 114—126 osób na 1 km².

Przeprowadzone w poszczególnych powiatach przeliczenia liczby ludności wiejskiej, znajdującej się w strefie wpływów ośrodków subokręgowych, wykazały, że średnio na jeden ośrodek subokręgowy (przy uwzględnieniu ogólnej sumy ośrodków tej kategorii w liczbie 2450) przypada 6300 mieszkańców.

Można przy tym wyróżnić trzy zasadnicze grupy powiatów:

od 2 do 4 tys. osób na jeden ośrodek	= 14 ^o / _o	ogólnej liczby powiatów
od 4 do 7 „ „ „ „	= 52 ^o / _o	„ „ „
od 7 do 17 „ „ „ „	= 34 ^o / _o	„ „ „

Zagadnienie to przedstawia wykres (ryc. 15) oraz mapa (ryc.16). Dwie pierwsze grupy obejmują w zasadzie ziemie odzyskane, ponadto woj. katowickie, bydgoskie, gdańskie oraz powiaty bieszczadzkie w woj. rzeszowskim. Trzecia grupa powiatów obejmuje głównie południowo-wschodnią i wschodnią część Polski. Stosunkowo dużą liczbę (ponad 10 000 osób) ludności wiejskiej, przypadającą na jeden ośrodek subokręgowy, wykazują powiaty środkowej części woj. kieleckiego.

Ryc. 15. Gęstość rozmieszczenia ośrodków subokręgowych w powiatach wyrażona średnią liczbą ludności wiejskiej przypadającą na jeden ośrodek (w tys.)

Ryc. 16. Średnia liczba mieszkańców wsi w przeliczeniu na jeden ośrodek subokręgowy według powiatów (w tys.)

Badanie liczby ludności ośrodków subokręgowych upoważnia do stwierdzenia, że liczba ludności jako czynnik klasyfikacji funkcjonalnej osadnictwa wiejskiego nie zawsze ma taką wagę jak przy klasyfikacji ośrodków miejskich, gdzie zazwyczaj jest związana z odpowiednią hierarchią urządzeń usługowych i funkcjami społeczno-gospodarczymi. Nie zawsze wieś, która ma większą liczbę mieszkańców w porównaniu z otaczającymi ją sąsiednimi, posiada większe zgrupowanie odpowiednich urządzeń usługowych. Zjawisko to jest charakterystyczne zwłaszcza w okolicach podgórskich.

Nasuwa się ponadto spostrzeżenie, że czynnik struktury zawodowej przy klasyfikacji osadnictwa wiejskiego ma również inne znaczenie niż przy klasyfikacji miast. Duży bowiem procent ludności zatrudnionej w zawodach pozarolniczych nie zawsze wiąże się z obsługą rolnictwa

i okolicznych wsi. Są wsie, w których na skutek lokalizacji dużych zakładów przemysłowych procent zatrudnionych poza rolnictwem jest bardzo wysoki, przy czym wieś nie ma prawie urządzeń usługowych i społeczno-gospodarczych o zasięgu pozamiejscowym (np. Siersza w pow. chrzanowskim). Ponadto duży procent ludności pozarolniczej w danych środowiskach otrzymujemy najczęściej ze statystyki dojazdów do pracy do dużych ośrodków przemysłowych lub miejskich.

To jest przyczyną, dla której jedynym wskaźnikiem, zasługującym na uwagę przy klasyfikacji ośrodków subokręgowych jest liczba zatrudnionych w zakładach, instytucjach i urządzeniach usługowych, których funkcje sięgają poza miejscowość, w której są zlokalizowane.

Studium struktury zatrudnienia ludności w wiejskich ośrodkach subokręgowych sygnalizuje, że w 214 jednostkach osadniczych tej kategorii (tj. 14% ogólnej liczby) zatrudnienie pozarolnicze jest tak wysokie (ponad 60%), że w przyszłości niektóre z nich (po przeanalizowaniu jeszcze innych elementów) mogłyby awansować pod względem administracyjnym do rzędu osiedli, a nawet miast.

REGIONALNA I LOKALNA CHARAKTERYSTYKA SIECI OŚRODKÓW SUBOKRĘGOWYCH

W toku studiów nad określaniem ośrodków subokręgowych w Polsce stwierdzono szereg cech specyficznych o charakterze regionalnym lub lokalnym. W niektórych przypadkach np. leżące w bezpośrednim sąsiedztwie ośrodki subokręgowe wykazują brak powiązań funkcjonalnych, w innym dwie miejscowości leżące w niedużej odległości mają różne, nawzajem uzupełniające się urządzenia społeczno-gospodarcze o zasięgu pozamiejscowym. Tworzą one zespołowe ośrodki subokręgowe, powiązane ze sobą funkcjonalnie.

Jako przykład pierwszego zjawiska można podać ośrodki subokręgowe położone wzdłuż drogi kołowej Puławy—Lublin: Puławy, Końskowola, Kurów, Markuszów i Garbów. Jedynie pomiędzy ośrodkami Markuszów i Garbów leży mała wioska Zagrody. Podobne zjawiska możemy zantować w wielu częściach kraju, dość wspomnieć jeszcze o ośrodkach Adamów i Wojciszów w pow. łukowskim, Bolesław i Mędrzechów w pow. dąbrowskim woj. krakowskiego, Domaradz i Jasienica Rosielna w pow. brzozowskim, Jeżowe i Kamień w pow. niskim, Kamieńczyk i Brańszczyk w pow. wyszkowskim, Koźminek i Lisków w pow. kaliskim i wiele innych.

Drugie zjawisko ośrodków nawzajem uzupełniających się charakteryzują następujące przykłady: Zaleszany i Zbydniów w pow. tarnobrzeskim, Szastarka i Polichna w pow. kraśnickim, Szpiegowo i Wielgie w pow. lipnowskim, Wąsewo i Kuślin w pow. nowotomyskim, Sieroszewice i Ołobok w pow. ostrowskim, Szczuczyn i Wąsosz w pow. grajewskim

i wiele innych. Wspólną cechą ośrodków nawzajem się uzupełniających jest ich bliskie w stosunku do siebie położenie, nie przekraczające 4 km, oraz wyraźny podział funkcji. W jednym ośrodku zgrupowane są zwykle funkcje społeczne, w drugim gospodarcze i organizacji produkcji. Widać to na przykładzie Szpiegowa, w którym zgrupowane są przede wszystkim urzędnicy dla obsługi rolnictwa, zaś w Wielgim usługi dla ludności o zasięgu pozamiejscowym; podobny układ widzimy w Wąsoszy i Szczużynie.

Dalszym zaobserwowanym i charakterystycznym zjawiskiem jest wykształcanie się ośrodków na obszarach leżących wzdłuż granic powiatowych, a szczególnie po przeciwnych stronach granic wojewódzkich. Wiele z tych ośrodków organizuje się z nie zawsze właściwie pojętą myślą planistyczną w celu tzw. równomiernego rozmieszczenia urządzeń społeczno-gospodarczych w obrębie powiatu bez korelacji z terenami sąsiadującymi, często nawet dublując urządzenia nie zawsze ekonomicznie uzasadnione. Czasem peryferyjne położenie ośrodków subokręgowych należy tłumaczyć zmianami granic powiatów lub przesłankami historycznymi⁶⁵.

Przykładów wykształcania się ośrodków subokręgowych w terenach przygranicznych można przytoczyć wiele. Spośród tej grupy ośrodków wybrano przykłady z kilku województw. W woj. poznańskim wzdłuż północnej granicy pow. ostrzeszowskiego rozlokowały się trzy ośrodki: Kroszewice — Kuźnica Gubińska — Czajków. Wykształcający się ośrodek Krzykosy w pow. średzkim odległy jest o 4 km od silnego ośrodka Nowe Miasto n. Wartą w pow. jarocińskim. Podobna jest sytuacja z wykształcającym się ośrodkiem Proboszowice w pow. tureckim odległym około 5 km od m. Mikstat w pow. sieradzkim; ośrodek Nebrowo w pow. kwidzyńskim odległy od m. Nowe w pow. świeckim blisko o 1 km; ośrodek Tuplice w pow. lubskim odległy o 6 km od ośrodka Trzbiel w pow. żarskim leżącym na samej granicy z pow. świebodzińskim, w którym w odległości 6 km znajduje się ośrodek Szczaniec o podobnych urządzeniach, o zasięgu pozamiejscowym.

Niektóre obecnie wykształcone ośrodki subokręgowe w terenach pogranicznych powiatów czy województw są wynikiem dawnych podziałów administracyjnych lub zmian historycznych. Można to zauważyć na przykładzie zmian wywołanych utworzeniem nowych powiatów, jak np. pow. Pajęczno, na skutek czego w strefie pogranicznej dwóch powiatów rozwijają się obecnie dwa blisko siebie położone ośrodki Rząśnia i Kiełczygłów. Podobny przykład mamy w nowo powstałym pow. wieruszowskim, gdzie ośrodek Łubnice odległy jest zaledwie o 2 km od ośrodka Dietrzkowice w pow. wieluńskim. To samo można powiedzieć o kształtujących się ośrodkach Konopnica i Lututów w pow. wieluńskim.

⁶⁵ Zagadnienie to wyjaśnia nader dokładnie A. Lösch [82].

Przykładem wpływu granic politycznych na wykształcenie się ośrodków w pogranicznych strefach powiatów są powiaty: Trzcianka i Czarnków w woj. poznańskim. Wzdłuż granicy obu powiatów (będącej dawniej granicą państwową) w odległości około 4 km leżą naprzeciw siebie 4 pary, czyli 8 ośrodków: m. Krzyż — Drawsko, Wieleń Północny — m. Wieleń, Jędrzejowo — Rosko, Kuźnica Czarnkowska — m. Czarnków. Inny znów przykład widzimy na granicy pow. wolsztyńskiego i sulechowskiego. Kopanica, niegdyś miasto, w latach międzywojennych ważny punkt graniczny pomiędzy Polską a Niemcami, dziś straciła znaczenie silnego ośrodka lokalnego na rzecz odległej o 4 km m. Kargowej w pow. sulechowskim. Podobne zjawisko możemy zaobserwować na granicy pow. nowotomyskiego, gdzie leży ośrodek Miedzichowo, i międzyrzeckiego, gdzie znajduje się silny ośrodek subokręgowy m. Trzciel.

Śledząc zjawiska grupowania się omawianych elementów o pozamiejscowym zasięgu w jednostkach osadniczych można było spotkać, aczkolwiek w niewielu przypadkach, koncentrację tych urządzeń w miejscowościach, do których nie ciążyą żadne inne jednostki osadnicze. Przykłady takie spotykamy zwłaszcza w terenach trudno dostępnych, np. górskich.

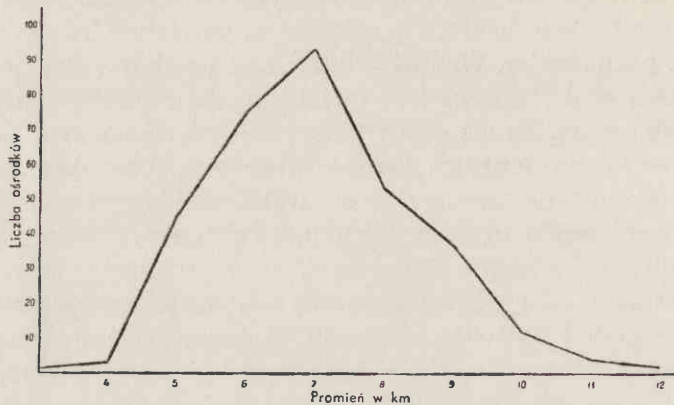
Za pozytywne zjawisko należy uznać dążenie do lokalizacji usług typu rolniczego nie w ośrodkach o dużej koncentracji ludności (dużych miastach), lecz na ich peryferiach. Zjawisko to charakteryzują następujące przykłady: Węgrzce k. Krakowa, Rzezawa k. Bochni, Głusk i Wólka k. Lublina, Dywity k. Olsztyna, Żurawica k. Przemyśla, Świlcza k. Rzeszowa, Korczyzna k. Krosna, Święciechowa k. Leśna, Przygodzice k. Ostrowa Wlkp, Lubicz, Grębocin, Lulkowo i Łubianka wokół Torunia, Wąchock k. Starachowic i inne.

PRÓBA USTALANIA WSKAŹNIKÓW SCALONYCH DLA ROZMIESZCZENIA OŚRODKÓW SUBOKRĘGOWYCH

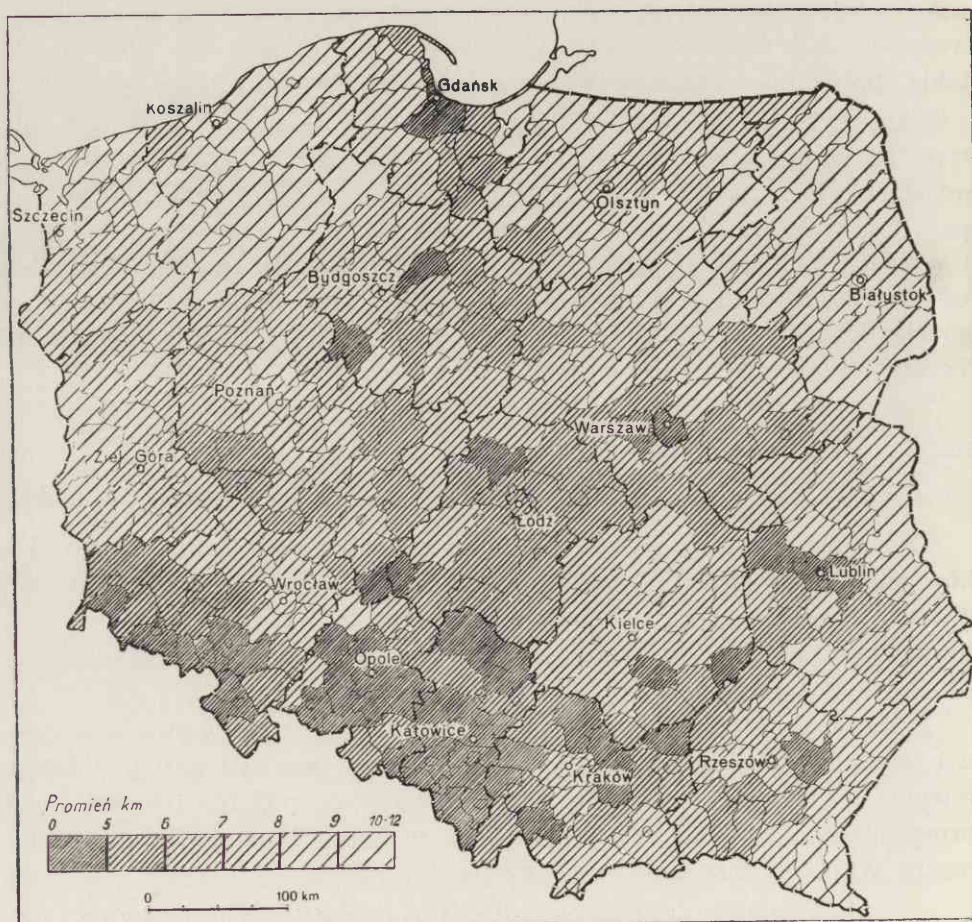
Zagadnienie szczegółowego poznania prawideł rozmieszczenia ośrodków subokręgowych w stosunku do ich faktycznych obszarów ciężenia w skali krajowej — na tym etapie pracy nie było rozpatrywane. Ograniczono się jedynie do teoretycznych przeliczeń powierzchni powiatu przypadającej na jeden ośrodek subokręgowy.

Przeliczenia teoretycznych obszarów znajdujących się w strefie wpływu ośrodków subokręgowych wykazały, że średni krajowy zasięg oddziaływania tej kategorii ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wyraża się promieniem 6,3 km. Z przedstawionego wykresu i mapy (ryc. 17, 18) można wyróżnić trzy główne grupy powiatów:

od 3,5 do 5 km na jeden ośrodek	= 15%	ogólnej liczby powiatów			
od 5 do 7 km	"	"	= 56%	"	"
od 7 do 12 km	"	"	= 29%	"	"

Ryc. 17. Gęstość rozmieszczenia ośrodków subokręgowych w powiatach wyrażona średnim promieniem zasięgu wpływu funkcji centralnych (w km)

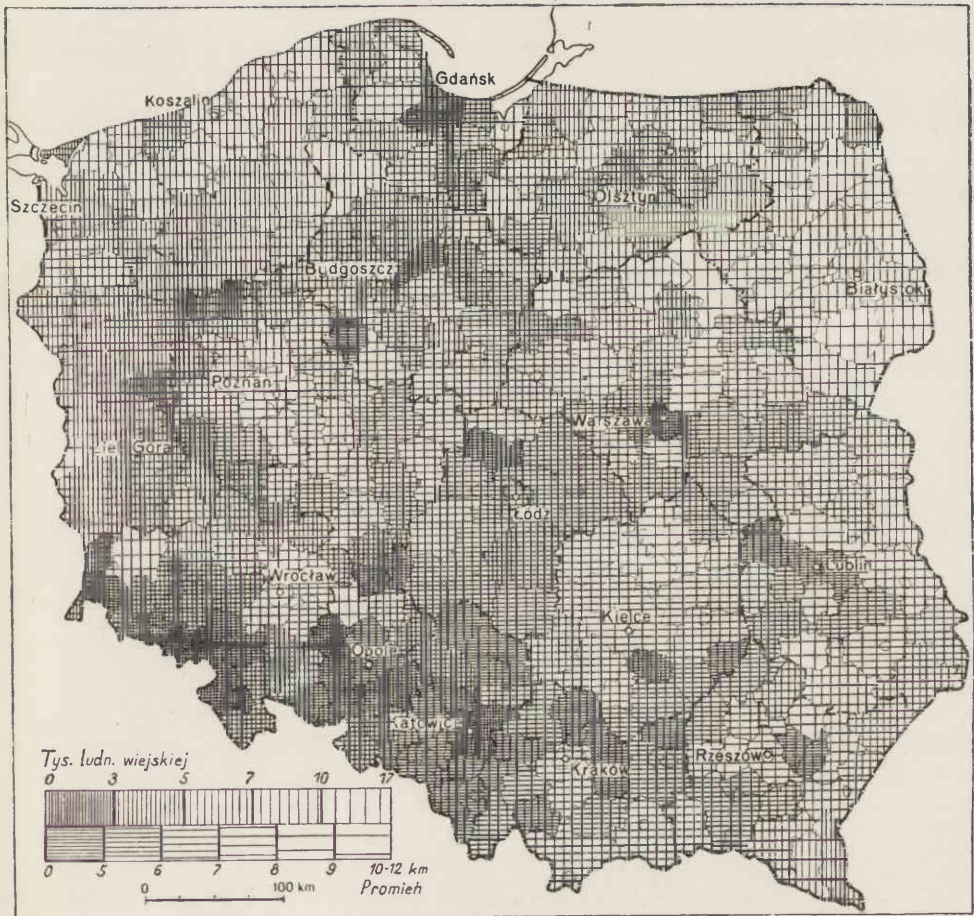
Ryc. 18. Średni promień zasięgu oddziaływania ośrodka subokręgowego według powiatów (w km)

Pierwsza grupa powiatów obejmuje głównie woj. katowickie i opolskie oraz przygraniczne, południowe powiaty woj. wrocławskiego. Druga, najliczniejsza grupa powiatów, obejmuje przede wszystkim środkową i południowo-wschodnią część Polski. Pozostała grupa obejmuje głównie powiaty województw północnych: szczecińskiego, koszalińskiego, olsztyńskiego białostockiego i powiaty bieszczadzkie w woj. rzeszowskim.

Jakkolwiek studium obszarów ciężących do ośrodków subokręgowych ogranicza się do ujęć średnich powiatowych, to jednak uzyskane wyniki dość jasno ukazują zjawisko geograficznego zróżnicowania tego zagadnienia w skali kraju. Widzimy, że ośrodki subokręgowe w północnej części kraju obsługują największe, zaś w południowo-zachodniej części — najmniejsze obszary.

Mapa (ryc. 19) przedstawia syntezę elementów map: średnią liczbę ludności wiejskiej przypadającą na jeden ośrodek subokręgowy (ryc. 16)

Ryc. 19. Klasyfikacja powiatów według średnich wartości liczby ludności wiejskiej i terytorialnych zasięgów oddziaływania ośrodków subokręgowych

i średni promień zasięgu wpływu ośrodka subokręgowego (ryc. 18) według powiatów. Jak widać, największą grupę reprezentują powiaty, w których średni promień obsługi i liczba ludności wiejskiej przypadająca na badane ośrodki subokręgowe nie przekracza 7 km i 7 tys. osób. Koncentrują się one przeważnie w centralnej i południowej części kraju; masyw ten układa się w formie szerokiego pasa wzdłuż Wisły. Na jego obszarze widzimy również takie powiaty (przeważnie w podgórskiej i górskiej części Karpat oraz w woj. kieleckim), w których liczba ludności wiejskiej przypadająca na jeden ośrodek subokręgowy jest większa niż 7 tys. osób. Ziemie Zachodnie, woj. białostockie, północna część woj. warszawskiego, wschodnie przygraniczne powiaty oraz Bieszczady charakteryzują się większym promieniem obsługi i większą liczbą ludności wiejskiej przypadającą na jeden ośrodek więzi społeczno-gospodarczej stopnia subokręgowego.

V. ROZMIESZCZENIE URZĄDZEŃ WIĘZI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ NA TLE SIECI OŚRODKÓW SUBOKRĘGOWYCH

Jakkolwiek w przeprowadzonym studium głównym kryterium typowania ośrodków subokręgowych było zjawisko ilościowego zgrupowania funkcji i urządzeń społeczno-gospodarczych, to przecież miarodajne dla wyniku były tylko te spośród nich, które pojawiają się nie w każdej miejscowości (sieć ich jest zatem rzadsza) i zazwyczaj w połączeniu z innymi urządzeniami i funkcjami o zasięgu pozamiejscowym.

W konsekwencji nasuwa się pytanie, czy można ustalić takie kategorie urządzeń społeczno-gospodarczych, których lokalizacja w danej jednostce osadniczej mogłaby stanowić przesłankę zakwalifikowania jej do określonego stopnia hierarchii ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadniczej. Inaczej mówiąc — czy w obecnym, nie w pełni planowym procesie wykształcania się hierarchii ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa, hierachia poszczególnych urządzeń społeczno-gospodarczych znajduje swój odpowiednik.

W tym celu odrębnie przestudiowano badane czynniki z punktu widzenia ich relacji przestrzennej do sieci ośrodków subokręgowych. Założenie to wpływa na sposób i systematykę oceny znaczenia omawianych czynników w procesie wykształcania się funkcji centralnych poszczególnych jednostek osadniczych ⁶⁶.

GRUPA WYBRANYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU PRZETWÓRCZEGO

Piekarnie i cukiernie należą do kategorii zakładów przemysłowych, które lokalizują się w najbliższym sąsiedztwie miejsc zbytu, tzn. w miejscach większych skupień ludności, a więc przede wszystkim w miastach. Istnieje ścisła korelacja pomiędzy poziomem urbanizacji poszczególnych województw, a liczbą i zdolnością produkcyjną piekarń zlokalizowanych na ich terenie. Największe ich koncentracje występują,

⁶⁶ Bogaty materiał zebrany przez autora w dalszej pracy zostanie wykorzystany w celu przeprowadzenia szczegółowej analizy tych czynników z punktu widzenia zaspokojenia potrzeb ludności.

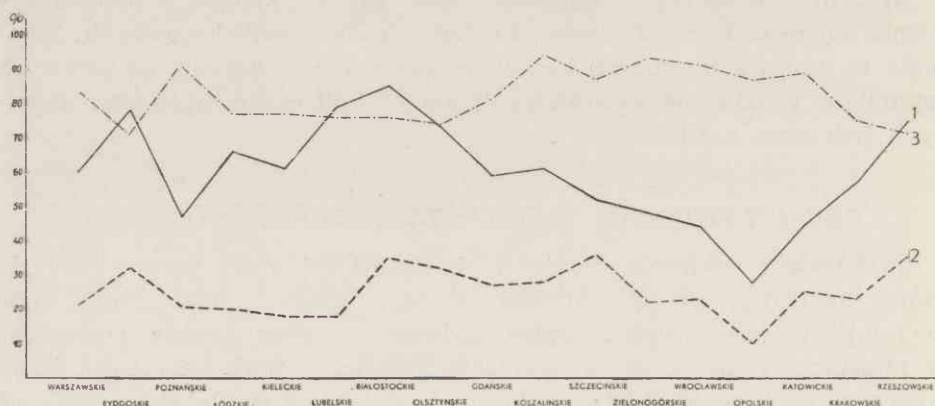
rzecz jasna, na obszarze wielkich wsiast, ale i potencjał produkcyjny poszczególnych piekarń jest w nich znacznie większy niż w małych miastach i wsiach, których piekarnie mają charakter rzemieślniczy. Niektóre piekarnie wielkich miast: Warszawy, Łodzi, Poznania, Wrocławia i Krakowa, są wielkimi fabrykami chleba, zdolnymi zaspokoić potrzeby kilkunastu do kilkudziesięciu tysięcy ludzi dziennie.

Według stanu z 31.XII.1960 czynnych było 10 138 piekarni i cukierni w 3625 miejscowościach.

Rozmieszczenie piekarń i cukierni, a w rezultacie również stopień zaopatrzenia ludności poszczególnych rejonów kraju w pieczywo, cechują bardzo poważne dysproporcje (ryc. 20). Dysproporcje te występują wyraźnie nawet w przypadku, jeśli wyłączymy z rozważań miasta duże, liczące powyżej 100 tys. mieszkańców, gdzie głównie skoncentrowany jest przemysł piekarniczy.

Najgęstsza sieć piekarń i cukierni mają w Polsce woj. katowickie i opolskie; dosyć gęstą woj. wrocławskie i poznańskie. W pozostałych województwach sieć piekarń jest przeszło dwukrotnie rzadsza. Szczególnie słabo wykształconą sieć piekarń i cukierni mają opóźnione w rozwoju gospodarczym województwa wschodniej i południowo-wschodniej części kraju. Ludność wiejska tych terenów korzysta jeszcze w znacznym stopniu z wypieku domowego.

Ta nierównomierność rozmieszczenia piekarń i cukierni ma swoje odbicie również i w znaczeniu tego elementu jako jednego z kryteriów kształtowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej. W województwach, gdzie piekarnie rozsiane są gęsto po wsiach w ponad 50% (w opolskim nawet ponad 70%) miejscowości, w których są one zloka-

Ryc. 21. Piekarnie i cukiernie

1 — procent piekarń i cukierni zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu piekarń i cukierni; 2 — procent piekarń i cukierni zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu piekarń i cukierni; 3 — procent ośrodków subokręgowych z piekarniami i cukierniami w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

lizowane, nie występują w zasadzie inne omawiane elementy (ryc. 21). Na odwrót w terenach o rzadszej sieci piekarń, wskaźnik korelacji z innymi czynnikami jest bardzo wysoki, zwłaszcza w miastach.

Mimo zróżnicowania przestrzennego można jednak stwierdzić, że zakłady te mają poważny udział w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej i w skali kraju — wskaźnikiem 82% zajmują piąte miejsce.

Zakłady mięsne. Mówiąc o zakładach mięsnych należy rozumieć nie tylko duże nowoczesne zakłady mięsne o szerokim asortymencie produkcyjnym z dziedziny przemysłu kluczowego; badaniem objęto bowiem wszystkie rzeźnie bez względu na ich wielkość produkcyjną, masarnie oraz punkty uboju zwierząt rzeźnych. Tak szeroko pojętych zakładów mięsnych było w 1960 r. 3319, zlokalizowanych w 2027 miejscowościach kraju, z czego 64% w miastach.

Sprawa zaopatrzenia ludności, zwłaszcza rolniczej, w mięso i przetwory mięsne jest istotnym problemem życia społeczno-gospodarczego wsi polskiej. Dotychczas ludność rolnicza zaopatruje się w mięso i przetwory mięsne głównie w ramach uboju gospodarczego, który ma szereg stron ujemnych: najczęściej bardzo niehigieniczne warunki, w jakich odbywa się ubój, oraz szybkie psucie się mięsa z powodu braku urządzeń chłodniczych. W związku z tym ten rodzaj zaopatrzenia umożliwia konsumpcję świeżego mięsa na wsi tylko w stosunkowo krótkim okresie od daty uboju. Ludność wiejska zaopatruje się dodatkowo w mięso w rzeźniach i masarniach GS, częściowo w sklepach pobliskich miast i miasteczek.

Jak wynika z analizowanej mapy (ryc. 22), rozmieszczenie zakładów mięsnych w Polsce jest nierównomierne i nie odpowiada wymogom racjonalnej gospodarki. Pewne rejony kraju wykazują znaczne zagęszczenie zakładów mięsnych, podczas gdy w innych jest ich mało. Zależy to m. in. również od nasilenia uboju domowego głównie trzody chlewnej.

Największą koncentrację zakładów mięsnych ma woj. katowickie, gdzie skupia się około 14% ogólnej liczby zakładów mięsnych kraju i około 20% ich przerobowej zdolności.

Dużą koncentrację przemysłu mięsnego stwierdzamy w wielkich miastach: Warszawie, Łodzi, Poznaniu, Wrocławiu i Krakowie, w których skupia się łącznie wprawdzie tylko około 5% ogólnej liczby zakładów mięsnych w kraju, ale przypada na nie ponad 20% ogólnej zdolności przetwórczej przemysłu mięsnego Polski. Zakłady mięsne wielkich miast, podobnie jak i zakłady mięsne woj. katowickiego, obszaru o największym zagęszczeniu ludności, produkują prawie wyłącznie na potrzeby lokalne.

Znaczne zagęszczenie zakładów mięsnych występuje ponadto na obszarach województw: poznańskiego, bydgoskiego i gdańskiego. W tych trzech województwach skupia się około 18% ogólnej liczby zakładów,

których zdolność produkcyjna wynosi 30% ogółu zdolności produkcyjnej zakładów Polski, z czego znaczny procent na eksport. Tak więc wymienione województwa i miasta, na które przypada tylko około 19% ogólnej powierzchni kraju, skupiają około 70% zdolności produkcyjnej przemysłu mięsnego.

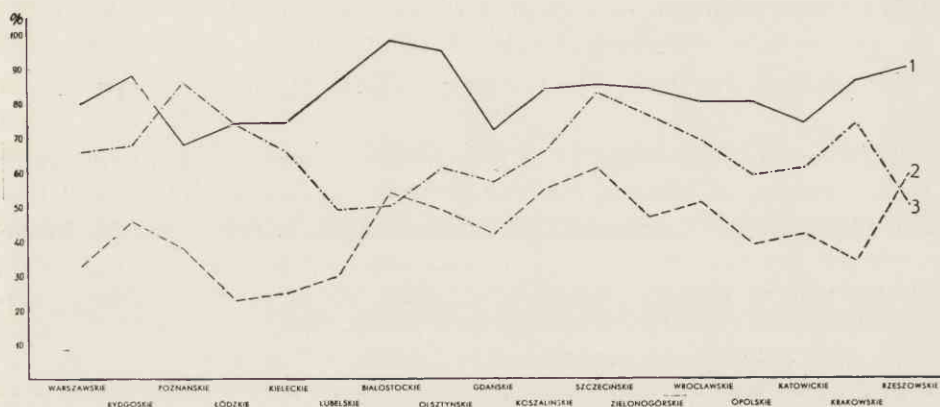
W pozostałych województwach kraju przemysł mięsny znacznie słabiej się rozwinął. Zdolności przetwórcze ich rzeźni przeważnie nie nadążają za dużą podażą żywca, co zmusza do stosowania przerzutów surowca do województw odległych o setki kilometrów i do ich dużych rzeźni.

Najsłabiej rozwinięty jest przemysł mięsny we wschodniej i centralnej połaci kraju, w województwach: białostockim, lubelskim, kieleckim, rzeszowskim, warszawskim i olsztyńskim, z których corocznie wywozi się do przerobu na teren województw o rozwiniętym przemyśle mięsnym około 200 tys. ton żywca⁶⁷. Ludność wiejska wschodnich województw Polski jest najsłabiej zaopatrzona w mięso i przetwory mięsne przez zakłady mięsne podległe GS ponieważ sieć tych zakładów jest bardzo rzadka. Dlatego w tych województwach najszerzej stosowany jest ubój gospodarczy. Są powiaty, w których istnieją zaledwie 1—2 małe prymitywne zakłady mięsne, typu rzemieślniczego, zlokalizowane z zasady w miejscowościach, które są siedzibami władz powiatowych, np. w powiatach: szczecineckim, augustowskim, dąbrowskim, monieckim, górowskim, bartoszyckim, węgorzewskim, nidzickim, leskim, ustrzyckim i innych.

Charakterystyczne jest, że na omawianych województwach wschodniej części kraju w przeciwieństwie do pozostałych województw w Polsce, prawie wszystkie zakłady mięsne (93—98%) zlokalizowane są w miejscowościach o wyraźnie zarysowanych funkcjach ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla okręgowego i subokręgowego — posiadających przeważnie prawa miejskie. Najsłabszą korelację z innymi elementami więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego wykazują zakłady mięsne zlokalizowane w województwach centralnej części kraju z woj. poznańskim na czele (ryc. 23). Dla przykładu: w pow. lesznieńskim na 20 miejscowości posiadających zakłady mięsne, jedynie 6 ma większe zgrupowanie innych elementów społeczno-gospodarczych. Zdarzają się i takie miejscowości, w których zlokalizowanych jest 4—5 zakładów mięsnych, a które jednocześnie nie mają prawie żadnych innych elementów więzi społeczno-gospodarczej, np. w Wysokiej w pow. zawierciańskim lub w Podrzewie w pow. szamotulskim.

⁶⁷ Szczegółowszą analizę tego problemu można znaleźć w pracach P. Eberhardt: Zagadnienia lokalizacji przemysłu mięsnego w Polsce. Dokument. Geogr., 1961, 3; Cz. Tederko: Stan lokalizacji przemysłu mięsnego w Polsce Gosp. Mięsna, 1954, 7; M. Chilczuk: Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w woj. białostockim. Prace Geogr., 37, 1962.

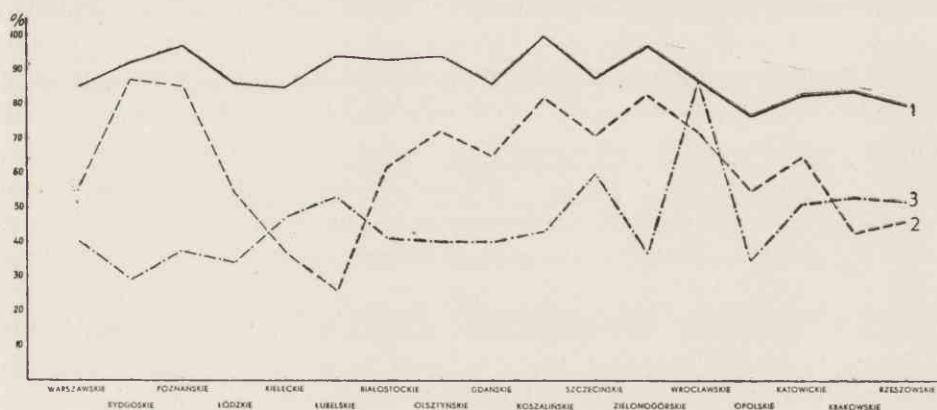
Ze względu na swój udział w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej różnych szczebli, a przede wszystkim subokręgowego — średni krajowy wskaźnik częstotliwości wynosi 65⁰/₀ i zajmuje siódme miejsce wśród innych analizowanych elementów. Jak widać z ryc. 23, największą rolę spełnia w woj. poznańskim, szczecińskim i zielonogórskim, najlubszą zaś we wschodniej części kraju i w województwach opolskim i gdańskim.

Ryc. 23. Zakłady mięsne

1 — procent zakładów mięsnych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów mięsnych; 2 — procent zakładów mięsnych zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów mięsnych; 3 — procent ośrodków subokręgowych z zakładami mięsnymi w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Wytwórnice wód gazowych i rozlewnie piwa. W 1961 r. na terenie kraju znajdowało się 2125 wytwórni wód gazowych i rozlewni piwa zlokalizowanych w 1197 miejscowościach, w miastach blisko 80% za-

Ryc. 24. Wytwórnice wód gazowych i rozlewnie piwa

1 — procent zakładów zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów; 2 — procent zakładów zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów; 3 — procent ośrodków subokręgowych z zakładami w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

kładów. Pozostałe 20% zlokalizowane zostały w dużych osadach wiejskich lub w miejscowościach położonych w pobliżu dużych miast.

Wskaźnik korelacji tego elementu z innymi, jak wskazuje ryc. 24, jest bardzo wysoki; w siedmiu województwach przekracza 90%. Natomiast element ten, jak wykazuje wskaźnik częstotliwości występowania, w kształtowaniu ośrodków subokręgowych nie brał wybitniejszego udziału. Element ten należy uznać raczej jako charakterystyczny dla ośrodków okręgowych.

GRUPA FUNKCJI I PLACÓWEK ZAOPATRZENIA I ZBYTU

Targowiska. Targowiska są to przeważnie ogrodzone place w miastach i miasteczkach, na których ludność okoliczna zbywa produkty swej pracy, a równocześnie zaopatrzyć się może w artykuły przemysłowe. Niezależnie od tej zasadniczej funkcji gospodarczej targowiska odgrywają również rolę w życiu społecznym. Dlatego też targowiska zaliczyć wypada do istotniejszych elementów więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa wiejskiego.

Należy zaznaczyć, że targowiska znajdujące się w wielkich miastach (o ludności powyżej 100 tys. mieszkańców) różnią się znacznie od targowisk, spotykanych w miastach średnich, małych i miasteczkach. Przede wszystkim targowiska w wielkich miastach czynne są codziennie, podczas gdy w miastach małych i miasteczkach targi odbywają się na targowiskach tylko okresowo w tzw. dniach targowych. Ponadto istnieje pewna różnica w zadaniach targowisk miast wielkich i małych. Zadaniem targowisk w wielkich miastach jest przede wszystkim zaopatrzenie mieszkańców tych miast, podczas gdy celem targowisk miast małych i miasteczek jest głównie umożliwienie okolicznym osadnikom zbytu płodów rolnych oraz zakupu towarów przemysłowych. Na przykład na targowiskach miast wielkich nie ma możliwości zbycia zwierząt gospodarskich czy zbóż, ponieważ ludność wielkomiejska tego rodzaju płodów nie kupuje.

Z tego względu z punktu widzenia więzi społeczno-gospodarczej ośrodków niższych szczebli (okręgowych i subokręgowych) w sieci osadnictwa istotne znaczenie mają głównie targowiska miast małych i miasteczek.

Wśród targowisk małych miast i miasteczek można wyróżnić dwa rodzaje: 1) targowiska ogólne, na których teoretycznie można wszystko sprzedać i kupić oprócz zwierząt gospodarskich, oraz 2) targowiska zwierzęce, gdzie dokonuje się transakcji wyłącznie zwierzętami gospodarskimi.

W roku 1961 na terenie Polski znajdowało się 926 miejscowości, w których zorganizowano 1479 targowisk. Z tego w 858 miejscowościach

znajdowało się 955 targowisk ogólnych, zaś w 483 miejscowościach zlokalizowanych było 485 targowisk zwierzęcych. W większości małych miast i miasteczek Polski spotyka się zarówno targowiska ogólne, jak i zwierzęce. Jedynie 68 miejscowości, tj. 7⁰/₀, ma wyłącznie targowiska zwierzęce.

W aktualnym rozmieszczeniu targowisk na obszarze kraju występują dosyć znaczne dysproporcje (ryc. 25). Istnieje w tej dziedzinie zasadnicza różnica pomiędzy ziemiemi dawnymi a ziemiemi odzyskanymi. Na ziemiach odzyskanych trzecia część ogólnej liczby powiatów posiada tylko po 1 miejscowości, w której zorganizowano targowiska, jest to z reguły miasto — siedziba administracyjnych władz powiatowych. Pozostałe powiaty ziem odzyskanych mają przeważnie tylko po dwie miejscowości z targowiskami.

Natomiast na ziemiach dawnych liczba miejscowości z targowiskami w zależności od wielkości powiatu waha się w poszczególnych powiatach w granicach 3—5. Jedynie w kilku powiatach województw: bydgoskiego i kieleckiego można spotkać tylko jedną taką miejscowość. Są to powiaty o niewielkim obszarze (np. białobrzegi, przysuski, sztyrboński i staszowski w woj. kieleckim) bądź pokryte lasami i słabo zaludnione (np. chojnicki i tucholski w woj. bydgoskim). Szczególnie duże zagęszczenie miejscowości z targowiskami występuje w woj. poznańskim oraz w rolniczych województwach wschodniej części kraju, zwłaszcza w rzeszowskim i lubelskim. W tych dwu ostatnich spotyka się powiaty, w których targowiska zlokalizowane są nawet w miejscowościach nie wykazujących innych funkcji charakterystycznych dla ośrodków subokręgowych (powiaty: kraśnicki w woj. lubelskim oraz lubaczowski i gorlicki w woj. rzeszowskim). W gęsto zamieszkałej strefie podmiejskiej Warszawy jest też kilka targowisk zlokalizowanych w miejscowościach, które nie wykazują funkcji subokręgowych.

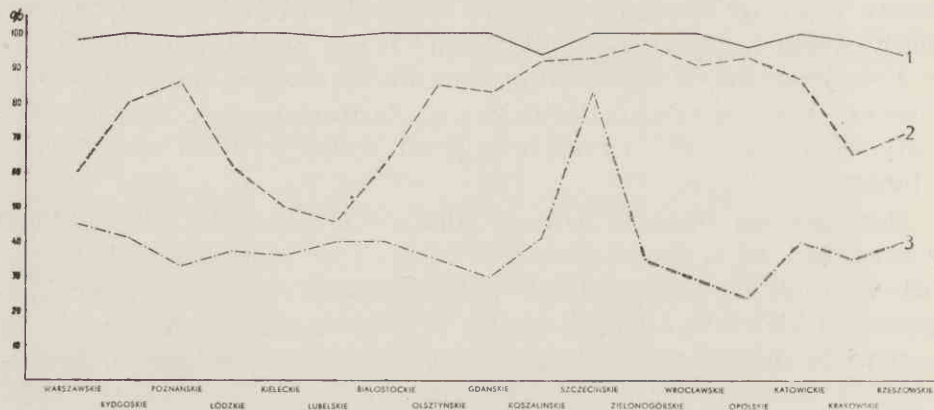
Jeśli pominąć obszary wielkich aglomeracji ludności miejskiej (GOP, okolice Warszawy i Łodzi), okaże się, że bardzo gęstą sieć targowisk w Polsce mają: pow. koniński, w którym 9 miejscowości posiada targowiska, i pow. hrubieszowski, w którym jest 8 miejscowości z targowiskami. Po 7 miejscowości z targowiskami mają powiaty: cieszyński, nowosądecki, opatowski i wrocławski. Ponadto na terenie każdego z tych powiatów znajdują się miasta wydzielone (Cieszyn, Nowy Sącz, Ostrowiec Świętokrzyski i Wrocławek), w których również zlokalizowane są targowiska.

Wyjaśnienie przyczyn znacznych dysproporcji w rozmieszczeniu targowisk na ziemiach odzyskanych w porównaniu z ziemiemi dawnymi nie jest rzeczą łatwą. Wydaje się, że dysproporcje te są rezultatem oddziaływania szeregu czynników, wśród których długoletnie nawyki i przyzwyczajenia ludności ziem dawnych do zbywania produktów głów-

nie na targowiskach, jak również gęsta sieć i dobry stan dróg na ziemiach odzyskanych umożliwiające łatwy kontakt z miastami powiatowymi, oddziaływały najsilniej.

Charakterystyczne jest, że targowiska w przeciwieństwie do innych elementów więzi społeczno-gospodarczej skupiają się prawie w 100% w ośrodkach o funkcjach okręgowych i subokręgowych, a głównie w osiedlach mających prawa miejskie (ryc. 26).

Ryc. 26. Targowiska

1 — procent targowisk zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów; 2 — procent targowisk zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów; 3 — procent ośrodków subokręgowych z targowiskami w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Poza kilkoma powiatami, w których występuje większa liczba miejscowości z targowiskami — o czym mówiliśmy — targowisko jako element kształtowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wyznacza raczej ośrodki szczebla okręgowego, zaś dla niższego stopnia — subokręgowego nie ma większego znaczenia.

Punkty skupu zwierząt rzeźnych. Punkt skupu zwierząt rzeźnych stanowi obiekt przeznaczony do: 1) skupu żywca w ramach dostaw obowiązkowych i w obrocie wolnorynkowym, 2) przetrzymywania żywca do czasu przekazania go odbiorcy.

Wśród elementów kształtujących ośrodki więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego punkty skupu zwierząt rzeźnych odgrywają dosyć istotną rolę. Waga tego elementu jest mniej więcej jednakowa na obszarze całego kraju, ponieważ produkcja zwierzęca stanowi integralną część profilu produkcyjnego rolnictwa prawie wszystkich powiatów.

Optymalna sieć punktów skupu zwierząt rzeźnych powinna uwzględniać z jednej strony takie momenty ekonomiczne jak opłacalność samego punktu skupu, zależnie od odpowiednio rozwiniętej hodowli, z drugiej zaś strony łatwą dostępność punktów skupu dla ludności wiejskiej (producentów). Najczęściej oba te względy pokrywają się. Zbyt

duża odległość punktów skupu od producentów powoduje bowiem zarówno niepotrzebną stratę czasu ludności wiejskiej jak i straty na wadze żywca.

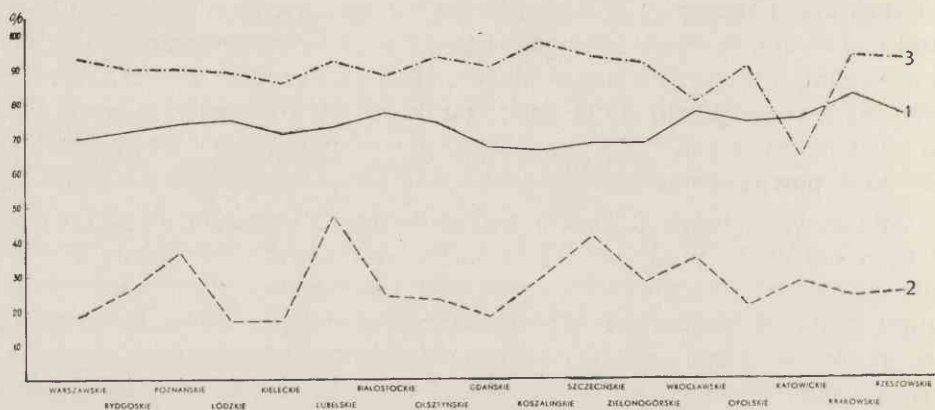
Sieć punktów skupu zwierząt rzeźnych ustalona została w roku 1949. Od tego czasu nastąpiły w niej nieznaczne zmiany. Przy ustaleniu sieci punktów skupu w roku 1949 przyjęto zasadę, że maksymalna odległość punktu skupu od producentów nie powinna przekraczać 10 km. W roku 1960 na terenie kraju było 2926 punktów skupu zwierząt rzeźnych (w tym w miastach 713); na jeden punkt przypadało średnio około 105 km² powierzchni.

Analizowana mapa (ryc. 27) wykazuje bardzo znaczne dysproporcje w rozmieszczeniu punktów skupu zwierząt rzeźnych. Wyraźnie uprzywilejowane są zwłaszcza woj. opolskie i katowickie, gdzie jeden punkt skupu przypada średnio na 65—69 km² powierzchni. Stosunkowo gęstą sieć punktów skupu mają również województwa: krakowskie, łódzkie, wrocławskie, — jeden punkt na 80—92 km², oraz kieleckie, bydgoskie, warszawskie, poznańskie i gdańskie, w których jeden punkt skupu przypada na 94—104 km² ogólnej powierzchni. Pozostałe województwa posiadają znacznie rzadszą sieć punktów skupu. Najgorzej przedstawia się sytuacja w woj. białostockim, w którym na jeden punkt skupu przypada obszar 178 km², tj. prawie trzykrotnie większy niż w woj. opolskim i katowickim, a dwukrotnie — niż w woj. krakowskim, łódzkim i wrocławskim. Również bardzo niekorzystnie kształtuje się wskaźnik woj. białostockiego: na jeden punkt skupu zwierząt rzeźnych przypadało 28 wsi w 1960 r., podczas gdy w woj. opolskim 8, a średnio w Polsce — 16. Tymczasem pod względem pogłowia trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych woj. białostockie tylko nieznacznie ustępuje woj. katowickiemu, a przewyższa województwa: krakowskie, wrocławskie i gdańskie. Świadczy to o niedorozwoju sieci punktów skupu zwierząt rzeźnych w woj. białostockim.

Jeśli chodzi o rozmieszczenie punktów skupu zwierząt rzeźnych w granicach poszczególnych województw, to jak wynika z analizowanej mapy, jest ono dosyć równomierne. Jedyne powiaty pograniczne woj. rzeszowskiego, białostockiego, zielonogórskiego i szczecińskiego mają sieć punktów skupu nieco rzadszą.

Analizowana mapa i wykres (ryc. 28) wykazują, że bezwzględna większość punktów skupu zwierząt rzeźnych zlokalizowana jest w miejscowościach pełniących funkcje ośrodków subokręgowych. Średnio około 72,8% punktów skupu w kraju przypada na te miejscowości. Najwięcej punktów skupu zlokalizowanych w miejscowościach, które są ośrodkami subokręgowymi, ma woj. krakowskie, najmniej zaś województwa Ziemi Zachodnich: koszalińskie, szczecińskie i zielonogórskie oraz woj. gdańskie.

Zdecydowana większość punktów skupu zwierząt rzeźnych skupia się w miejscowościach, które nie mają praw miejskich czy osiedlowych. W skali krajowej tylko około 27% punktów skupu przypada na miasta i osiedla.

Ryc. 28. Punkty skupu zwierząt rzeźnych

1 — procent punktów skupu zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów; 2 — procent punktów skupu zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów; 3 — procent ośrodków subokręgowych z punktami skupu w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Waga tego elementu w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego jest duża i wskaźnikiem 89% zajmuje drugie miejsce wśród ogółu badanych czynników. Wskaźnik ten kształtuje się w zasadzie równomiernie na terenie całego kraju. Jedynie dwa województwa wykazują znaczne odchylenia od średniej krajowej: w koszalińskim wskaźnik zbliża się do 100%, zaś w katowickim jest o blisko 20% mniejszy od krajowego.

*Zakłady żywienia zbiorowego*⁶⁸. Zadaniem zakładów żywienia zbiorowego jest przygotowanie posiłków dla zaspokojenia potrzeb większej liczby konsumentów. Obok funkcji gastronomicznych zakłady żywienia zbiorowego spełniają ubocznie szereg innych — istotnych z punktu widzenia więzi społeczno-gospodarczej ludności. Zakłady żywienia zbiorowego są bowiem równocześnie miejscem wypoczynku, zebrzań towarzyskich, rozrywek oraz miejscem spędzania wolnego czasu po pracy.

Szczególnie ważną rolę z tego punktu widzenia spełniają zakłady żywienia zbiorowego w miastach. W średnich i wielkich miastach występują (jak to wynika z analizowanej mapy) największe koncentracje tego rodzaju zakładów w Polsce, przy czym odznaczają się one przeważnie wysokim poziomem specjalizacji. Obok restauracji zwykłych

⁶⁸ Pod pojęciem zakłady żywienia zbiorowego należy rozumieć restauracje, bary, gospody, kawiarnie i cukiernie.

istnieją w nich stołówki, różnego rodzaju bary (mleczne, rybne, jarskie itp.) oraz kawiarnie, cukiernie itd.

Na terenach wiejskich najczęściej spotykaną formą zakładu żywienia zbiorowego jest gospoda gminnej spółdzielni Samopomoc Chłopska⁶⁹. Obok gospód GS spotyka się na terenach wiejskich jadalnie prywatne, rzadziej stołówki pracownicze czynne przy większych zakładach przemysłowych i gospodarstwach PGR.

Według danych 1961 r. na terenie kraju 3569 miejscowości posiadało zakłady żywienia zbiorowego.

Jak wynika z analizowanej mapy, rozmieszczenie zakładów żywienia zbiorowego jest w Polsce bardzo nierównomierne (ryc. 29). Jeśli pominąć miasta wydzielone na prawach województw, okaże się, że najwięcej zakładów żywienia zbiorowego mają województwa: krakowskie, katowickie, opolskie i wrocławskie, w których średnio na 1 zakład gastronomiczny przypada około 2,5 tys. mieszkańców. Znacznie gorsze wskaźniki wykazują województwa północne i zachodnie: bydgoskie, poznańskie, olsztyńskie, gdańskie, koszalińskie i zielonogórskie, w których 8 tys. mieszkańców przypada na 1 zakład żywienia zbiorowego. Podobnie jak w innych dziedzinach gospodarki, i w dziedzinie usług gastronomicznych województwa centralne, a zwłaszcza wschodnie, wykazują zacofanie.

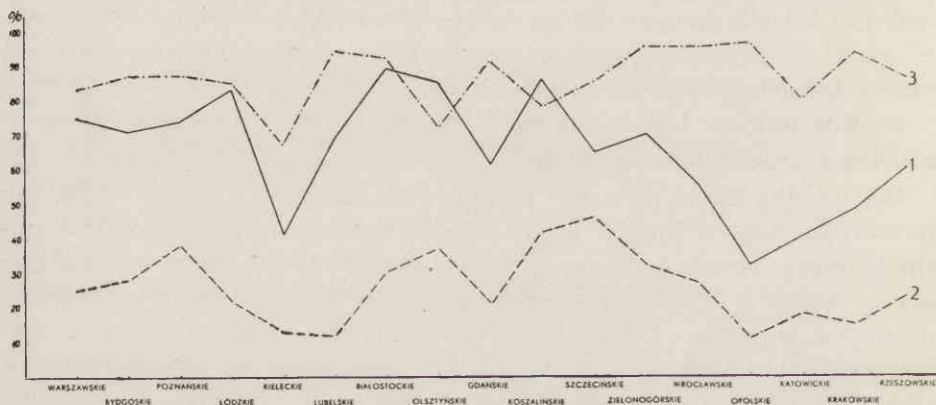
Struktura przestrzenna zakładów żywienia zbiorowego poszczególnych województw przedstawia obraz silnej decentralizacji sieci zakładów gastronomicznych w czterech województwach południowych i w woj. kieleckim, gdzie znaczna część zakładów rozproszona jest w osiedlach wiejskich, które nie wykazują funkcji subokręgowych (ryc. 30). W województwach tych w 1961 r. ponad 50% miejscowości z zakładami żywienia zbiorowego — to były osiedla wiejskie. W pozostałych województwach stopień rozproszenia zakładów żywienia zbiorowego był znacznie niższy; skupiały się one głównie w miastach i tych osiedlach, które pełniły funkcje ośrodków subokręgowych. Najwyższy stopień koncentracji przestrzennej, a tym samym najniższy stopień rozproszenia zakładów żywienia zbiorowego wykazują województwa: koszalińskie, olsztyńskie i białostockie, na których terenie prawie nie ma tego rodzaju zakładów we wsiach. Zakłady żywienia zbiorowego spotyka się tam prawie wyłącznie w mieście — siedzibie powiatu, np. w pow. nidzickim i górowskim w woj. olsztyńskim lub szczecineckim w woj. koszalińskim.

Pod względem częstotliwości występowania zakładów żywienia zbiorowego w wytypowanych ośrodkach subokręgowych należy zauważyć,

⁶⁹ Według normatywu technicznego projektowania gospód Gminnych Spółdzielni Samopomoc Chłopska powinny one być zlokalizowane w osiedlach, które są siedzibą prezydiów gromadzkich rad narodowych oraz w placówkach skupu i zaopatrzenia GS. Zasięg działania gospód powinien w zasadzie pokrywać się z zasięgiem działania Gminnych Spółdzielni Samopomoc Chłopska.

ze poza woj. kieleckim i olsztyńskim w pozostałych województwach element ten zajmuje czwarte miejsce wśród innych kształtujących ośrodki subokręgowe.

Ryc. 30. Zakłady zbiorowego żywienia

1 — procent zakładów zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów; 2 — procent zakładów zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów; 3 — procent ośrodków subokręgowych z zakładami żywienia zbiorowego w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Gminne Spółdzielnie Samopomoc Chłopska. Gminne Spółdzielnie Samopomoc Chłopska stanowią obecnie jeden z najważniejszych elementów więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa wiejskiego. Zakresem działania obejmują najważniejsze dziedziny życia społeczno-gospodarczego wsi: prawie cały skup płodów rolnych i niemal całe zaopatrzenie ludności wiejskiej w maszyny i narzędzia rolnicze, węgiel, nawozy, materiały budowlane, artykuły gospodarstwa domowego i przemysłowe oraz artykuły konsumpcyjne. Niezależnie od tego GS pełnią funkcję banków dla ludności wiejskiej, udzielając kredytów długo- i krótkoterminowych na budownictwo mieszkaniowe i gospodarcze, zakup inwentarza, nawozów sztucznych itp.

Skupienie w gestii GS tak rozległych funkcji usługowych w stosunku do wsi powoduje, że rozmieszczenie GS w decydujący sposób wpływa na stopień obsługi rolnictwa, a pośrednio w znacznym stopniu i na wyniki gospodarki rolnej.

Przedstawione na mapie (ryc. 31) rozmieszczenie GS wykazuje znaczne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi częściami kraju. Najgęstszą sieć GS mają południowe, wysoko uprzemysłowione województwa: katowickie (1 GS na 57 km²), krakowskie (1 GS na 78 km²), opolskie (1 GS na 79 km²). Natomiast w rolniczym woj. białostockim 1 GS przypada na 229 km², czyli sieć GS jest tu 3—4 krotnie rzadsza. Jeśli uwzględni się fakt, że gęstość dróg o nawierzchni twardej jest w wymienionych woje-

wódcztwach dwukrotnie wyższa niż w woj. białostockim, uzyska się właściwy obraz zaniedbania obsługi wsi woj. białostockiego przez GS w porównaniu z uprzewilejowanymi województwami południowymi.

Oprócz woj. białostockiego rzadką sieć GS mają słabo rolniczo zagospodarowane województwa ziem północno-zachodnich: szczecińskie, koszalińskie, zielonogórskie oraz gdańskie (od 161—248 km² na 1 GS). Jednak z uwagi na to, że sieć dróg o nawierzchni twardej jest w tych województwach prawie dwukrotnie gęstsza niż w woj. białostockim, sytuacja na odcinku obsługi wsi przez GS nie przedstawia się w nich tragicznie.

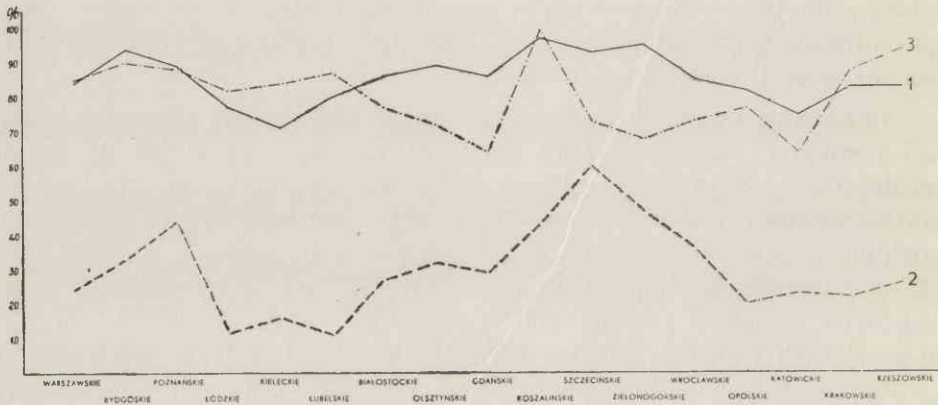
Gęstość sieci GS pozostałych województw waha się w granicach: 1 GS na 90—120 km², ale różnorodna gęstość sieci dróg o nawierzchni twardej sprawia, że jakość obsługi rolnictwa przez GS na różnych obszarach jest bardzo różna. Najlepiej obsługiwane w tej grupie województw są niewątpliwie obszary wiejskie woj. wrocławskiego, gdzie sieć dróg o nawierzchni twardej jest najwyższa w Polsce; najslabiej — obszary wiejskie województw: warszawskiego, kieleckiego, rzeszowskiego i lubelskiego, w których gęstość dobrych dróg jest czterokrotnie niższa niż w woj. wrocławskim.

Niezależnie od wielkich dysproporcji występujących w gęstości sieci GS pomiędzy województwami, znaczne dysproporcje w tej dziedzinie występują również w granicach niektórych województw. Najbardziej równomiernie rozmieszczone są GS w woj. lubelskim, krakowskim, katowickim, wrocławskim, łódzkim, poznańskim i bydgoskim. Gęstość sieci GS w poszczególnych powiatach tych województw utrzymuje się w zasadzie na poziomie przeciętnych wskaźników wojewódzkich. Liczba GS w powiatach waha się w granicach 5—15 zależnie od obszaru powiatu.

W pozostałych województwach sieć GS jest bardzo nierównomierna. Są powiaty, które obsługuje tylko jedna powiatowa (lub rejonowa) Spółdzielnia Samopomoc Chłopska, lub też powiaty, na terenie których działają obok powiatowej (lub rejonowej) Spółdzielni także jedna lub dwie GS podległe władzom terenowym sąsiednich powiatów. Wyłącznie przez jedną spółdzielnię obsługiwane są obszary wiejskie powiatów: namysłowskiego w woj. opolskim oraz przysuskiego i szydłowieckiego w woj. kieleckim; nidzickiego i górowskiego w woj. olsztyńskim; kwidzyńskiego w woj. gdańskim; białogardzkiego w woj. koszalińskim oraz gubińskiego w woj. zielonogórskim. Uwzględniając stan faktyczny, że promień obsługi spółdzielni tych powiatów przekracza 20 km, należy przypuszczać, że najgorzej w Polsce obsłużone przez GS są wsie tych powiatów. Niewiele lepiej przedstawia się sprawa obsługi wsi w powiatach, które mają tylko 2—3 spółdzielni: w łąpskim, sejneńskim, dąbrowskim, ełckim i gołdapskim woj. białostockiego, w elbląskim i nowodworskim woj. gdańskiego; w powiecie wyszkowskim woj. warszawskiego; kamińskim, wolińskim i szczecińskim woj. szczecińskiego oraz rzepińskim, krośnieńskim, lubel-

skim i żarskim woj. zielonogórskiego. Promień obsługi spółdzielni tych powiatów przekracza bowiem często 20 km.

Zdecydowana większość GS wszystkich województw zlokalizowana jest w miejscowościach, w których stwierdzamy zgrupowanie zakładów i usług o funkcji pozamiejscowej (ryc. 32). Jednak i tutaj występują pewne dysproporcje przestrzenne, a mianowicie na obszarze ziem zachodnich oraz w woj. poznańskim i bydgoskim często ponad 90% GS koncentruje się w miejscowościach o funkcji ośrodków subokręgowych, podczas gdy w pozostałych województwach na ośrodki te przypada średnio nie więcej niż 80%, a w woj. kieleckim nawet 71% GS. Wydaje się, że przyczyną tego zjawiska jest znaczna różnica w gęstości sieci małych miast na wymienionych obszarach. Świadczyć o tym może m. in. fakt, że na Ziemiach Zachodnich oraz w woj. poznańskim i bydgoskim 33—60% ogólnej liczby GS skupia się w osiedlach miejskich, podczas gdy w pozostałych województwach odsetek ten waha się w granicach 10—25%.

Ryc. 32. Gminne Spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej

1 — procent gminnych spółdzielni zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu gminnych spółdzielni; 2 — procent gminnych spółdzielni zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu gminnych spółdzielni; 3 — procent ośrodków subokręgowych z siedzibami gminnych spółdzielni w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Gminne spółdzielnie Samopomoc Chłopska jako czynnik kształtowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego wskaźnikiem 80,7% zajmuje trzecie miejsce wśród analizowanych elementów, lecz i w tym zakresie obserwujemy zróżnicowanie. Najczęściej występują GS w ośrodkach subokręgowych województw: koszalińskiego, rzeszowskiego, bydgoskiego, poznańskiego i krakowskiego. Jeśli będziemy rozpatrywali rolę GS w kształtowaniu się wiejskich ośrodków subokręgowych, to wyraźne znaczenie mają one w województwach: lubelskim i łódzkim, dalej w warszawskim, krakowskim i rzeszowskim. Najślabiej zaś oddziałują w woj. szczecińskim i zielonogórskim.

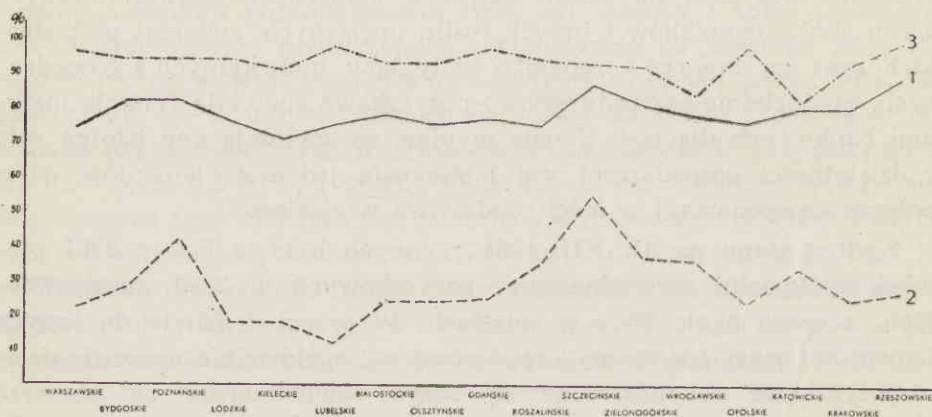
Spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe. Zadaniem spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych jest umożliwienie ludności wiejskiej odkładania zaoszczędzonych pieniędzy na ewentualne przyszłe wydatki oraz udzielanie pożyczek na zakup nawozów sztucznych, kwalifikowanych nasion zbóż, ziemniaków i innych roślin uprawnych, zwierząt gospodarskich oraz na budowę i remonty budynków mieszkalnych i gospodarczych. Spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe spełniają funkcje instytucji bankowych dla wsi. Z tego wynika, że spełniają one istotną rolę w działalności gospodarczej wsi i stanowią jeden z elementów więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa wiejskiego.

Według stanu na 31. XII. 1961 czynnych było w Polsce 2901 placówek spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych w 2894 miejscowościach, z czego około 25% w miastach. W przeciwieństwie do innych elementów więzi społeczno-gospodarczej — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe rozmieszczone są dosyć równomiernie na obszarze całego kraju (ryc. 33). Nieco większym zagęszczeniem sieci tych spółdzielni odznaczają się gęściej zaludnione obszary południowe. W rozmieszczeniu placówek przeważnie nie widzimy większych dysproporcji. Zależnie od obszaru powiatu i stopnia jego zagospodarowania, liczba placówek spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych waha się od 5—20. W słabiej zagospodarowanych powiatach placówek tych jest 3—4: w pow. leskim, ustrzyckim i radymnowskim woj. rzeszowskiego; dąbrowskim i gołdapskim woj. białostockiego; bartoszyckim woj. olsztyńskiego, świdwińskim i białogardzkim woj. koszalińskiego; myśliborskim i kamieńskim woj. szczecińskiego oraz w kilku innych, powiatach pozostałych województw.

Jak wynika z analizy, spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe są ważnym elementem kształtowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego, bowiem 78,4% wszystkich placówek SOP mieści się w miejscowościach, w których zgrupowana jest większa liczba badanych elementów więzi społeczno-gospodarczej (ryc. 34). Szczególne znaczenie mają one w kształtowaniu się wiejskich ośrodków subokręgowych. Przypada na nie 50% placówek, zlokalizowanych w tych wsiach, w których istnieje większa liczba elementów. Najwyższy wskaźnik korelacji omawianego elementu z innymi występuje w woj. rzeszowskim i szczecińskim. Charakterystyczny również jest fakt, że stosunkowo wysoki jest odsetek placówek spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych we wsiach, które nie wykazują innych funkcji subokręgowych. Dotyczy to zwłaszcza centralnych obszarów kraju. Ze względu na rolę w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, mierzoną częstotliwością występowania SOP w wytypowanych ośrodkach subokręgowych (wsk. 93,7%), placówki te zajmują pierwsze

miejsce wśród analizowanych elementów. W woj. rzeszowskim, opolskim czy lubelskim wskaźnik ten jest bliski 100%, a tylko w woj. wrocławskim jest niższy od 90%.

Ryc. 34. Spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe

1 — procent spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu spółdzielni; 2 — procent spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych, 3 — procent ośrodków subokręgowych ze spółdzielniami oszczędnościowo-pożyczkowymi w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

GRUPA ORGANIZACJI TECHNICZNEJ I ZOOTECHNICZNEJ OBSŁUGI ROLNICTWA

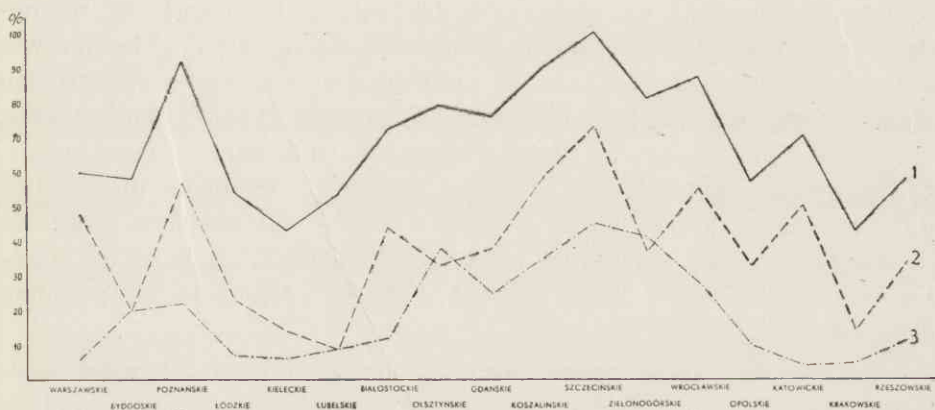
Państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawcze maszyn rolniczych. Jakkolwiek omawiany element w kształtowaniu się więzi społeczno gospodarczej sieci osadnictwa wiejskiego nie odgrywa jeszcze należytej mu roli, uwzględnienie jego w analizie rozmieszczenia ośrodków lokalnych należy tłumaczyć głównie znaczeniem, jakie mu się przyznaje w kształtowaniu osiedli w przyszłości.

Zadania POM i zakładów naprawczych zmieniły się zasadniczo od czasu organizacji ich w 1949 r. W owym czasie głównym zadaniem tych placówek było obsłużenie spółdzielni produkcyjnych i Państwowych Gospodarstw Rolnych.

Obecny rozwój tych placówek oparto na ogólnym rozwoju mechanizacji rolnictwa. A więc w ślad za zmechanizowaniem rolnictwa i zaopatrzeniem przez Kółka Rolnicze w maszyny rolnicze będą rozwijały się POM i zakłady naprawcze. Tempo rozwoju tych placówek w poszczególnych rejonach kraju będzie odpowiadało wzrostowi mechanizacji ich rolnictwa.

W 1961 r. na terenie Polski było 375 POM, 59 zakładów naprawczych maszyn rolniczych, 117 warsztatów: naprawczych, usługowych, mechanicznych i remontowych, oraz 12 punktów usługowych.

Analizowana mapa (ryc. 35) wykazuje poważne dysproporcje w rozmieszczeniu POM i zakładów naprawczych na terenie kraju. Największa liczba POM i zakładów naprawczych, prawie połowa wszystkich placówek obsługi technicznej rolnictwa, znajduje się na ziemiach odzyskanych. Na starych ziemiach najlepiej przedstawia się sytuacja w woj. bydgoskim i poznańskim, najgorzej zaś we wschodniej części Polski, gdzie są powiaty, w których brak nawet punktu usługowego, nie mówiąc o warsztatach, zakładach naprawczych czy POM. W woj. warszawskim powiatów takich jest 7, w białostockim — 6, w kieleckim — 4, w lubelskim — 3.

Ryc. 36. Państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawcze maszyn rolniczych
 1 — procent POM i zakładów naprawczych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu POM i zakładów naprawczych; 2 — procent POM i zakładów naprawczych zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu POM i zakładów naprawczych; 3 — procent ośrodków subokręgowych z POM i zakładami naprawczymi w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Stan przestrzennego rozmieszczenia omawianych placówek jest dziedzictwem po okresie pierwszej organizacji tych zakładów, gdy powstało najwięcej spółdzielni produkcyjnych i Państwowych Gospodarstw Rolnych.

Na obecnym etapie nie można jeszcze mówić o jakimś poważnym znaczeniu tego elementu w kształtowaniu się ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa (ryc. 36). Należy jednak zwrócić uwagę na słabo zarysowującą się jeszcze korelację tego elementu z innymi. Szczególnie na tzw. ziemiach starych (woj. krakowskim, kieleckim, lubelskim, łódzkim, warszawskim), gdzie POM i zakłady naprawcze zlokalizowane są z zasady we wsiach pozbawionych innych funkcji o charakterze usługowym czy organizacji produkcji rolnej.

Z tych też względów mapa rozmieszczenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, zwłaszcza szczebla subokręgowego, spełnia rolę pomoc-

niczą dla przyszłej racjonalnej lokalizacji placówek technicznej obsługi rolnictwa.

Zakłady lecznicze dla zwierząt. W Polsce mamy 3 zasadnicze kategorie zakładów leczniczych: lecznice weterynaryjne, przychodnie weterynaryjne i punkty weterynaryjne⁷⁰.

Z czynnych w Polsce w 1960 r. 1665 zakładów leczniczych dla zwierząt było: lecznic 267, przychodni 510 i 888 punktów weterynaryjnych. Promień obsługi zakładów leczniczych dla zwierząt waha się przeważnie od 6,5—9 km, obejmując kilkanaście do kilkudziesięciu wsi.

Analiza mapy (ryc. 37) wykazuje, że rozmieszczenie zakładów leczniczych dla zwierząt na obszarze Polski nie jest bynajmniej równomierne. Podobnie jak w innych dziedzinach usług tak i w lecznictwie zwierząt, wyraźnie upośledzone są opóźnione w rozwoju gospodarczym województwa wschodniej i centralnej części kraju: białostockie, olsztyńskie, warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie i rzeszowskie. W województwach tych na 1 zakład leczniczy przypada 16—20 tys. sztuk zwierząt (koni, bydła, owiec i świń). Niepokojące jest, że i w województwach o wysoko rozwiniętej hodowli: poznańskim, bydgoskim i gdańskim — jeden zakład leczniczy przypada na podobną liczbę zwierząt.

Przedstawiony obraz dysproporcji w rozmieszczeniu zakładów leczniczych dla zwierząt będzie jeszcze wyraźniejszy, jeśli w analizie uwzględnić strukturę tych zakładów. W województwach pierwszej grupy oraz w poznańskim i bydgoskim zdecydowanie przeważają zakłady lecznicze najniższego rzędu, tzn. punkty weterynaryjne, podczas gdy w pozostałych województwach dominują zakłady wyższego rzędu (lecznice i przychodnie). W województwie szczecińskim na 56 zakładów leczniczych dla zwierząt są tylko 4 punkty weterynaryjne, natomiast w woj. rzeszowskim spośród 90 zakładów leczniczych dla

---

⁷⁰ Lecznicza weterynaryjna jest zakładem leczniczym najwyższego stopnia, w którym pracuje przeciętnie 2 lekarzy weterynarii, jeden technik wet. i jeden sanitariusz. Lecznicza zajmuje przeważnie 2 budynki, w których obok sali operacyjnej, ambulatoryjnej i gabinetu przyjęć jest pomieszczenie, umożliwiające przetrzymywanie około 20 sztuk zwierząt nawet przez dłuższy okres czasu.

Przychodnia weterynaryjna jest zakładem skromniejszym. Obok sali przyjęć, ambulatorium i sali zabiegowej ma pomieszczenie, które umożliwia przetrzymywanie tylko 2—5 sztuk zwierząt przez kilka dni. W przychodni zatrudniony jest tylko jeden lekarz wet., jeden technik wet. i jeden sanitariusz.

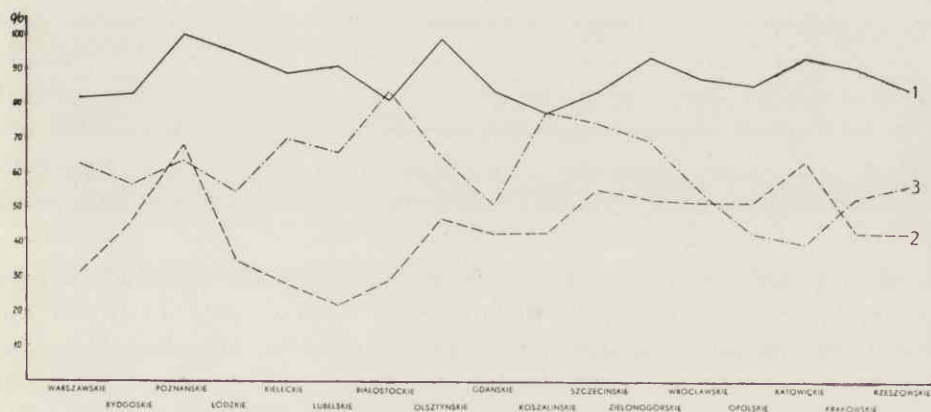
Punkt weterynaryjny mieści się w zwykłej izbie — budynku państwowego lub domu chłopskiego, w której zatrzymuje się personel weterynaryjny wzywany w teren. W oznaczonym terminie podczas pobytu personelu weterynaryjnego, przed punkt weterynaryjny, okoliczni rolnicy przyprowadzają zwierzęta do badań i zabiegów, po czym zabierają je do swoich gospodarstw.

zwierząt — 56, czyli ponad 60%, stanowią punkty weterynaryjne, a tylko 2 lecznice; pozostałe 31 to są przychodnie weterynaryjne.

Na powstanie dysproporcji w stopniu obsługi weterynaryjnej ziem dawnych w porównaniu z ziemiami odzyskanymi po 1945 r. wpłynęły różnorodne czynniki. Wydaje się jednak, że najsilniej działał brak odpowiednich obiektów.

Rozmieszczenie zakładów leczniczych dla zwierząt na terenie poszczególnych województw nie jest równomierne. Wprawdzie zasadą jest, że w każdym powiecie istnieje przynajmniej jeden zakład leczniczy wyższego rzędu (lecznica lub przychodnia), ale zakłady te zlokalizowano przeważnie w miastach. Punkty weterynaryjne zakładane są natomiast przede wszystkim w osiedlach wiejskich o dogodnych warunkach komunikacyjnych.

Zakłady lecznicze dla zwierząt zlokalizowano głównie w miejscowościach o większym zgrupowaniu usług i urzędzeń organizacji rolnictwa, jedynie niecałe 12% zakładów, przeważnie punktów weterynaryjnych, znajduje się we wsiach w zasadzie bez funkcji centralnych (ryc. 38). W niektórych województwach wskaźnik korelacji z innymi

Ryc. 38. Zakłady lecznicze dla zwierząt

- 1 — procent zakładów zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu zakładów; 2 — procent zakładów zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu zakładów; 3 — procent ośrodków subokręgowych z zakładami leczniczymi dla zwierząt w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

czynnikami waha się w granicach 90—100%, np. w poznańskim, olsztyńskim, łódzkim, zielonogórskim, katowickim, krakowskim i lubelskim. W kształtowaniu się wiejskich ośrodków subokręgowych, czynnik ten silniej zaważył na terenie województw: lubelskiego, kieleckiego, białostockiego, łódzkiego i warszawskiego. Najmniejsze jego znaczenie obserwujemy w kształtowaniu się ośrodków woj. katowickiego i opolskiego, słabsze również w woj. gdańskim, krakowskim, łódzkim i wrocławskim.

Kina. Kino spełnia w życiu ludności nie tylko funkcję kulturalną, lecz i niemniej ważne funkcje: oświatową i wychowawczą, rozpo-wszechniając szybko i łatwo najnowsze osiągnięcia nauki i praktyki we wszystkich dziedzinach życia. Dlatego też wskaźnik liczby kin lub wskaźnik liczby miejsc kinowych na 1000 mieszkańców jest dobrym świadectwem, w jakim stopniu zaspokajają się potrzeby kulturalne i oświato-wo-wychowawcze ludności na danym terenie.

W 1961 r. czynnych było w Polsce 3219 kin⁷¹, z tego 1926, czyli 60%, kin wiejskich.

Funkcjonalnie kina wiejskie dzielą się na: 1) stałe, obsługujące tylko jedną miejscowość, 2) półstałe, obsługujące kilka miejscowości (średnio 5—7 i 3) ruchome (objazdowe), zainstalowane na samochodach. Najliczniejszą grupę, 53% ogólnej liczby kin wiejskich w Polsce, stanowią kina stałe; około 30% przypada na kina półstałe i około 17% na kina ruchome. Kina miejskie są z reguły stałe.

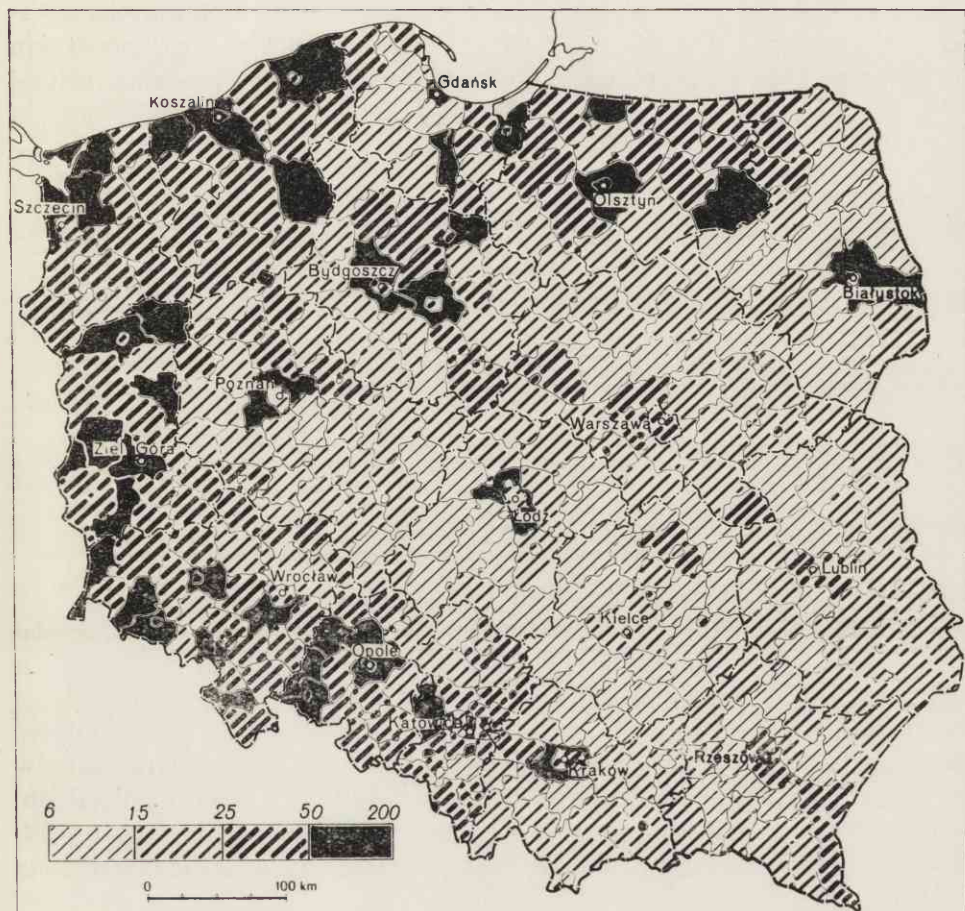
Analizowana mapa (ryc. 39) ilustruje tylko rozmieszczenie kin stałych i półstałych, ponieważ istota kin ruchomych wyklucza możliwość lokalizacji. Jak wynika z mapy, rozmieszczenie kin w Polsce wykazuje znaczne dysproporcje. Najgęstszą sieć kin mają powiaty Ziemi Zachodnich, przy czym rozmieszczenie ich jest względnie równomierne. Na tzw. ziemiach dawnych duże zagęszczenie sieci kin ma prawie całe woj. katowickie oraz gęsto zaludnione powiaty stanowiące zaplecze wielkich miast: Warszawy, Łodzi, Poznania i Krakowa.

Jeszcze bardziej uwidacznia się dysproporcja w obsłudze ludności poszczególnych obszarów, jeśli przedmiotem analizy jest nie liczba kin, lecz liczba miejsc w kinach przypadająca na 1000 mieszkańców. Analizę taką dla 1961 r. w przekroju powiatowym wykonaną dla kraju przedstawia ryc. 40. W wyniku jej wszystkie powiaty można podzielić na cztery główne grupy w następujących przedziałach (ryc. 41):

Ilość miejsc na 1000 mieszkańców	Powiaty %
6— 13	18
14— 25	33
26— 40	33
41—200	16

⁷¹ Organizacyjnie kina podlegają zarówno Naczelnemu Zarządowi Kinematografii, jak i różnym instytucjom państwowym i społecznym: Wojska Polskiego, Milicji Obywatelskiej, Straży Pożarnej, związkom zawodowym, organizacjom spółdzielczym itp. Studiami objęto wszystkie kina w Polsce, stąd różnica z danymi Rocznika Statystycznego GUS, który uwzględnił tylko kina podlegające Naczelnemu Zarządowi Kinematografii.

Przyjmując obowiązujący normatyw urbanistyczny: 40 miejsc na 1000 mieszkańców, okazuje się, że 70% powiatów znajduje się poniżej tej liczby. Z mapy wynika, że tereny Ziem Zachodnich i centralna część woj. bydgoskiego miały w kinach stałych i półstałych w 1961 r. liczbę miejsc

Ryc. 40. Liczba miejsc kinowych przypadająca na 1000 mieszkańców według powiatów w 1961 r.

na 1000 mieszkańców kilkakrotnie wyższą niż tereny ziem dawnych. Najgorzej w tej dziedzinie przedstawia się sytuacja w powiatach województw: kieleckiego, białostockiego, południowo-wschodniej części woj. łódzkiego, w niektórych powiatach woj. lubelskiego i rzeszowskiego. Charakterystyczna jest niska liczba miejsc kinowych w dużych lub atrakcyjnych miastach jak: Łódź, Poznań, Lublin, Radom, Gdynia, Zakopane.

Wydaje się, że przyczyna tych dysproporcji tkwi przede wszystkim w znacznie lepszym stanie zainwestowania miast i wsi Ziem Zachodnich w porównaniu z miastami i wsiami ziem dawnych, gdzie brak jest odpowiednich pomieszczeń dla zainstalowania urządzeń kinowych.

Należy zaznaczyć, że dysproporcje w obsłudze ludności wiejskiej w zakresie kin stałych i półstałych w niewielkim stopniu niwelowane są przez działalność kin ruchomych. Do województw o najniższych wskaźnikach miejsc kinowych na 1000 mieszkańców dociera najwięcej kin ruchomych. Mimo to ludność tych województw jest znacznie słabiej

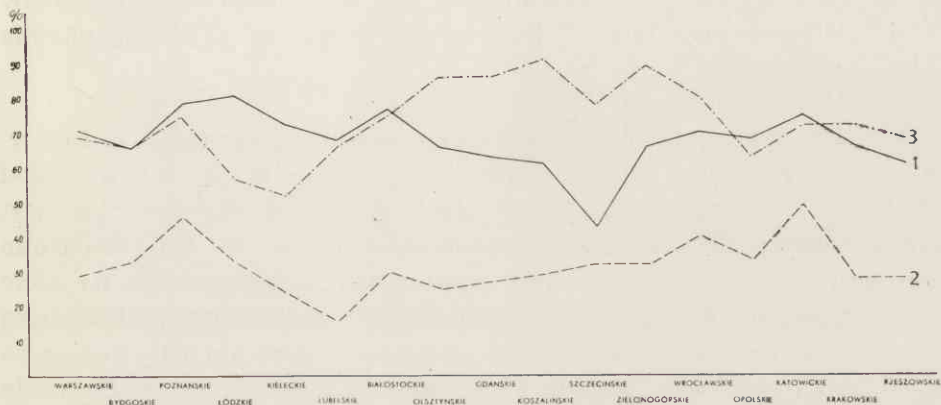
Ryc. 41. Liczba powiatów w przedziałach według ilości miejsc kinowych przypadających na 1000 mieszkańców

obsłużona, ponieważ kina te, przy złym stanie dróg, nie mogą dotrzeć do wszystkich miejscowości, poza tym częstotliwość wyświetlania filmów na ich ekranach jest znacznie rzadsza niż w kinach stałych i półstałych, ponieważ w pewnym stopniu zależy to od warunków pogodowych (często z braku odpowiedniego pomieszczenia w szkole czy świetlicy widowia pod otwartym niebem).

Charakterystyczne jest, że zdecydowaną większość (76,3%) kin stałych i półstałych w Polsce zlokalizowano w miejscowościach, które pełnią funkcje ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego i wyższych (ryc. 42). Szczególnie wysoki wskaźnik korelacji kin z innymi elementami obserwuje się w województwach: łódzkim, poznańskim i białostockim; w pozostałych wskaźnik ten jest również dosyć wysoki. Wyjątek stanowi woj. szczecińskie, w którym ponad 50% miejscowości posiadających kina nie wykazuje zgrupowania większej liczby badanych w tej pracy elementów.

Pod względem wagi tego elementu w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego, to wskaźnikiem 73%

zajmuje on szóste miejsce wśród omawianych elementów. Największą rolę odgrywają kina w kształtowaniu się ośrodków więzi na Ziemiach Zachodnich, słabszą — w woj. kieleckim i łódzkim.

Ryc. 42. Kina

1 — procent kin zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu kin; 2 — procent kin zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu kin; 3 — procent ośrodków subokręgowych z kinami w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Zakłady służby zdrowia. Ważnym czynnikiem w organizacji życia społeczno-gospodarczego ludności jest służba zdrowia. W organizacji służby zdrowia rozróżniamy dwa zasadnicze działy: zakłady pomocy zamkniętej (szpitale, sanatoria, izby chorych, izby porodowe) i otwartej (przychodnie, ośrodki zdrowia, punkty: lekarskie, felczerskie i pielęgniarskie). Apteki i punkty apteczne należy również zaliczyć do służby zdrowia.

Organizacja opieki zdrowotnej otwartej opiera się na zasadzie rejonizacji. Obszar każdego województwa lub miasta wyłączzonego z województwa dzieli się na obwody zapobiegawczo-lecznicze, których granice winny pokrywać się z granicami powiatu, danego miasta stanowiącego powiat miejski albo w wielkich aglomeracjach dzielnicy zamieszkałej przez około 40 tys. ludności.

Obwody zapobiegawczo-lecznicze dzielą się na miejskie lub wiejskie rejon. Miejski rejon zapobiegawczo-leczniczy jest zamieszkały przez 3—5 tys. ludności, stanowiącej część miasta — siedziby powiatowej (lub miejskiej) rady narodowej, albo którego teren stanowi powiat bądź miasto z powyżej 3 tys. mieszkańców. Wiejski rejon zapobiegawczo-leczniczy obejmuje obszar, zamieszkały przez 4—8 tys. ludności,

pokrywający się z obszarem kilku gromad lub osiedli łącznie z miastem, jeśli nie ma ono warunków określonych dla miejskiego rejonu zapobiegawczo-leczniczego.

Należy zauważyć, że organizacyjne zróżnicowanie zakładów ma zasadniczy wpływ na zadania poszczególnych członów służby zdrowia. Na różnych szczeblach hierarchii rola ich w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej jest różna. Rozpatrzmy to zagadnienie w kilku zasadniczych przekrojach.

Szpitalne. Głównym elementem tego działu są szpitale; w 1961 r. było ich 664. Rozmieszczenie szpitali na terenie kraju, zarówno pod względem ich liczby, jak i ilości łóżek na 10 000 mieszkańców, jest nierównomierne. Stosunkowo najlepszą sytuację w tej dziedzinie obserwujemy w zachodniej części kraju z woj. zielonogórskim na czele i w miastach wydzielonych z prawami województw. Najgorzej przedstawia się sytuacja w województwach centralnych, zwłaszcza w łódzkim i kieleckim, oraz w krakowskim i rzeszowskim, gdzie wiele powiatów w ogóle nie ma szpitali. Analizowana mapa (ryc. 8) wykazuje, że szpitale są głównym czynnikiem kształtowania ośrodków stopnia okręgowego; większa ich liczba jest elementem kształtowania również i ośrodków subregionalnych, a nawet regionalnych.

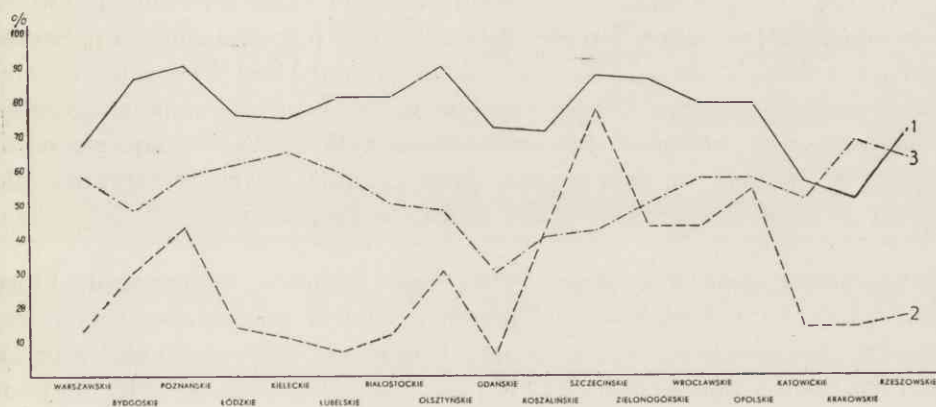
Izby chorych i porodowe. W 1961 r. na terenie kraju czynnych było 156 izb chorych i 809 izb porodowych. Zostały one zorganizowane dla zwiększenia liczby łóżek w terenach słabo obsłużonych przez szpitale, na terenach trudno dostępnych na skutek złych dróg albo w górach. Stały wzrost liczby łóżek w szpitalach, a brak stałej i należytej opieki lekarskiej w tych pomocniczych zakładach skłania Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej do stopniowej likwidacji izb chorych. Natomiast nadal występuje tendencja utrzymania izb porodowych w terenach trudno dostępnych.

Z uwagi na zadania, jakie spełniają izby chorych i porodowe, zlokalizowano je głównie na terenach wiejskich, zwłaszcza w ośrodkach subokręgowych. Jedynie w woj. warszawskim i gdańskim stopień korelacji tego elementu z innymi jest słabszy.

Przychodnie obwodowe i rejonowe (bez przychodni przy zakładach pracy). W 1961 r. na terenie kraju czynnych było 1079 przychodni obwodowych i rejonowych w 379 miejscowościach. Przychodnie, podobnie jak szpitale, należą do elementów, które kształtują ośrodki więzi społeczno-gospodarczej szczebla okręgowego, subregionalnego i regionalnego.

*Ośrodki zdrowia*⁷². Ośrodek zdrowia jest społecznym zakładem służby zdrowia w miejscowości, w której nie ma szpitala. Funkcje ośrodków zdrowia pełnią również spółdzielnie zdrowia podległe Centrali Rolniczej Samopomoc Chłopska. Ośrodki zdrowia zlokalizowane są zwykle w małych miasteczkach i dużych wsiach z dogodnym połączeniem komunikacyjnym. Stanowią one jeden z istotnych elementów kształtowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego.

W 1961 r. na terenie kraju czynnych było 1849 ośrodków zdrowia (w tym 101 spółdzielni), zlokalizowanych w 1799 miejscowościach, z czego na wieś przypada około 80%. Najwięcej ośrodków zdrowia znajdowało się w centralnej i południowej części kraju, najmniej w północnej i północno-zachodniej (ryc. 43). Porównując mapę rozmieszczenia szpitali z mapą rozmieszczenia ośrodków zdrowia można zauważyć pewną zależność. W rejonach, gdzie liczba szpitali i łóżek szpitalnych jest większa — mniejsza jest ilość ośrodków zdrowia i na odwrót. Jeden ośrodek zdrowia obsługuje średnio około 11 tys. ludzi.

Ryc. 44. Ośrodki zdrowia i spółdzielnie zdrowia

1 — procent ośrodków i spółdzielni zdrowia zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu ośrodków; 2 — procent ośrodków i spółdzielni zdrowia zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu ośrodków; 3 — procent ośrodków subokręgowych z ośrodkami zdrowia i spółdzielniami zdrowia w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Jeśli spojrzymy na sieć ośrodków zdrowia z punktu widzenia korelacji jej z innymi funkcjami, okazuje się, że 76% ogółu ośrodków znajduje się w miejscowościach, które pełnią funkcje ośrodków subokręgowych (ryc. 44). Szczególnie silne powiązania występują w woje-

⁷² Ośrodkom Zdrowia podlegają wszystkie placówki zdrowia znajdujące się w wiejskim rejonie zapobiegawczo-leczniczym: punkty lekarskie, felczerskie, pielęgniarskie; izby porodowe, izby chorych; punkty położnicze, punkty zdrowia, gabinety higieny szkolnej.

wództwach: poznańskim, bydgoskim, szczecińskim, zielonogórskim i olsztyńskim; słabszą korelację wykazują województwa południowe i warszawskie.

Największa częstotliwość występowania ośrodków zdrowia w ośrodkach subokręgowych charakteryzuje górskie tereny południowej Polski oraz tereny centralne; na ziemiach odzyskanych jest ich mało.

Punkty lekarskie, felczerskie i pielęgniarskie. Jedną z form pomocy służby zdrowia w obsłudze ludności wiejskiej była organizacja punktów lekarskich, felczerskich i pielęgniarskich. Punkt lekarski to wynajęta izba na wsi, w której 2—3 razy w tygodniu przyjmuje lekarz dojeżdżający. Jest to forma organizacyjna doraźna i przejściowa. Zdaniem resortu zdrowia, punkty lekarskie będą likwidowane w miarę rozwoju obsługi ludności wiejskiej w zakresie opieki zdrowotnej przez placówki wyższego szczebla. To samo dotyczy punktów felczerskich. Od dwóch lat nie prowadzi się w kraju kształcenia felczerów (jednym ułatwia się studia wyższe, inni zostają technikami lekarskimi).

W 1961 r. na terenie kraju czynnych było 1822 wiejskich punktów lekarskich, felczerskich i pielęgniarskich (bez przyzakładowych). Szczegółowa analiza rozmieszczenia omawianych punktów wykazała, że element ten nie odgrywa większej roli w kształtowaniu ośrodków szczebla subokręgowego; wskaźnik krajowy wynosi tylko 19%. Wydaje się natomiast, że spełnia on ważną rolę jako czynnik charakterystyczny dla niższych szczebli ośrodków więzi społeczno-gospodarczej.

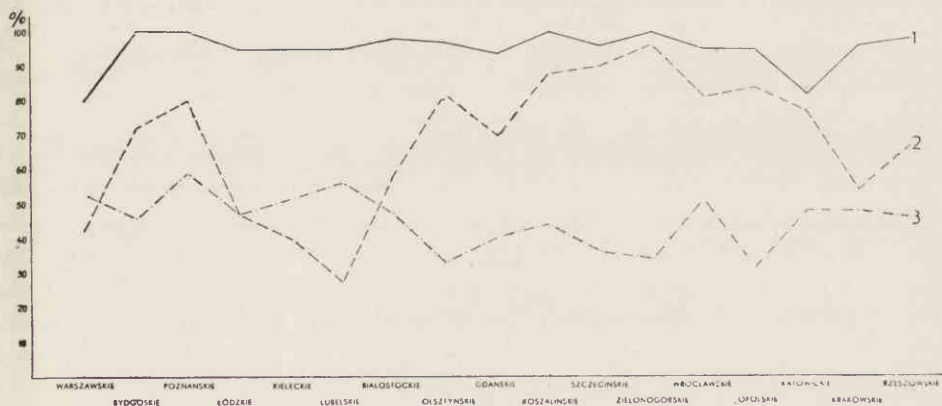
*Apteki i punkty apteczne*⁷³. Są one ważnymi elementami, które biorą udział w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadniczej. W 1961 r. czynnych było 1947 aptek zlokalizowanych w 1195 miejscowościach oraz 2267 punktów aptecznych w 1745 miejscowościach.

Rozmieszczenie aptek i punktów aptecznych na terenie kraju zarówno pod względem liczby placówek jak i stopnia obsługi mierzonej liczbą ludności, która przypada na jedną aptekę — nie jest równomierne (ryc. 45). Poza dużymi miastami (powyżej 100 tys. mieszkańców) stosunkowo najlepiej obsługiwana jest ludność województw: poznańskiego, łódzkiego, lubelskiego, wrocławskiego i katowickiego, gdzie wskaźnik ludności przypadającej na jedną aptekę jest mniejszy niż średnia krajowa. Sytuację najgorszą w tej dziedzinie mają województwa: zielonogórskie, olsztyńskie i południowe: krakowskie oraz rzeszowskie.

⁷³ Zasadnicza różnica pomiędzy apteką a punktem aptecznym polega na tym, że w punkcie aptecznym odbywa się wyłącznie sprzedaż leków gotowych. Zwykle obsługuje go technik aptekarski. Jest to forma przejściowa.

Dość charakterystyczny układ obserwujemy pomiędzy siecią aptek a punktów aptecznych. Na terenach, na których sieć aptek jest rzadsza, zagęszcza się sieć punktów aptecznych i odwrotnie. Dla przykładu: w woj. białostockim 51 miejscowości ma apteki z punktami aptecznymi — łącznie jest ich 157, a więc trzykrotnie więcej; podobną sytuację widzimy w województwach: olsztyńskim, opolskim, rzeszowskim oraz bydgoskim. Odwrotne zjawisko wykazuje woj. katowickie, gdzie miejscowości z aptekami jest 83, a z punktami aptecznymi tylko 23, czterokrotnie więcej jest zatem aptek niż punktów aptecznych. Podobne zjawisko spotkać można w województwach: poznańskim, krakowskim oraz w lubelskim.

Jest to układ charakterystyczny, który wpływa na przestrzenne zróżnicowanie tego elementu w stosunku do roli, jaką pełni w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadniczej. Apteki z zasady są raczej elementem charakterystycznym dla ośrodków szczybla okręgowego i wyższych stopni. Dla ośrodków subokręgowych apteki mają większe znaczenie jedynie w województwach: kieleckim, łódzkim, lubelskim, częściowo również w białostockim i krakowskim (ryc. 46).

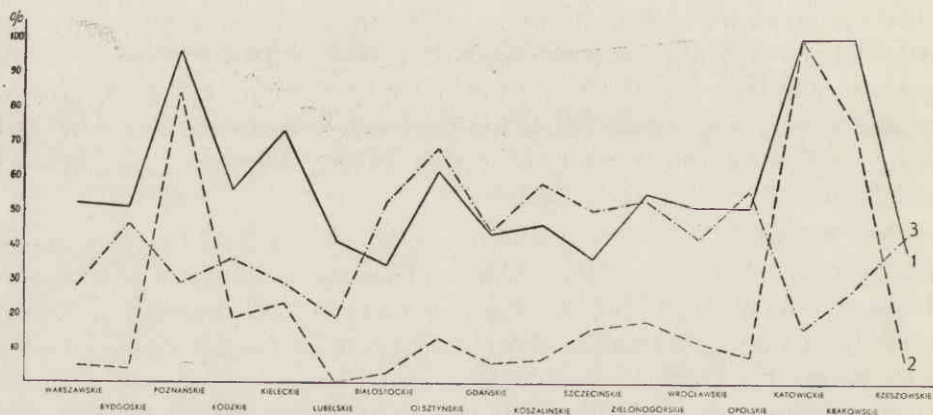
Ryc. 46. Apteki i punkty apteczne

1 — procent aptek i punktów aptecznych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu aptek i punktów aptecznych; 2 — procent aptek i punktów aptecznych zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu aptek i punktów aptecznych; 3 — procent ośrodków subokręgowych z aptekami i punktami aptecznymi w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

Charakterystyczny układ sieci punktów aptecznych wpływa na przestrzenne zróżnicowanie jego roli w kształtowaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej (ryc. 47). W woj. poznańskim prawie wszystkie punkty apteczne łącznie z aptekami występują w miastach i miasteczkach; podobny jest układ w woj. katowickim, częściowo i w krakowskim. Na pozostałych terenach punkty apteczne występują głównie na wsi i rola

ich w kształtowaniu się wiejskich ośrodków subokręgowych jest dość znaczna. Na szczególną uwagę pod tym względem zasługują tereny ziem odzyskanych i województwa: białostockie, lubelskie, rzeszowskie, bydgoskie, opolskie i gdańskie.

Ryc. 47. Punkty apteczne

1 — procent punktów aptecznych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu punktów aptecznych; 2 — procent punktów aptecznych zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu punktów aptecznych; 3 — procent ośrodków subokręgowych z siedzibami punktów aptecznych w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

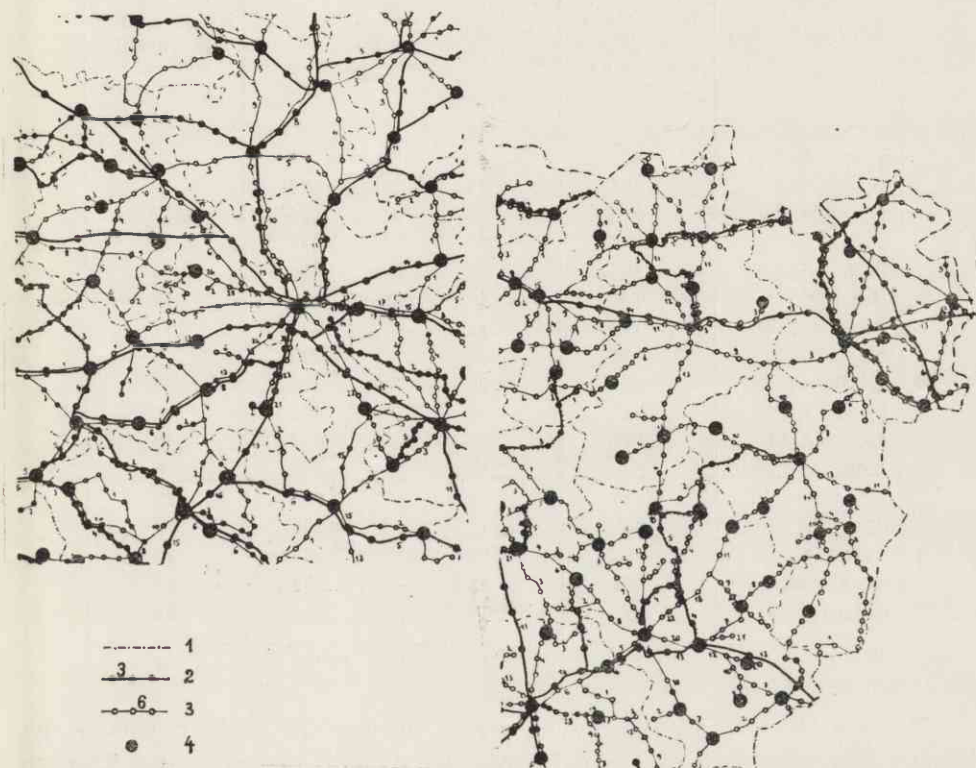
GRUPA URZĄDZEŃ I FUNKCJI KOMUNIKACYJNYCH

Wpływ komunikacji na kształtowanie ośrodków więzi społeczno-gospodarczej prześlędzono w oparciu o analizę rozmieszczenia stacji kolejowych PKP, przystanków linii autobusowych PKS oraz o natężenie ruchu mierzone ilością pociągów i autobusów kursujących daną linią w ciągu doby. Przystudiowano również powiązania komunikacyjne ośrodków subokręgowych z otoczeniem wyrażające się ilością kierunków komunikacyjnych.

Studium to wykazało silny wpływ komunikacji na kształtowanie się ośrodków więzi społeczno-gospodarczej w sieci osadnictwa Polski. Załedwie 71 ośrodków subokręgowych (niecałe 3%) leży z dala od linii kolejowych i autobusowych. Najwięcej ich występuje w województwach o słabo rozwiniętej sieci komunikacyjnej: w kieleckim (12, w tym 8 typu B), warszawskim (12, w tym 6 typu B) i krakowskim (10, w tym 7 typu B). Jak widać, są to głównie słabsze ośrodki subokręgowe typu B.

Wpływ linii zarówno kolejowych jak autobusowych na kształtowanie się ośrodków subokręgowych wykazuje na terenie kraju poważne zróżnicowanie. Na organizację ośrodków szczególnie silny wpływ mają linie kolejowe, czego dowodem jest, że 83% ogółu ośrodków subokręgowych leży przy liniach kolejowych w woj. wrocławskim, szczecińskim, zielo-

nogórkim, a ponad 73% w woj. opolskim, koszalińskim i gdańskim. Nie wszystkie stacje kolejowe i nie wszystkie odcinki tras kolejowych, łączące czasem dość odległe główne ośrodki osadnicze, odgrywają jednakową rolę. Dla przykładu: w woj. poznańskim 63% ośrodków subokręgowych leży przy liniach kolejowych, pozostałe 37% przy liniach autobusowych z wyjątkiem jednego — Kuślin, leżącego z dala od obu tych tras (ryc. 48). Porównując liczbę stacji kolejowych w województwie z liczbą ośrodków subokręgowych w miejscowościach leżących przy linii kolejowej okazuje się, że tylko niecałe 22% miejscowości ze stacjami kolejowymi pełni funkcje ośrodków subokręgowych. Na przykład na odcinku Zbąszyń — Międzychód żadna z 11 stacji nie pełni funkcji

Ryc. 48. Sieć kolejowa i autobusowa wschodniej i zachodniej części woj. poznańskiego w 1961 r.

1 — granice powiatów; 2 — linia kolejowa, stacja, cyfra oznacza liczbę pociągów na dobę;
3 — linia autobusowa, przystanki, cyfra oznacza liczbę par autobusów na dobę; 4 — ośrodki subokręgowe

ośrodka subokręgowego. Identyczną sytuację obserwujemy na trasie Kielce—Koniecpol, Radom—Warka, Ostrów Mazowiecki—Ostrołęka (Szczytno, do granicy województwa), Białystok—Bielsk Podlaski, Złocieniec—Połczyn Zdrój, Kalisz Pomorski—Wałcz. Generalnie rzecz biorąc stacje kolejowe odgrywają dużą rolę w kształtowaniu ośrodków więzi

społeczno-gospodarczej. Są odcinki tras, na których niemal wszystkie miejscowości-stacje są takimi ośrodkami: np. na linii Warszawa-Grodzisk, Warszawa—Wołomin, Łask—Pabianice, Chełmno—Bydgoszcz, Krzyż—Gorzów i Krzyż—Skwierzyna. Nawet kolejka wąskotorowa ma znaczny wpływ na kształtowanie ośrodków subokręgowych, co obserwujemy w powiatach: kaliskim, kolskim, kościańskim woj. poznańskiego.

T a b. 7. Obsługa komunikacyjna mierzona ilością stacji i przystanków (PKP i PKS) oraz natężenie ruchu dobowego pociągów i autobusów⁷⁴ (średnia ilość odjazdów)

Województwo	Sieć kolejowa		Sieć autobusowa	
	Ilość stacji i przystanków osobowych	Ruch dobowy pociągów osobowych z 1 stacji	Ilość przystanków	Ruch dobowy autobusów z 1 przystanku
warszawskie	404	38	1 686	20
bydgoskie	454	11	1 423	12
poznańskie	636	12	1 655	10
łódzkie	188	21	1 172	14
kieleckie	186	12	1 016	15
lubelskie	181	10	1 044	17
białostockie	169	11	852	11
olsztyńskie	246	10	1 063	6
gdańskie	331	22	813	9
koszalińskie	257	8	922	5
szczecińskie	285	9	587	6
zielenogórskie	273	10	660	6
wrocławskie	537	12	1 629	12
opolskie	242	15	803	15
katowickie	286	29	964	30
krakowskie	261	21	993	23
rzeszowskie	171	16	914	21
Polska	5 107	16	18 196	14

Gęsta sieć linii autobusowych PKS wpływa na ogół poważnie na kształtowanie się ośrodków subokręgowych tych terenów, na których sieć kolejowa jest mało rozwinięta. Obserwujemy to w woj. kieleckim oraz w południowej części woj. łódzkiego. Natomiast w województwach o silnym rozwoju sieci kolejowej wpływ linii autobusowych jest słaby. Na powierzchni około 1100 km² zamkniętej liniami kolejowymi: Gdynia—Wejherowo—Lębork—Sierakowice—Kartuzy—Gdynia, pomimo że znajduje się bardzo gęsta sieć linii autobusowych PKS z 60 przystankami, nie ma ani jednego ośrodka subokręgowego; podobne zjawisko

⁷⁴ T. Lijewski — Sieć komunikacji publicznej w Polsce w 1960 r. Kom. Plan. przy R. M. Zespół planów prespekt. Planowanie regionalne. Materiały, z 3.1963.

zaobserwujemy wokół miasta Chełmży. Ogólnie stwierdzamy, że przystanki PKS biorą słaby udział w kształtowaniu ośrodków. W woj. poznańskim tylko 5% miejscowości z przystankami PKS (oprócz tych, w których są równocześnie stacje PKP) pełni funkcję ośrodków subokręgowych.

T a b. 8. Powiązania komunikacyjne ośrodków subokręgowych z otoczeniem

Województwo	Podział ośrodków subokręgowych według ilości kierunków komunikacyjnych łączących ośrodek z otoczeniem w %									
	Ilość kierunków									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10 i więcej	
warszawskie		7	18	20	23	14	7	7	4	
bydgoskie	1	10	13	14	18	12	13	6	13	
poznańskie		5	11	15	14	14	15	10	16	
łódzkie		7	15	18	22	16	10	6	6	
kieleckie	6	10	24	21	16	11	6	1	5	
lubelskie	3	10	30	29	14	7	5		2	
białostockie	1	7	19	18	18	14	7	8	8	
olsztyńskie		4	16	20	15	14	14	8	9	
gdańskie		4	14	23	17	13	5	11	13	
koszalińskie		4	10	16	16	16	6	10	22	
szczezińskie	3	3	11	12	18	11	8	12	22	
zielonogórskie		5	11	11	16	24	10	11	12	
wrocławskie		3	12	19	23	12	13	7	11	
opolskie	2	4	14	20	14	20	7	5	14	
katowickie	4	13	23	27	12	10	5	4	2	
krakowskie	3	16	23	18	9	14	4	4	4	
rzeszowskie	6	17	24	18	9	14	4	4	4	
Polska	2	7	17	19	16	14	8	7	10	

Studium natężenia ruchu dobowego pociągów z 1 stacji wykazało, że elementu tego nie można uznać za charakterystyczny dla kształtowania ośrodków subokręgowych. Świadczą o tym dane tabeli 7. Wynika z niej, że w województwach o największym procencie lokalizacji ośrodków subokręgowych w miejscowościach, które mają stacje kolejowe, a mianowicie: w zielonogórskim, szczecińskim, koszalińskim, opolskim, wrocławskim — wskaźnik ruchu dobowego pociągów mierzony odjazdami z jednej stacji jest najniższy w kraju. Stąd wniosek, że dopiero przestudiowanie ruchu pasażerskiego poszczególnych stacji mogłoby dać właściwsze wskaźniki. Ta sama uwaga odnosi się do ruchu dobowego autobusów.

Studium powiązania komunikacyjnego ośrodków subokręgowych z otoczeniem wykazuje lokalizację ich głównie na skrzyżowaniach szla-

ków komunikacyjnych, w miejscach o dogodnym powiązaniu z otaczającym terenem. Z tabeli 8 widzimy, że około 20% wszystkich ośrodków kraju ma 5 kierunków komunikacyjnych łączących ośrodek z otoczeniem. Powyżej 50% wszystkich ośrodków ma 6 i więcej kierunków. W grupie tej dominują przede wszystkim województwa zachodnie, gdzie jak w zielonogórskim, szczecińskim, koszalińskim czy poznańskim wskaźnik ten waha się około 70% ogółu ośrodków subokręgowych. Najslabsze powiązania komunikacyjne z otoczeniem wykazują ośrodki położone w południowych podgórskich i górskich oraz południowo-wschodnich terenach kraju (województwa: katowickie, krakowskie, rzeszowskie, kieleckie, lubelskie), gdzie wskaźnik ten waha się w granicach od 30—40% ośrodków posiadających ponad 6 powiązań komunikacyjnych z otaczającym je terenem.

GRUPA FUNKCJI ADMINISTRACYJNYCH

Aczkolwiek w podstawowej analizie funkcje administracyjne nie były brane pod uwagę przy określaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej na szczeblu subokręgowym (brano je pod uwagę dopiero na szczeblu ośrodków okręgowych i regionalnych), to jednak przedstawienie ośrodków subokręgowych na tle funkcji administracyjnych w ujęciu dynamicznym jest wskazane, tym bardziej że analiza tych zagadnień przynosi interesujące wyniki.

Miasta i osiedla. Na ogólną liczbę 745 miejscowości posiadających w 1960 r. prawa miejskie tylko w 16 miastach stwierdzono tak słabe zgrupowanie analizowanych elementów, że trzeba było zaliczyć je do grupy ośrodków subokręgowych typu B. Są to głównie miejscowości uzdrowiskowo-letniskowe, jak: Cieplice Śląskie Zdrój, Duszniki Zdrój, Kudowa Zdrój, Świeradów Zdrój, Szczawno Zdrój, Karpacz, Szklarska Poręba lub też miasteczka zniszczone w czasie ostatniej wojny, które wskutek różnych przyczyn nie zdołały się odbudować i rozwinąć, jak: Nowe Warpno czy Lędyczek czy też miasteczka, którym zarówno z fizjonomii, jak i funkcji należało dawno odebrać posiadane prawa miejskie, jak Suraz (woj. białostockie), w którym blisko 90% ludności trudni się rolnictwem.

Interesująco przedstawia się sytuacja w miejscowościach, które posiadają *statut* tzw. *osiedli*. Na ogólną liczbę 148 miejscowości w 52 (35%) stwierdzono tak słabe zgrupowanie omawianych elementów, że można je było zakwalifikować zaledwie do grupy ośrodków subokręgowych typu B. Największa ich liczba występuje w województwach: katowickim (19), wrocławskim (8) i krakowskim (7). Są to głównie osiedla górnicze i przemysłowe lub satelity mieszkaniowe zamieszkałe przez ludność zatrudnioną w pobliskich zakładach przemysłowych na obszarze

GOP (m.in. Gołonóg, Kazimierz, Zagórze, Czerwonka, Brzozowice, Dąbrówka Wlk., Krupski Młyn, Stolarzowice, Hołdunów, Kostuchna, Łaziska, Murcki, Wesoła, Poręba i inne) lub ośrodki o funkcjach uzdrowiskowo-letniskowych: Szczawnica, Węgierska Górka, Ruciane, Dziwnów, Jastarnia, Hel, Władysławowo, Reda i inne. Wiele z nich jest bardzo słabo wyposażonych w urządzenia, zwłaszcza gospodarcze. Zdarzają się osiedla, w których poza kinem i punktem lekarskim lub aptecznym, czasem małą piekarnią, nie ma w ogóle innych spośród kilkunastu badanych elementów. Z tych też względów 13 miejscowości posiadających statut osiedli w ogóle nie zakwalifikowano do typu ośrodków subokręgowych; z liczby tej na woj. katowickie przypada 7 miejscowości (Klimontów, Maczki, Ostrowy, Wilcze Gardło, Leszczyny, Chwałowice i Nakło).

Można na tej podstawie stwierdzić, że statut prawny miejscowości nie określa jednoznacznie jej funkcji w stosunku do zaplecza. Istnieją bowiem miejscowości o statucie miasta zaliczone do ośrodków zaledwie subokręgowych typu B, inne pełnią funkcje ośrodków subokręgowych A, jeszcze inne funkcje ośrodków okręgowych, subregionalnych lub regionalnych. Podobne zjawisko daje się zauważyć wśród miejscowości o statucie osiedla, a mianowicie: mamy osiedla zarówno nie pełniące funkcji ośrodków subokręgowych jak i pełniące funkcje ośrodków subokręgowych typu A i B.

Gromady i gromadzkie rady narodowe. W obecnym układzie podziału na gromady wiejskie, których ogólna liczba zmniejszyła się w stosunku do stanu z 1954 r. o 3545, mamy w Polsce 5245 gromad wiejskich (ryc. 49).

Struktura poszczególnych gromad rozpatrywana z pozycji geografii osadnictwa w Polsce nie jest jednolita i kształtuje się różnie w poszczególnych regionach kraju zarówno pod względem obszaru, liczby ludności jak również ilości złączonych w jeden organizm samorządowy jednostek osadniczych.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że w 1960 roku jedynie jedna czwarta miejscowości, będących siedzibami gromadzkich rad narodowych, spełniała funkcje społeczno-gospodarcze wyższego stopnia w stosunku do otaczających je miejscowości. W niektórych województwach, jak w rzeszowskim, kieleckim, białostockim, krakowskim czy poznańskim, tylko co piąta wieś gromadzka, a w szczecińskim nawet co ósma, spełniały funkcje społeczno-gospodarcze wyższego stopnia. Jedynie w woj. opolskim i gdańskim co trzecia wieś gromadzka posiadała urządzenia usługowe i organizacji produkcji oraz spełniała funkcje wyższego stopnia.

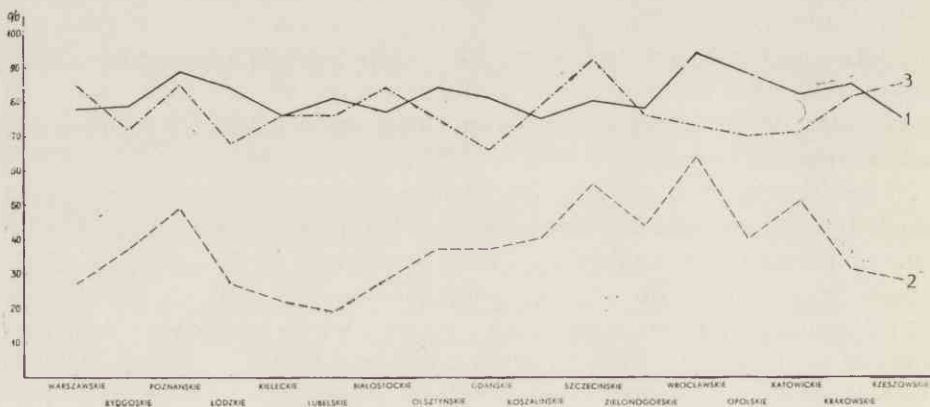
O tym, że nie wszystkie miejscowości—siedziby gromad pełnią jedną funkcję społeczno-gospodarczą, świadczy między innymi zjawisko

postępującego zmniejszania się liczby gromad od 1954 r. W niektórych województwach w ciągu 6 lat liczba gromad zmniejszyła się blisko o połowę (w olsztyńskim, poznańskim, lubelskim i warszawskim).

Pomimo dalszej likwidacji gromad w 1962 r. (940) utrzymuje się wśród nich nadal różnicowanie funkcjonalne. Na ogólną liczbę gromad 5245, w 1962 r. 71% wsi gromadzkich pełniło jedynie funkcje administracyjne. Przeprowadzona reforma podziału administracyjnego przyniosła wyraźne rezultaty jedynie w woj. wrocławskim, gdzie w 1960 r. co czwarta wieś gromadzka, a w 1962 r. już co druga posiadała funkcje społeczno-gospodarcze pozamiejscowe. W pozostałych województwach w zasadzie co trzecia lub czwarta pełni obecnie funkcje wyższego stopnia (w szczecińskim nawet co szósta).

Badania wykazały również i inne zjawisko, a mianowicie znaczne zgrupowanie badanych urządzeń społeczno-gospodarczych w miejscowościach, w których nie ma najniższego szczebla władz terytorialnych — gromadzkich rad narodowych. Ogółem stwierdzono istnienie 43 takich miejscowości, które zakwalifikowano do ośrodków subokręgowych. Są to głównie ośrodki niższego szczebla typu B, a więc o słabiej zarysowujących się funkcjach ośrodkowych. Istnieje jednak pewna liczba miejscowości (15), w których w myśl przyjętych kryteriów klasyfikacji stwierdzono silnie zarysowujące się funkcje ośrodkowe typu A; miejscowości te nie są jednak siedzibą organów administracji ogólnej.

Milicja Obywatelska. Jednostki organizacyjne Milicji Obywatelskiej są jedną z najbardziej charakterystycznych funkcji administracyjnych, które można by zaliczyć do czynników kształtujących ośrodki więzi społeczno-gospodarczej szczebla subokręgowego.

Ryc. 51. Milicja Obywatelska

1 — procent jednostek organizacyjnych Milicji Obywatelskiej zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych w stosunku do ogółu jednostek Milicji Obywatelskiej; 2 — procent jednostek organizacyjnych Milicji Obywatelskiej zlokalizowanych w miastach w stosunku do ogółu jednostek Milicji Obywatelskiej; 3 — procent ośrodków subokręgowych z siedzibami jednostek organizacyjnych Milicji Obywatelskiej w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

W 1961 r. na terenie kraju 2164 miejscowości posiadały placówki Milicji Obywatelskiej. Jednostki organizacyjne MO są najbardziej równomiernie rozmieszczone spośród analizowanych elementów (ryc. 50). Siedziby MO znajdują się z reguły w miejscowościach, w których zgromadzona jest znaczna liczba urzędzeń społeczno-gospodarczych o znaczeniu pozamiejscowym (ryc. 51). Ponad 80% placówek MO w kraju zlokalizowano w ośrodkach lokalnych szczebla subokręgowego i wyższych, z czego na wiejskie ośrodki subokręgowe przypada 44%. Szczególnie wysoki wskaźnik korelacji placówek MO z miejscowościami pełniącymi funkcje ośrodków subokręgowych obserwujemy w województwach: wrocławskim, poznańskim, polskim i krakowskim.

Miejscowości, które przed 1954 r. były ośrodkami gmin zbiorowych. Studium to całkowicie obala powszechny wśród niektórych urbanistów-planistów pogląd, że obecnie wykształcone ośrodki subokręgowe (określane w języku roboczym urbanistów-planistów jako ośrodki ponadgromadzkie) to dawne gminy zbiorowe. Stwierdzono bowiem, że dawne

Ryc. 52. Ośrodki gmin zbiorowych przed 1954 r.

1 — procent miejscowości byłych gmin zbiorowych, które zakwalifikowano jako ośrodki subokręgowe w stosunku do ogółu miejscowości byłych gmin zbiorowych; 2 — procent ośrodków subokręgowych, które pełniły w przeszłości funkcję gminy zbiorowej w stosunku do ogólnej liczby ośrodków subokręgowych

gminy zbiorowe w skali krajowej pokrywają się z miejscowościami wytypowanymi na ośrodki subokręgowe tylko w 62%⁷⁵ (ryc. 52). Oznacza to, że 38% miejscowości, które dawniej były gminami zbiorowymi, pełni obecnie co najwyżej gromadzkie funkcje administracyjne. W niektórych województwach — zwłaszcza zachodnich — wskaźnik pokrycia się ośrodków dawnych gmin zbiorowych z obecnymi ośrodkami subokręgowymi

⁷⁵ W obliczeniach brano za podstawę jedynie wiejskie jednostki osadnicze, które niegdyś pełniły funkcję gmin zbiorowych a w międzyczasie nie awansowały do roli osiedli czy miast oraz obecne wiejskie ośrodki subokręgowe.

jest jeszcze mniejszy, np. w katowickim, wrocławskim, zielonogórskim, gdańskim osiągał 55—58⁰/₀, a w woj. szczecińskim i koszalińskim tylko 36⁰/₀. Zjawisko to należy tłumaczyć szybkim tempem rozwoju funkcji niektórych miejscowości w następstwie nowego układu sił wytwórczych, częściowo zaś jako następstwo podziału administracyjnego.

Jeśli założyć, że liczba ośrodków dawnych gmin zarówno w skali krajowej jak i w poszczególnych województwach była właściwa i porównać ją z liczbą ustalonych wiejskich ośrodków subokręgowych, okaże się, że jest ich o 18⁰/₀ mniej niż dawnych gmin. W niektórych — zwłaszcza zachodnich — województwach wskaźnik ten wynosi 27—37⁰/₀, np. w katowickim, opolskim, wrocławskim, zielonogórskim, gdańskim, olsztyńskim i kieleckim, a w woj. szczecińskim nawet 57⁰/₀. Najbardziej do siebie zbliżone są wskaźniki w województwach: krakowskim (różnica 5⁰/₀ in minus), bydgoskim, poznańskim i łódzkim (9—10⁰/₀ in minus).

Osady obecnie niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka. Mapa rozmieszczenia miejscowości, które niegdyś miały prawa miejskie, a wskutek przyczyn zarówno politycznych jak i społeczno-gospodarczych straciły te prawa — wskazuje, że znaczny procent tych miejscowości pełni nadal funkcje ośrodków lokalnych niższego szczebla dla swego najbliższego zaplecza (ryc. 53). Na ogólną liczbę 526 tych miejscowości 396 wykazało znaczne zgrupowanie w nich funkcji społeczno-gospodarczych o pozamiejscowym zasięgu. Niektóre z nich utraciły te funkcje wraz z utratą statutu miejskiego jeszcze przed I wojną światową, inne nie zdołały się rozwinąć po zniszczeniach wojennych zarówno I jak II wojny światowej. Zmiany terytorialne po II wojnie światowej i związane z tym ruchy ludnościowe w poważnym stopniu pozbawiły je znaczenia, jakie niegdyś miały (np. na obszarze pogranicznym powiatów woj. rzeszowskiego i lubelskiego).

VI. ZAKOŃCZENIE

Organizacja wiejskiej sieci osadniczej stała się od pewnego czasu tematem szerokiej, ożywionej dyskusji naukowej i planistycznej. Dyskusja naukowa dotyczy dalszego wyjaśnienia wzajemnych relacji zachodzących między ośrodkami różnego rzędu w ogólności, a ośrodków najniższych szczebli w szczególności. Dyskusja planistyczna wiąże się ze sprawą niezbędnych dla wzmoczenia efektywności rolnictwa, modernizacji sposobów uzyskiwania produkcji rolnej, a także konieczności zapewnienia ludności wiejskiej warunków życia zbliżonych do warunków życia ludności miast.

Podniesienie efektywności rolnictwa jest obecnie możliwe drogą wprowadzenia do tej dziedziny zdobyczy techniki i racjonalnych metod organizacji pracy. Wiejska sieć osadnicza ukształtowana w odmiennych warunkach technicznych i społeczno-ekonomicznych winna być tak przekształcona, by odpowiadała warunkom, jakich wymaga unowocześnienie produkcji rolnej, i zapewniła ludności wiejskiej właściwe warunki życia społecznego i kulturalnego. Charakter istniejącej sieci osadniczej i tempo jej przekształcenia będą miały silny wpływ na przyspieszenie lub opóźnienie tego procesu.

Wykształcona w złożonym wielowiekowym procesie historycznym struktura osadnictwa polskiego odznacza się znacznym przemieszaniem form o różnych właściwościach funkcjonalnych i fizjonomicznych. Różnorodność ta jest odpowiednikiem różnych w czasie i przestrzeni stosunków społeczno-gospodarczych i politycznych, jest wynikiem przeprowadzonych reform agrarnych oraz prac regulacyjno-komasacyjnych, jak również i niejednakowych warunków środowiska geograficznego.

Jedną z cech tego procesu w niedalekiej przeszłości było silne rozproszenie osadnictwa, jako wynik komasacji gruntów wsi oraz parcelacji ziem dworskich, przeprowadzonych w końcu XIX wieku i w okresie międzywojennym. Zjawisko to wystąpiło szczególnie silnie na terenie Polski centralnej i wschodniej.

Z natury rzeczy sieć taka nie sprzyja wprowadzeniu do gospodarki rolnej nowoczesnych metod gospodarowania, elektryfikacji i mechanizacji produkcji rolnej, korzystnemu wyposażeniu wsi w urządzenia usługowe o pełnym programie użytkowym oraz stopniowemu wprowadzaniu

urządzeń komunalnych, a zwłaszcza zbiorowego zaopatrzenia w wodę, które wobec częstego zjawiska zanikania wody staje się zagadnieniem ogromnie ważnym.

Powyższe okoliczności wywołały dyskusję o potrzebie podjęcia w Polsce prac nad planową zabudową wsi. W warunkach polskich sformułowanie teoretycznych zasad planowania zabudowy wsi jest sprawą niełatwą. Struktura gospodarki rolnej podlega już dziś bardzo istotnym przeobrażeniom, a w przyszłości proces ten znacznie się spotęguje. Nic więc dziwnego, że wokół projektowanego modelu układu przyszłej sieci osadniczej rodzi się wiele wątpliwości i obaw. Zagroza tu niebezpieczeństwo dwojakiego rodzaju: z jednej strony koncepcji zbyt teoretycznej i nie przystosowanej do realnych warunków, a z drugiej — za daleko idącej kontynuacji form okresu minionego. Najlepszym rozwiązaniem tego problemu byłoby wypracowanie takiego modelu, który nie tylko nie wpływałby ujemnie na bieżącą produkcję rolną indywidualnych gospodarstw chłopskich i na warunki bytowe ludności, ale który by je nawet modernizował, a jednocześnie stanowiłby przesłankę dla przyszłej gospodarki uspołecznionej.

Przyczynienie się do stworzenia podstaw opracowania takiego modelu jest celem praktycznym niniejszej pracy.

Przeprowadzona analiza funkcji i rozmieszczenia ponad 7 tys. jednostek osadniczych wykazuje, że podobnie jak w innych krajach mamy w Polsce do czynienia z koncentracją funkcji obsługi ludności w ośrodkach węzłowych różnych szczebli, wzajemnie hierarchicznie sobie podporządkowanych. Dotychczasowe badania wyjaśniły do pewnego stopnia zestawy funkcji społeczno-gospodarczych charakterystycznych dla ośrodków wyższych szczebli. Badania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej szczebli niższych nastawionych na bezpośrednią obsługę ludności wiejskiej nie były dotąd rozwinięte. Zadaniem studium, które podjął autor niniejszej pracy, było wypełnienie tej luki.

Szczegółowe zbadanie wszystkich jednostek osadniczych niższych szczebli, ze względu na ich liczbę (około 70 tys.), przekraczało jednak ramy i możliwości jednej pracy. Toteż autor skoncentrował uwagę na najważniejszym, z punktu widzenia obsługi wsi, szczeblu hierarchii sieci osadniczej na tzw. *ośrodkach subokręgowych* stanowiących formę przejściową pomiędzy ośrodkami okręgowymi (zwykle powiatowymi) będącymi zazwyczaj osiedlami typu miejskiego a ośrodkami typowo wiejskimi różnego rodzaju i szczebla.

W badaniu ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi zastosował autor metodę kolejnych przybliżeń. Początkowo przyjęto szeroki wachlarz funkcji, które mogłyby spełniać ośrodki subokręgowe. Następnie poddano szczegółowemu badaniu ich rozmieszczenie. Na podstawie tych badań dokonano eliminacji tych funkcji, które nie wiązały się z ośrodkami danej kategorii. Eliminowano zarazem te ośrodki, w których zgru-

powało się zbyt mało funkcji, zasadniczo 1—3. Wreszcie w pozostałych po eliminacji ośrodkach zbadano stopień koncentracji wybranych uprzednio funkcji i na tej podstawie ustalono zarówno zestaw, typowych dla danego szczebla hierarchii funkcjonalnej osadnictwa funkcji, jak i typowe rozmieszczenie oraz charakter ośrodka spełniającego te funkcje.

T a b. 9. Klasyfikacja miejscowości według ilości występujących w nich elementów

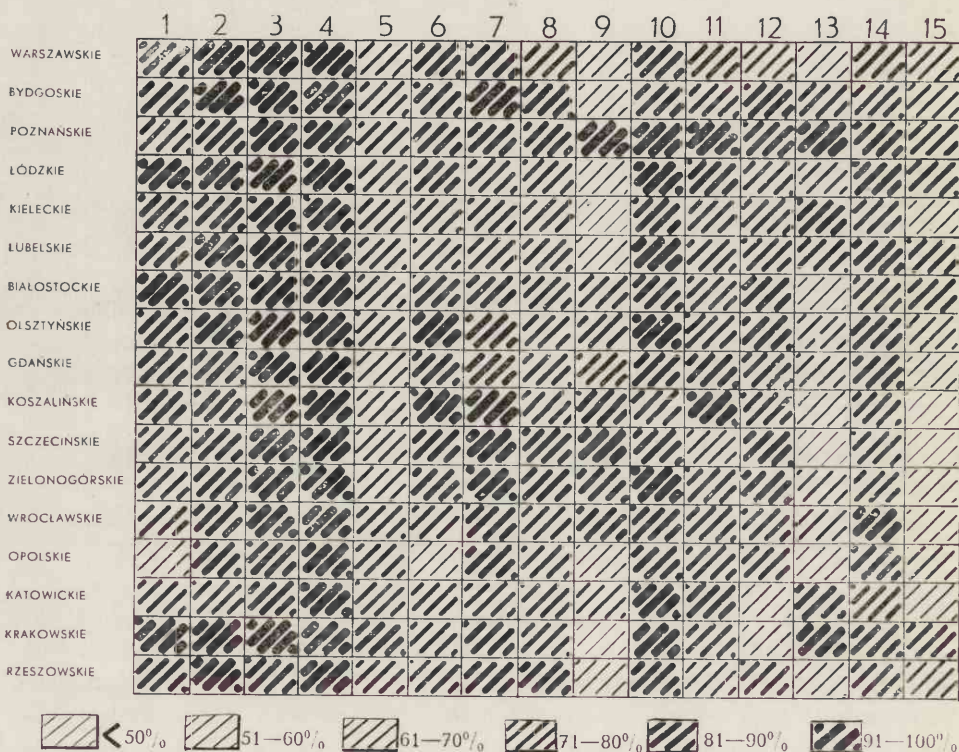
Województwo	Liczba miejscowości zamieszkałych	Liczba miejscowości, w których występują omawiane elementy		Procentowy udział miejscowości według ilości występujących elementów		
		miejscowości	%	1—3	4—6	>7
warszawskie	8 532	563	6	49	19	32
bydgoskie	4 857	411	8	53	15	32
poznańskie	6 760	608	9	60	11	29
łódzkie	6 773	430	6	56	11	33
kieleckie	9 677	447	4	55	18	27
lubelskie	4 672	458	9	52	16	32
białostockie	4 582	291	6	58	12	30
olsztyńskie	3 639	307	8	57	15	28
gdańskie	2 240	237	10	56	16	28
koszalińskie	2 131	254	11	61	9	30
szczecińskie	1 595	235	12	66	8	24
zielenogórskie	1 450	291	20	56	12	32
wrocławskie	2 811	629	22	62	14	24
opolskie	1 316	518	38	69	13	18
katowickie	1 551	500	32	58	17	25
krakowskie	3 818	509	13	60	11	29
rzeszowskie	2 854	413	14	50	15	35
Polska	69 258	7 101	10	57	14	29

Dla określenia typowych dla ośrodków subokręgowych funkcji zbadano na początku rozmieszczenie na terenie Polski ponad 20 różnorodnych funkcji najczęściej występujących i związanych z ośrodkami obsługi niższych szczebli. Stwierdzono, że funkcje te koncentrują się w 7103 miejscowościach, które reprezentują 10% ogólnej liczby jednostek osadniczych kraju. Na niektórych obszarach w województwach centralnych koncentracja funkcji jest jeszcze większa (w woj. kieleckim 4%, w łódzkim i warszawskim — 6% osiedli), na innych obszarach, zwłaszcza na południowym zachodzie (w województwach: opolskim, katowickim, wrocławskim i zielonogórskim), funkcje są bardziej rozproszone (tab. 9).

Następnie poddano badaniu stopień koncentracji tych funkcji w wy-

typowanych 7103 ośrodkach. Koncentracja 1—3 funkcji występuje w 57% ogólnej liczby ośrodków spełniających funkcje obsługowe, przy czym w poszczególnych województwach odsetek ten waha się od 49% (woj. warszawskie) do 69% (woj. opolskie). Koncentracja 4—6 funkcji występuje w 14% jednostek obsługowych. Najwyższe wskaźniki koncentracji funkcji w tym przedziale wykazują ośrodki w woj. warszawskim i kieleckim (od 18—19%), zaś najniższe — w koszalińskim i szczecińskim (8—9%). Koncentracja 7 i więcej funkcji występuje w 29% jednostkach obsługowych. Najwyższe wskaźniki koncentracji funkcji w tym przedziale wykazują ośrodki województw: rzeszowskiego, zielonogórskiego, lubelskiego, łódzkiego, bydgoskiego i warszawskiego; najniższy wskaźnik wykazuje woj. opolskie.

Ryc. 54. Rola poszczególnych urządzeń społeczno-gospodarczych w określaniu ośrodków subokręgowych (mierzona procentem poszczególnych urządzeń społeczno-gospodarczych zlokalizowanych w ośrodkach subokręgowych — w stosunku do ogólnej liczby tych urządzeń)

1 — piekarnie i cukiernie; 2 — rzeźnie, masarnie, punkty uboju zwierząt rzeźnych; 3 — wytwórnie wód gazowych i rozlewnie piwa; 4 — targowiska ogólne i zwierzęce; 5 — punkty skupu zwierząt rzeźnych; 6 — restauracje, gospody i bary; 7 — gminne spółdzielnie Samopomoc Chłopska; 8 — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe; 9 — państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawcze maszyn rolniczych; 10 — zakłady lecznicze dla zwierząt; 11 — kina; 12 — ośrodki zdrowia i spółdzielnie zdrowia; 13 — apteki i punkty apteczne; 14 — Milicja Obywatelska; 15 — gminy zbiorowe przed 1954 r.

Powyższa analiza pozwoliła wytypować dalsze 2450 jednostek osadniczych, w których koncentracja funkcji obsługi społeczno-gospodarczej wsi jest wyraźniejsza (ryc. 54).

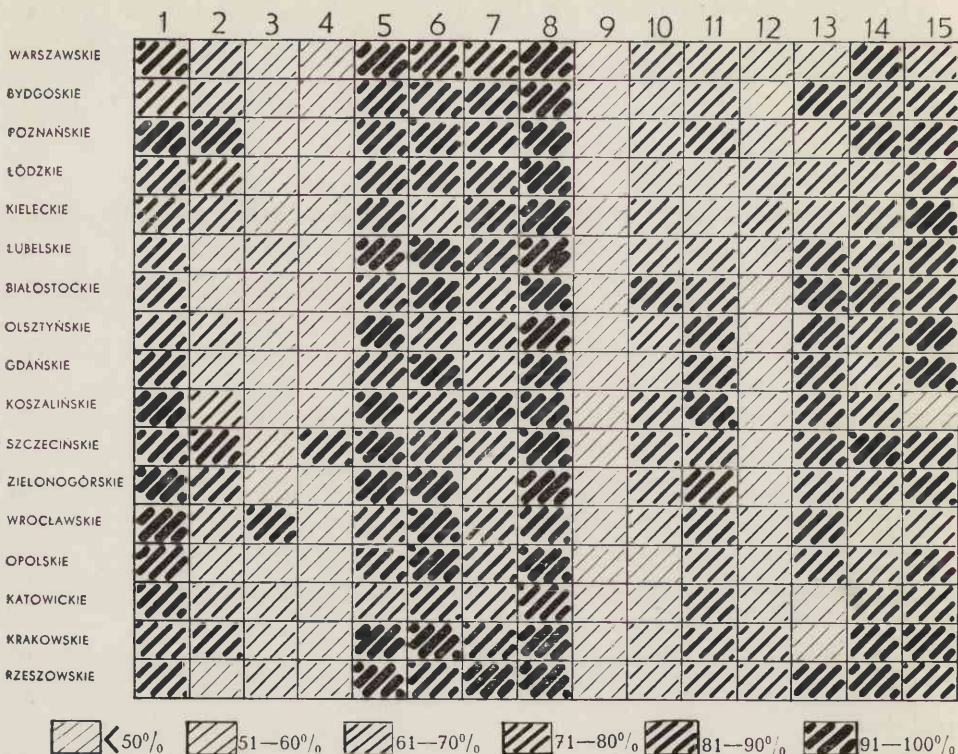
W osiedlach tych, stanowiących około 4% jednostek osadniczych kraju, występują: 1) w zasadzie wszystkie niemal szpitale i apteki, targowiska ogólne i zwierzęce, 2) 92,5% wytwórni wód gazowych i rozlewni piwa, 3) 91,1% rzeźni, masarni i punktów uboju (w woj. olsztyńskim, białostockim i rzeszowskim 100%), 4) 88,4% lecznic, przychodni i punktów weterynaryjnych (przy tym w woj. poznańskim i olsztyńskim wyłącznie w wytypowanych ośrodkach), 5) 86,5% wszystkich piekarni i cukierni, 6) 85% gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska (w woj. koszalińskim, szczecińskim, zielonogórskim i bydgoskim wskaźnik ten przekracza 90%), 7) 70—80% wszystkich kin, zakładów żywienia zbiorowego, spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych, punktów skupu zwierząt rzeźnych, ośrodków zdrowia, izb chorych i porodowych, POM i warsztatów naprawczych maszyn rolniczych.

Ekstremalne wartości tego wysokiego stopnia koncentracji poszczególnych elementów dla niedużej liczby miejscowości kraju, w zestawieniu międzywojewódzkim, wahają się w granicach do 30%.

Analiza rozmieszczenia poszczególnych elementów na całym obszarze Polski wykazała istnienie wielu nieprawidłowości w grupowaniu się podobnych czynników w osiedlach leżących niedaleko od siebie, co nie ma głębszego uzasadnienia ekonomicznego. Zjawisko to występuje głównie na tzw. terenach pogranicznych powiatów, czyli pomiędzy sąsiadującymi ze sobą powiatami, ale głównie na pograniczu między dwoma województwami.

Równocześnie analiza rozmieszczenia poszczególnych funkcji i cech ujawniła, że lokalizacja niektórych, np. młynów, nie jest ściśle związana z siecią ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi. Inne funkcje wykazały powiązania bądź z ośrodkami wyższych szczebli, jak np. szpitale, przychodnie obwodowe i rejonowe, apteki, szkoły średnie ogólnokształcące lub zawodowe, targowiska ogólne i zwierzęce, wytwórnie wód gazowych i rozlewnie piwa — bądź z ośrodkami niższych szczebli, jak: punkty lekarskie, felczerskie i pielęgniarskie, punkty apteczne (z wyjątkiem ziem odzyskanych i woj. białostockiego).

Następnym zadaniem było zatem wyodrębnienie spośród kilkunastu jednostek wytypowanych za podstawę elementów tych funkcji, które są charakterystyczne dla ośrodków szczebla subokręgowego. W rezultacie tych badań uznano jako charakterystyczne dla ośrodków tego szczebla występowanie (poczynając od najbardziej charakterystycznych (ryc. 55): 1) spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych, 2) punktów skupu zwierząt rzeźnych, 3) gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska, 4) zakładów żywienia zbiorowego (gospody), 5) piekarni, 6) kin stałych i półstałych, 7) rzeźni, masarni, punktów uboju (poza woj. lubelskim, białostockim

Ryc. 55. Rola poszczególnych urządzeń społeczno-gospodarczych w określaniu ośrodków subokręgowych (mierzona procentem ośrodków, wyposażonych w dane urządzenie — w stosunku do ogólnej liczby ośrodków)

1 — piekarnie i cukiernie; 2 — rzeźnie, masarnie, punkty uboju zwierząt rzeźnych; 3 — wytwórnie wód gazowych i rozlewnie piwa; 4 — targowiska ogólne i zwierzęce; 5 — punkty skupu zwierząt rzeźnych; 6 — restauracje, gospody i bary; 7 — gminne spółdzielnie Samopomoc Chłopska; 8 — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe; 9 — państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawy maszyn rolniczych; 10 — zakłady lecznicze dla zwierząt; 11 — kina; 12 — ośrodki zdrowia i spółdzielnie zdrowia; 13 — apteki i punkty apteczne; 14 — Milicja Obywatelska; 15 — gminy zbiorowe przed 1954 r.

i rzeszowskim), 8) ośrodków zdrowia (poza woj. gdańskim, koszalińskim i szczecińskim), 9) lecznic, przychodni i punktów weterynaryjnych (poza woj. katowickim i opolskim), 10) jednostek organizacyjnych Milicji Obywatelskiej.

Badania wykazały również, że charakterystycznymi cechami ośrodków subokręgowych są ponadto:

1. węzłowość komunikacyjna w postaci co najmniej 4 kierunków powiązań kolejowych lub autobusowych,

2. skupienie ludności nierolniczej średnio w liczbie od 100 do 300 osób. Osiedli tego typu stwierdzono w Polsce 38%, przy czym w województwach centralnych wielkości te maleją, wahając się od 100—200; zaś w południowo-zachodniej części kraju wzrastają i wahają się w granicach od 150—450.

Wykonane zadania pozwalają ponadto wyciągnąć następujące wnioski:

W sieci osadniczej Polski daje się stwierdzić prawidłowość koncentrowania się funkcji związanych z obsługą społeczno-gospodarczą wsi w określonej liczbie wyraźnie wyodrębniających się ośrodków. Spośród tych osiedli najwyższy szczebel stanowią ośrodki subokręgowe koncentrujące funkcje najbardziej istotne dla obsługi wsi. Rozmieszczenie tych ośrodków nie wykazuje korelacji z podziałem administracyjnym kraju, a obszar obsługi ośrodka subokręgowego obejmuje zwykle kilka sąsiadujących ze sobą gromad.

Jeśli chodzi o rozmieszczenie ośrodków subokręgowych pod względem powierzchni zaplecza i liczby ludności obsługiwanej przypadającej na jeden ośrodek subokręgowy, to układy te zbliżają się do teoretycznego modelu struktury funkcjonalnej osadnictwa ustalonego dla terenów rolniczych w warunkach drobnotowarowej gospodarki rolnej opartego na tzw. trzystopniowej hierarchii ośrodków więzi społeczno-gospodarczej. Równocześnie jednak badania wykazały znaczne regionalne odstępstwa od tego schematu wynikające zarówno ze specyfik regionalnych jak i z różnic w stopniu rozwoju społeczno-gospodarczym poszczególnych części kraju. Stąd wynika następny wniosek, że funkcje charakteryzujące ośrodki subokręgowe, jak zresztą i ośrodki innych szczebli, należy traktować dynamicznie, stanowią one bowiem odbicie zarówno aktualnego poziomu sił wytwórczych i stosunków produkcji jak i zachodzących w tej dziedzinie przemian. Rozwój i uprzemysłowienie kraju powodują głębokie przekształcanie się struktury gospodarczej i zmianę stosunków społeczno-gospodarczych na wsi. Następstwem tego rozwoju jest: przejmowanie przez ośrodki subokręgowe funkcji wyższego szczebla, a podobnie ośrodki niższego szczebla przejmują funkcje właściwe dawniej tylko ośrodkom subokręgowym. Pewne charakterystyczne dla nich funkcje tracą na znaczeniu, powiększa się natomiast rola i znaczenie innych mniej poprzednio istotnych. Z rozwojem stosunków społeczno-gospodarczych kraju uzyskują one całkiem nowe funkcje. Takimi nowymi funkcjami ośrodków subokręgowych są np.: nie występujące w nich dawniej spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe, spółdzielnie Samopomocy Chłopskiej lub punkty skupu zwierząt rzeźnych, które wyparły dawniejsze prywatne tu i ówdzie istniejące drobne sklepiki wiejskie, zajęły miejsce dawnych wędrownych lub osiadłych kramikarzy, handlarzy lub lichwiarzy. Powstawanie w ośrodkach wiejskich piekarni, rzeźni, masarni itp. związane jest ze stopniowym zanikiem domowego wypieku chleba, uboju zwierząt lub produkowania wyrobów wędliniarskich. Służba zdrowia zdecydowanie wkracza na wieś zapewniając prawie nieznaną poprzednio na tym szczeblu obsługę leczniczą ludności wiejskiej.

Podobnie przedstawia się rozwój urzędzeń w zakresie oświaty i kul-

tury. Dla wykazania postępu w tej dziedzinie wystarczy wskazać na coraz większą liczbę kin na wsi.

W miarę dalszego rozwoju kraju i nasycania obszarów wiejskich instytucjami obsługi gospodarczej, społecznej i kulturalnej zachodzić będą w zestawie funkcji ośrodków subokręgowych dalsze przemiany. Z jednej strony uzyskiwać one będą funkcje związane dziś z ośrodkami wyższych szczebli, z drugiej strony być może w części utracą niektóre funkcje na rzecz ośrodków szczebli niższych.

Ponieważ jednak przemiany struktury społeczno-gospodarczej rolnictwa zmierzać będą ku rolnictwu wielkoprzestrzennemu, ośrodki niższych szczebli mają, jak się wydaje, ograniczone możliwości rozwoju. Podstawowe ogniwo sieci obsługi wsi stanowić będzie właśnie ośrodek subokręgowy obsługujący średnio około 10 000 ha użytków rolnych, tj. w przyszłości kilka zapewne jednostek produkcyjno-rolniczych wyposażonych we własne instytucje obsługi szczebla najniższego.

Analiza ośrodków subokręgowych stanowiących zwykle formę przejściową między wsią i miastem wykazała, że rozwijają się one coraz liczniej w sposób charakterystyczny we wszystkich krajach o rozwijającej się industrializacji i urbanizacji. Wykazała ona również, że niesłuszne i nieaktualne jest odrębne traktowanie miejskiej i wiejskiej sieci osadniczej, które w rzeczywistości tworzą jednolitą sieć wzajemnie ze sobą powiązanych ośrodków obsługi. Nie przeszkadza to, że na tę sieć nakłada się i często ją zniekształca sieć wyspecjalizowanych osiedli: przemysłowych, komunikacyjnych, rekreacyjnych i innych, które należałoby też poddać odrębnym badaniom.

Oczywiście — praca niniejsza nie wyczerpała wszystkich zagadnień związanych z siecią ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi.

Dalsze badania mogą, a raczej powinny dotyczyć:

- 1) funkcji i rozmieszczenia ośrodków szczebli niższych niż subokręgowe oraz ich relacji do ośrodków subokręgowych,
- 2) regionalnego zróżnicowania sieci ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi, co powinno być poparte szczegółowymi badaniami zasięgu wpływów tych ośrodków,
- 3) przemian funkcji ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, które nastąpiły w wyniku przemian struktury społeczno-gospodarczej kraju,
- 4) funkcji i rozmieszczenia drobnych osiedli wyspecjalizowanych i ich wpływu na kształtowanie się sieci ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi oraz całej sieci osadniczej.

Badania te posuwając naprzód znajomość sieci osadniczej naszego kraju będą miały poważne znaczenie naukowe. Stwarzając zaś podstawy metodyczne i inwentaryzacyjne planowania przekształceń sieci osadniczej będą równocześnie miały poważne znaczenie praktyczne.

LITERATURA

- [1] Benko M., Uwagi w sprawie kierunku przemian wiejskiej sieci osadniczej w Polsce. *Miasto*, 1960, 7, s. 7—13.
- [2] Berezowski S., Zarys dwóch zagadnień geografii ekonomicznej: lokalizacji i regionalizacji. *Bibl. ekon.*, Warszawa 1948, s. 55 (skrypt wykładów).
- [3] Bobek H., Über einige funktionelle Stadttypen und ihre Beziehungen zum Lande. *Comptes-Rendus du Congrès Intern. de Géogr.* Amsterdam, 1938, Leiden 1938, t. II, s. 88—102.
- [4] Berry W. J., Trading Centers in Haakon County, South Dakota. *Annals of the Association of American Geographers*, 38, 1948, s. 56—57.
- [5] Berry B. J. L., The Impact of Expanding Metropolitan Communities upon the Central Place Hierarchy. *Annals of the Association of American Geographers*, 50, 1960, s. 112—116.
- [6] Berry B. J. L., Pred A., Central Place Studies a Bibliography of Theory and Application. *Publications of the Regional Science Research Institute, Bibliography Series, Vol. 1*, Philadelphia 1961, s. 153.
- [7] Berry B. J. L., Mayer H. M., Design and Preliminary Findings of the University of Chicago's Studies of the Central Place Hierarchy. *Proceedings of the IGU. Symposium in Urban Geography*, Lund 1960. *Studies in Geography. Serie B, No. 24*, 1962.
- [8] Bracey H. E., *Social Provision in Rural Wiltshire*. Methuen and Co, London 1952, s. 204.
- [9] Bracey H. E., Towns and Rural Service Centres: an Index of Centrality with Special Reference to Somerset. *Trans. and Papers of the Inst. of Brit. Geogr.*, London 1953, No. 19, s. 95—105.
- [10] Bracey H. E., A Rural Component of Centrality Applied to Six Southern Counties of the United Kingdom. *Economic Geography* 32, 1956, No 1, s. 38—50.
- [11] Bromek K., Układ przestrzenny ośrodków usługowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem woj. krakowskiego. *Przegl. geogr.*, t. 21, 1948, z. 3—4, s. 286—291.
- [12] Brush J. E., The Hierarchy of Central Places in Southwestern Wisconsin. *The Geogr. Rev.* 45, 1955, No. 4, s. 559—569.
- [13] Brush J. E., Bracey H. E., Rural Service Centers in SM Wisconsin and Southern England. *Geogr. Rev.* 45, 1955, No. 4, s. 559—569.
- [14] Carol H., Begleittext zur wirtschafts-geographischen Karten. *Schweiz, Geographica Helvetica*, 7, 1946, s. 185—223.
- [15] Carol H., Das Agrargeographische Betrachtungssystem. Ein Beitrag zur landschaftskundlichen Methodik dargelegt am Beispiel der in Südafrika. *Geographica Helvetica*, 7, 1952, s. 17—67.

- [16] Carter H., Urban Grades and Spheres of Influence in South West Wales. The Scottish Geogr. Magaz., Vol. 71, No. 1, 1955.
- [17] Carter H., The Urban Hierarchy and Historical Geography. A Consideration with Reference to North — East Wales. Geogr. Studies, Vol. 3, No. 2, 1956.
- [18] Chilczuk M., Mapa rozmieszczenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej sieci osadnictwa w Polsce. Komitet Bud. Urb. i Arch. Inst. Urb. i Arch. Seria Prac Własnych, Warszawa 1962, z. 70, s. 105 + mapa.
- [19] Christaller W., Die zentralen Orte in Süddeutschland, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena 1933, s. 331.
- [20] Christaller W., Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Frankfurter Geographische Hefte, 24, 1, 1950, Frankfurt, A. M. 1950, s. 96.
- [21] Chwalibóg Z., Typologia w osadnictwie wiejskim. Warszawa 1961, Wyd. Arch. i Urb. P. W. Dysertacja (maszynopis).
- [22] Dawidowicz W. G., O typologii rozsielenia w grupach gorodow i posielkow SSSR. Woprosy gieografii, sb. 38, 1956, s. 27—77.
- [23] Dawidowicz W. G., Kowalow S. A., Pokszyszewski W. W., Ob osnovach klasyfikacji nasielennych punktow SSSR. Izv. A. N. SSSR, ser. geogr. 1959, nr 4.
- [24] Dawidowicz W. G., Wieliczina gorodskich posielenij SSSR. Woprosy gieogr., sb. 56, 1962, s. 5—29.
- [25] Deutscher Planungsatlas. Mapy typów gmin. Landesplanung in Verbindung mit der Akademie für Raumforschung und Landesplanung.
- [26] Dickinson R. E., City Region and Regionalism. London 1947, s. 327.
- [27] Dobrowolska M., Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi Małopolskiej. Przegl. geogr., t. 31, 1959, z. 1, s. 3—32.
- [28] Dziewoński K., Układ i struktura osadnicza w Polsce. Dom, Osiedle, Mieszkanie, t. 12, 6/7, Warszawa 1946, s. 2—8.
- [29] Dziewoński K., Wejchert K. jr., Osiedla usługowe. Studium Planu Krajowego I. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Warszawa 1947, tabl. 16-a (mapa).
- [30] Dziewoński K., Wejchert K., Zagadnienia osadnicze. Plan Krajowy — I. Założenia podstawowe VII, Warszawa 1947, s. 81—87.
- [31] Dziewoński K., Zasady przestrzennego kształtowania inwestycji podstawowych. Wyd. Min. Odbudowy Nr 16, Główny Urząd Planowania Przestrzennego — Studia Teoret. I, Warszawa 1948, s. 153.
- [32] Dziewoński K., Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze. Przegl. geogr. T. 28 1956, z. 4.
- [33] Dziewoński K., Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce. Przegl. geogr., t. 24, 1957, z. 4, s. 719—737.
- [34] Dziewoński K., Iwanicka E., Miejsce zamieszkania (pochodzenia) słuchaczy wyższych uczelni w Polsce. Przegl. geogr. t. 33, 1961, z. 1, s. 39—52.
- [35] Dziewoński K., Procesy urbanistyczne we współczesnej Polsce. Przegl. geogr. t. 34, 1962, z. 3, s. 459—506.
- [36] Eberhardt P., Wróbel A., Regiony handlu hurtowego w Polsce. Przegl. geogr., t. 35, 1963, z. 1 s. 20—29.
- [37] Ebner H., Das Dorf Heute und Morgen. Stuttgart 1957.
- [38] Geografia gorodskich i sielskich posielenii. Woprosy geogr., sb. 45, 1959.
- [39] Godlund S., Bus Services, Hinterlands and the Location of Urban Settlements in Sweden, Specially in Scania. Lund Studies in Geography. Ser. B, Human Geogr., 3, 1951, s. 14—24.

- [40] Godlund S., The Function and Growth of Bus Traffic within the Sphere of Urban Influence. *Lund Studies in Geography Ser. B., Human Geogr.*, No. 18, 1956, s. 80.
- [41] Green F. H. W., Urban Hinterlands in England and Wales, an Analysis of Bus Services. *Geogr. Journ.*, 116, 1950, No. 1—3, s. 64—88.
- [42] Green F. H. W., Community of Interest Areas. Notes on the Hierarchy of Central Places and their Hinterlands. *Economic Geogr.*, 34, 1958, s. 210—216.
- [43] Harris Ch. D., Ullman E. L., The Nature of Cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. November 1945, s. 7—17.
- [44] Hesse P., Grundprobleme der Agrarverfassung. Stuttgart 1949, s. 284.
- [45] Hottes K., Die zentralen Orte in oberbergischen Lande. *Forschungen zur Deutschen Landeskunde*, 69, 1954, s. 149.
- [46] Hüfner H., Wirtschaftliche Gemeindetypen. Raum und Wirtschaft. *Forschungen u. Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung Landesplanung*, t. 3, 1952, Bremen — Horn 1953, s. 43—57, mapa.
- [47] Ilešič S., Problemi geografske rajonizacije ob primeru Slovenije. *Geografski vestnik, Ljubljana T.* 29—30, 1957/58, s. 83—140.
- [48] Illeris A. S., Denmarks byer som servicecentre. *Byplan No. 70*, 1960.
- [49] Jacobson B., Metod för bestämning av tät-orters centralitetsgrad. *Sv. Geogr., Årsbok 1958*.
- [50] Jahn A., Projekt wstępny sieci osadniczej miejskiej woj. lubelskiego. *Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Warszawa 1948*, s. 20 (maszynopis).
- [51] Kadlec A., Mačel O., Viklický A., *Prestavba venkovských obci. Praha 1961*, VUVA.
- [52] Kiełczewska M., Osadnictwo wiejskie Wielkopolski. *Bad. Geogr. nad Polską pn.-zach. Poznań 1931*, z. 6—7.
- [53] Kiełczewska M., Osadnictwo wiejskie Pomorza. *Bad. geogr. nad Polską pn.-zach. Poznań 1934*, z. 14.
- [54] Kiełczewska-Zaleska M., O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego. *Prace Geogr. IG PAN*, No 5, 1956, s. 7—178.
- [55] Kiełczewska-Zaleska M., Kostrowicki J., *Problem aktywizacji małych miast w Polsce. Nowe Drogi*, 1956, 7/8, s. 31—47.
- [56] Klemenčič V., Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij. *Geografski vestnik. Ljubljana t.* 32, 1960, s. 111—130.
- [57] Klöpffer R., Entstehung, Lage u. Verteilung der zentralen Siedlungen in Niedersachsen. *Forsch. zur Dtsch. Landeskunde, Remagen t.* 71, 1952, s. 125.
- [58] Klöpffer R., Der Einzugsbereich einer Kreisstadt. *Raumforschung und Raumordnung*, 11, 1953.
- [59] Knobelsdorf E. W., Tipologia sowiejskich gorodow i zadaczi ich ekonomiko-geograficzeskogo izuczenja. *Uczonyje Zapiski Gos. Ped. Inst.*, 1955, No 3, s. 194—199.
- [60] Kosiński L., Funkcje i ludność miasta Trzczińska Zdroju. *Dokumentacja geograficzna IG PAN 1958*, z. 2, s. 47—80, przy współpracy K. Pudło.
- [61] Kosiński L., *Badania nad funkcjami i ludnością małych miast na ziemiach Północnych. Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich*, 1960, s. 124 + 22 mapy + 13 wykresów.
- [62] Kosiński L., *Izuczenie zon wljanja małych gorodov v Polsce. Problems of Economic Regions, Geographical Studies*, No. 27, Warszawa 1961, s. 199—210.
- [63] Kosiński L., *Miasta województwa białostockiego. Prace geograficzne IG PAN*, No 32, Warszawa 1962, s. 163.

- [64] Kostrowicki J., Ośrodki ciężenia i ich sfery wpływu w pow. grójeckim. Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego w Warszawie, 1947, s. 12 + 16 map (maszynopis).
- [65] Kostrowicki J., Studia osadnicze. Studium Planu Krajowego II. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Warszawa 1948, tabl. 41—44.
- [66] Kostrowicki J., Badania geograficzne nad siecią osadniczą. Warszawa 1950, s. 329 (praca doktorska — maszynopis).
- [67] Kostrowicki J., O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. Przegl. geogr., 24, 1952, s. 7—64.
- [68] Kostrowicki J., Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji. Przegl. geogr., 25, 1953, z. 4.
- [69] Kowalów S. A., Woprosy terminologii w geograficznym izuczeniu sielskiego rassielenija. Woprosy gieogr., sb. 14, 1949, s. 21—42.
- [70] Kowalów S. A., Geografia sielskich nasielennyh punktow w obłastiach czarnoziemnego centra. Woprosy gieogr., sb. 32, 1953, s. 66—116.
- [71] Kowalów S. A., Typy sielskich posielenij SSSR. Woprosy gieogr., sb. statiej dla XVIII mieżdunar. kongressa. Moskwa 1956, s. 261—271.
- [72] Kowalów S. A., Ob ekonomiko-geograficznym położeniji sielskich posielenij i jego izuczenii. Woprosy gieogr. sb. 41, 1957, s. 134—176.
- [73] Kowalów S. A., Niekotoryje principialnyje woprosy tipologii rassielenija. Woprosy gieogr., sb. 45, 1959.
- [74] Kowalów S. A., Geograficzskoje izuczenije sielskiego rassielenija. Moskwa 1960, s. 338.
- [75] Kowalów S. A., Typy posielenij — rajonnych centrow SSSR. Woprosy gieogr., sb. 56, 1962, s. 54—72.
- [76] Królikowski W., Struktura osadnicza na obszarze województwa warszawskiego. Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego. Warszawa 1947, s. 56 (maszynopis).
- [77] Kuttner L., Zur Gebrets, Stadt und Dorfplanung. Ein Beitrag zur Komplexen Planung. Berlin 1958.
- [78] Das ländliche Siedlungsnetz in Bezirk Halle. Deutsche Architektur. 10/1959.
- [79] Lehmann Hans., Die Gemeindetypen. Beiträge zur Siedlungskundlichen Grundlegung von Stadt — und Dorfplanung. Deutsche Bauakademie. Berlin 1956, s. 67 + 6 map.
- [80] Lehmann Heinz. Zur Entwicklung der Gemeindetypisierung 1950—52. Raum u. Wirtschaft Forschungs u. Sitzungsberichte der Akademie für Raumforsch. u. Landesplanung, t. 3, 1952. Bremen-Horn 1953, s. 122—141.
- [81] Linde H., Grundfragen der Gemeindetypisierung. Raum u. Wirtschaft. Forsch. u. Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung u. Landesplanung, t. 3, 1952, Bremen-Horn 1953, s. 58—121, mapa.
- [82] Lösch A., Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji. Warszawa 1961, s. 407.
- [83] Łasis J. W. Opyt tipologii sielskiego rassielenija na primiere Wolgo-Achtubinskoj doliny. Woprosy gieogr. sb. 45, 1959.
- [84] Malisz B., Zagadnienia ekonomiki układów osadniczych. Krytyczny przegląd piśmiennictwa polskiego na tle literatury światowej. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagosp. Kraju PAN, 1961, z. 2, s. 1—76.
- [85] Meynen E., Klöpffer R., Körber J., Rheinland — Pfalz in seiner Gliederung nach zentralörtlichen Bereichen. Forsch. zur deutschen Landeskunde, 100, 1957, s. 368.
- [86] Nazarewski O. R., Tipologija i osobiennosti formirowanja nowych posielenij Kazachstana i srednieaziatskich respublik, Woprosy gieogr., No 56 1962, s. 73—94.

- [87] Neef E., Das Problem der zentralen Orte. *Peterm. Geogr. Mitt.* 94, 1950, 1, s. 6—17.
- [88] Niemke W., Planungsrahmen für die Dorfplanung. *Deutsch. Bauernverlag.* Berlin 1954.
- [89] Niemke W., Das Märkische Agedorf. D.B.A. 1959.
- [90] Penkow I., Otnosno prsnatite seliszczza w Bołgarija. *Izw. na Bołg. Geogr. Druž.* 1959, No 2, s. 77—82.
- [91] Petrović B., Žuljić S., Kotar Krapina, Regionalni prostorni plan. Zagreb 1958, s. 157.
- [92] Philbrick A. K., Principles of Areal Functional Organization in Regional Human Geography. *Economic Geography*, No. 4, Vol. 33, 1957, s. 299—366.
- [93] Piaścik Fr., Rys historyczny rozbudowy wsi polskiej. *Dom-Osiedle-Mieszkanie*, Nr 4, 1931.
- [94] Piaścik Fr., Zagadnienie planowania osiedli wiejskich. *Biuletyn Urb.*, Nr 4, 1933.
- [95] Piaścik Fr., (red.) Zagadnienie urządzenia wsi. *Pierwszy Polski Kongres Inżynierów we Lwowie*, 12—14 XI 1934.
- [96] Piaścik Fr., *Wieś na przełomie.* Arkady 1936.
- [97] Piaścik Fr., *Osadnictwo w puszczy kurpiowskiej.* *Rustica*, nr 1, Zakład Archit. Polskiej, Warszawa 1939.
- [98] Piaścik Fr., *Planowanie osiedli wiejskich* (ref. na Kongres Arch. Washington 1939). Warszawa 1939.
- [99] Piaścik Fr., *Perspektywy systemu osiedleńczego na obszarach wiejskich.* *Kwart. Archit. Urban.* 1959, 3—4.
- [100] *Planiranje na Bołgarskoto seło.* pod red. L. Tonewa. *Inst. po Gradoustr. i Arch. BAN*, Sofia 1956, s. 288.
- [101] Pokszyszewski W. W., *Problema gorodow w sowremiennoj ekonomiko-geograficzeskoj literaturze gławnych kapitalisticzeskich stran.* *Uczenyje zapiski MGPI im Lenina* 1958, t. 120.
- [102] Pokszyszewski W. W., *W poiskach „hierarchii” gorodow.* *Woprosy gieogr.*, sb. 45, 1959.
- [103] Pokszyszewski W. W., *Nasielennyje punkty — miestnyje centry i problemy ich sopodczinienija.* *Woprosy gieogr.* sb. 56, 1962, s. 30—53.
- [104] *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*, Lund 1960. *Studies in Geography*, Serie B, No. 24, 1962.
- [105] Radig W., *Die Siedlungstypen in Deutschland.* Berlin 1955.
- [106] Richert W., Tworkowski S., *Układ osadniczy obszarów typu wiejskiego.* *Studium Planu Krajowego I. Główny Urząd Plan. Przestrz.*, Warszawa 1947.
- [107] Rochefort M., *Méthodes d'Étude des Reseaux Urbains.* *Annales de Géogr.*, 1957, vol. 66, No. 354, s. 125—143.
- [108] Sauszkin J. G., *Geograficzeskoje izuczenije sielskich nasielennykh punktow Sowietsskogo Sojuza,* *Woprosy geografii*, sb. 5, 1957, s. 54—68.
- [109] Schöller P., *Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie*, *Erdkunde*, 7, 1953, Nr 3, s. 161—184.
- [110] Schöller P., *Die rheinisch — westfällische Grenze zwischen Ruhr u. Elbegebirge, ihre Auswirkung auf die Sozial — u. Wirtschaftsräume und die zentralen Funktionen der Orte,* *Forch. zur Dtsch. Landeskunde*, t. 72, Remagen 1953, s. 143.
- [111] Schultze J. H., *Zur Anwendbarkeit der Theorie der zentralen Orte* *Peterm. Geogr. Mitt.* 95, 1951, 2, s. 106—110.
- [112] Smailes A. E., *The Urban Hierarchy in England and Wales* *Geography*, 29, 1944, 2.

- [113] Smailes A. E., *Town and Region, Planning Outlook*, 2, 1951, No. 2, s. 1—11.
- [114] Smailes A. E., *The Geography of Towns*. London 1953, s. 166.
- [115] Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Opracowanie zbiorowe pod red.: K. Dziewońskiego, M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, L. Kosińskiego, J. Kostrowickiego, S. Leszczyckiego. *Prace Geograficzne* Nr 9, 1957, s. 526.
- [116] *Studium Planu Krajowego*. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Warszawa, cz. I — 1947, cz. II — 1948.
- [117] Tiensina I. I., *Włodimirskaja Mieszczera, Woprosy geografii*, sb. 14, 1949, s. 107—124.
- [118] Tłoczek I. F., *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*. Warszawa 1955, s. 237.
- [119] Toeplitz K. L., Głównie zadania w dziedzinie studiów nad strukturą i rozwojem sieci osadniczej w Polsce. *Biuletyn Komitetu PZK PAN*, 1961, 2.
- [120] Trinks V. L., *Die zentralen Funktionen der Siedlungen im Kanton Zürich* (Diss. Geogr.), Zürich 1950, s. 60.
- [121] Tuominen O., *Das Einflussgebiet der Stadt Turku im System der Einflussgebiete S.W. — Finnlands, Fennia*, 71, 1949, Nr 5, s. 120.
- [122] Tworkowski S., *Architektura wsi. Materiały do dyskusji*. Warszawa 1946, s. 159.
- [123] Vielrose E., *Zarys teorii lokalizacji Löscha; kształty wsi ośrodków w woj. warszawskim. Rozkład miejscowości według wielkości. Próba ustalenia hierarchii ośrodków w woj. warszawskim*. Regionalna Dyrekcja Planow. Przestrz., Warszawa 1947 (maszynopis).
- [124] Viklický A., *Urbanistické problémy vesnice a zemědělské krajiny*. V.U.V.A. Brno 1953.
- [125] Wakar W., *Osiedla o charakterze miejskim województwa warszawskiego łącznie z m. st. Warszawą*. *Kwartalnik Statystyczny* N/3, Warszawa 1929.
- [126] Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*. Wyd. Min. Odbudowy Nr. 8, Warszawa 1947, s. 306.
- [127] Wełpa B., *Kierunki rozwojowe sieci osadniczej w Polsce oraz niektóre problemy jej planowania*. *Miasto*, 1959, z. 12.
- [128] Wróbel A., *Nodal Regions of Passenger Traffic in Poland. Problems of Economic Region*. Warszawa 1961, s. 191—198.
- [129] Uhorczak F., *Strefy i regiony odległościowe projektowanych ośrodków wojewódzkich*. Główny Urząd Plan. Przestrz. Warszawa 1947, s. 3 + mapa (maszynopis).
- [130] Uhorczak F., *Polska przeglądowa mapa użytkowania ziemi. Osadnictwo*. Warszawa 1957.
- [131] Ullman E. A., *A Theory of Location for Cities*. *Amer. Journ. of Soc.*, t. 46, 1941, s. 853—864.
- [132] Zaremba P., *Kompleksowe planowanie małego miasta i jego zaplecza (w warunkach Polski Zachodniej)*. *Przegl. zach.* 1959, 3, s. 319—326.

СЕТЬ МЕСТНЫХ ЦЕНТРОВ ОБЩЕСТВЕННО-ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СВЯЗИ В ПОЛЬШЕ

Резюме

Организация сети сельских населенных пунктов с некоторого времени стала предметом оживленной дискуссии в научных и плановых кругах. Как дискуссия, так и достигнутые ее до настоящего времени итоги, касаются двух основных проблем. Первая из них — это вопрос увеличения производительности и эффективности сельскохозяйственного производства. Вторая — это стремление создать сельскому населению такие жизненные условия, которые были бы приближены к условиям жизни городских жителей.

Повышение производительности сельскохозяйственного производства в настоящее время возможно путем внедрения в сельское хозяйство технических достижений и рациональных методов организации труда. Сеть сельских населенных пунктов, сформированная в определенных общественно-экономических и технических условиях, должна быть преобразована согласно требованиям, связанным с дальнейшим прогрессом сельскохозяйственного производства, а также обеспечения сельскому населению надлежащих условий для развития общественной и культурной жизни. Характер существующей сети населенных пунктов и темп ее преобразования будут иметь значительное влияние на ускорение либо замедление этого процесса.

Сформировавшаяся в сложном многовековом историческом процессе нынешняя структура польских населенных пунктов характеризуется значительным смещением форм различных функциональных и физиономических свойств. Эта разнородность является эквивалентом различных во времени и в пространстве общественно-экономических и политических отношений, результатом проведенных аграрных реформ и работ по соединению разрозненных земельных хозяйств, как и различных условий географической среды.

Одной из черт этого процесса в недалеком прошлом была сильная распыленность поселений, как результат соединения разрозненных земельных хозяйств, и также парцелляции бывших помещичьих земель, проведенных в 19 веке и в межвоенный период. Это явление проявляется особенно сильно на территории центральной и восточной Польши.

По существу, такая сеть не благоприятствует внедрению в польское сельское хозяйство современных методов ведения хозяйства: электрификации и механизации сельскохозяйственного производства, выгодному оснащению деревни комплексом услуг с полной программой обслуживания, а также постепенному внедрению коммунального обслуживания, особенно общего снабжения водой, которое, ввиду частого явления исчезновения воды, является нередко задачей первостепенной важности.

Представленные выше обстоятельства явились поводом дискуссии о необходимости развернуть в Польше работы по плановой застройке деревни. В современный период структурных перемен в польском сельском хозяйстве, сформулирование теоретических основ планирования застройки деревни в польских условиях не является легким делом.

Рассуждениям на эту тему сопутствуют различные сомнения, а также опасения как перед разработками сугубо теоретического характера, так и перед чрезмерным приспособлением к формам минувшего периода. Иначе говоря, речь идет о такой модели системы поселений, которая, не затрудняя условий современного сельскохозяйственного производства мелкотоварных индивидуальных хозяйств и быта связанного с ними населения, а наоборот улучшая эти условия — будет в то же время пригодной для целей обобществленного хозяйства, или же сможет быть без больших затруднений приспособлена для этой цели. Один из путей ведущих к этой цели, показан в настоящей работе.

В первом разделе автор выясняет цель, задачу работы, а также формулирует определение понятия „центр общественно-хозяйственной связи”.

Работа посвящена проблематике центральных функций в сети сельских населенных пунктов; она ищет ответа на вопрос: где в польской структуре населенных пунктов группируются центральные функции, которые являются эквивалентом жизненных потребностей сельского населения, а также какова пространственная характеристика этого явления. В этом вопросе содержится одновременно задача, которая возникла не по инициативе самого автора, а вытекает из текущих потребностей нашей экономической жизни.

В следующей части этого раздела автор обсуждает существующие в польской структуре населенных пунктов взаимозависимости, происходящие между населенными пунктами наинизшего ранга. В заключение формулирует понятие „центра общественно-экономической связи”. По мнению автора, центром общественно-экономической связи, в наиболее общем значении этого понятия, является такое место определенного сгруппирования функции и устройств, к которому тяготеет население, населяющее не которое окружающее это место пространство, при удовлетворении своих экономических и общественных потребностей. В более широких территориальных масштабах функция центра переносится на населенный пункт, к которому тяготеют, по вышеуказанному принципу, другие населенные пункты (либо прилежащие территории разбросанной сети населенных пунктов), причем возникает система обоюдной взаимозависимости, определяемых названием функциональной иерархии населенных пунктов в рамках единой сети населенных пунктов.

В работе, касающейся наиболее мелких населенных пунктов преимущественно сельских населенных пунктов, автор сделал попытку обобщенного рассмотрения всей структуры населенных пунктов Польши в единой иерархической системе.

Во втором разделе автор обсуждает классификацию населенных пунктов в зарубежных и отечественных исследованиях.

В обзоре зарубежной литературы автор ограничивается выборочным рассмотрением как стран, так и авторов, преимущественно с точки зрения методов, применяемых ими в работах о центральных поселениях. В обзор автор включил также и те страны, в которых изучения рассматриваемых проблем находятся еще в первоначальной стадии разработки, например Данию, Югославию, Чехословакию, Болгарию, с которыми автор познакомился лично во время посещения этих стран.

Сравнительно много места уделяет автор оценке польских достижений в области классификации населенных пунктов Польши опирающихся на критерии „центральности”.

Впервые в польской литературе проблему классификации населенных пунктов, опирающуюся на пространственном преобразовании связей, показывает в своей работе по районированию Польши В. Вакар в 1928 году. Что касается научной и общественной дискуссии первенство в выдвижении проблемы иерархической дифференциации сельских населенных пунктов выпадает на долю Ф. Пясцника, который в 1937—1939 годах выступил с предложением систематизации сельских населенных пунктов, опирающейся на принцип так называемой „трехступенчатой общественной связи”.

Концепция иерархического подхода к проблеме населенных пунктов находит отражение в работах Главного Управления Пространственного Планирования в 1945—

1948 годах. Принятая в то время концепция делит сеть населенных пунктов Польши на 9 основных иерархических ступеней — центров общественно-экономической связи, взаимозависимых друг с другом: (1) столица страны, 2) столица провинции, 3) районный центр, 4) субрайонный центр, 5) окружной центр, 6) местный центр, 7) ансамбль поселений, 8) единичный поселок, 9) комплекс домов). Каждой из этих ступеней соответствовали характерные общественно-экономические функции.

Рассмотренная модель центров общественно-экономической связи, опирающаяся в основном на костяк обслуживающих поселков, имеющая свою основу в теории населенных пунктов В. Кристаллера, явилась предметом острой, хотя не всегда меткой критики. Поверхностная критика, вместо того чтобы помочь сформулированию модернизированной или какой-либо иной теории населенных пунктов, в результате приводила к прекращению такого типа работ.

В годы 6-летнего (1949—1955) плана проводится реформа административного деления, основой которой было приближение местных властей к населению. В то время это было также связано с принципом урбанизации и индустриализации, а также с коллективизацией сельского хозяйства, рассчитанной на период нескольких лет.

Концентрация промышленных капиталовложений, а также бурный темп обобществления производственных услуг привели во многих случаях к подрыву основных функций небольших центров, обслуживающих окружающие их сельские местности. В ходе реализации 6-летнего плана в публицистике и научной дискуссии эти концепции подверглись ревизии. Появились научные работы, обнаруживающие необходимость сохранения или возобновления деятельности прежних маломестечковых центров на новых принципах удовлетворения хозяйственных и культурно-общественных потребностей деревни.

В этот период по инициативе Комитета Урбанизации и Архитектуры в отдельных повятах начата была работа над т. н. „планами комплексов сельских поселенческих единиц”, цель которых — сделать выводы в области размещения сети населенных пунктов и связанных с ней элементов, опираясь на развитие сельского хозяйства.

В дискуссии над проблематикой этих планов, которые в настоящее время находятся в разработке, уточняются взгляды на желательное развитие структуры населенных пунктов сельских местностей. В рамках этих взглядов выделились два главных направления. Один из них представленный Ф. Пясциком, обосновывает актуальность трехступенчатой системы функциональной иерархии сельских населенных пунктов; второй, представленный М. Бенко, выдвигает концепцию постулируемых на будущее изменений в структуре сельского поселения. В будущем М. Бенко видит в Польше несколько тысяч больших сел, насчитывающих „не менее чем 2 тысячи жителей” (ныне в Польше около 70 тыс.), снабженных всеми общественными устройствами и обеспечивающих жителям условия жизни, которые не отличаются от жизненного стандарта в городе.

Автор настоящей работы подвергает критике оба направления. По мнению автора, слабым местом первого направления является то обстоятельство, что не во всех районах Польши сформулировалась трехступенчатая иерархия сельских поселенческих единиц, кроме этого упорение или навязание этой модели, опирающейся на структуре мелкотоварного хозяйства частных семейных хозяйств может в будущем серьезно тормозить темп преобразований, какие будут иметь место в польском сельском хозяйстве.

При существующем в настоящее время слабом познании в масштабе всей страны отношений существующих в деревне, отсутствии долгосрочных перспектив в области развития сельского хозяйства — чрезмерно ригористические установки в области новой структуры сети населенных пунктов, ее функциональной иерархии, включая сюда самые мелкие звенья — фермы являются делом слишком рискованным и следовательно, неправильным.

Из обзора польской литературы возникают две тематические ветви исследований проблематики иерархии звеньев сети населенных пунктов в Польше. Они охватывают отдельно проблему центров низших и высших ступеней иерархии. Связывающим звеном между этими аспектами проблем может стать попытка, предпринятая автором, произвести обследование и определение иерархии структуры населенных пунктов в Польше вместе с определением предварительной характеристики формирующихся в сельской сети центральных функций с одновременно полным учетом укладов высших ступеней.

В третьем разделе автор обсуждает метод исследований по размещению центров общественно-хозяйственной связи. Схема функциональной иерархии населенных пунктов в Польше составлена согласно следующему порядку — населенные пункты I ступени общественно-хозяйственной связи; населенные пункты II ступени (характеризованные в плановых работах как центры громад); центры III ступени — субокружные; IV — окружные центры; V — субрайонные центры; VI — районные центры; VII — столица страны. Две нижние ступени и их взаимоотношение к высшим ступеням не охвачены исследованиями и автор пока их не характеризует.

Выделение субокружных центров, согласно вышеуказанному иерархическому ключу, основано на эмпирически выведенном критерии. За исходный критерий принято явление актуального, количественного и качественного группирования в населенном пункте общественно-экономических устройств, обладающих сверхместным радиусом влияния. Список таким образом принятых элементов классификации охватывает 24 элемента. Автор распределяет их в 6 основных группах: I — избранные предприятия перерабатывающей промышленности; II — организации и пункты снабжения и сбыта; III — организация технического и зоотехнического обслуживания сельского хозяйства; IV — обслуживание культурно-общественного характера; V — коммуникационные оборудования и функции; VI — административные функции (в динамической подходе).

Работа в принципе разделена на два этапа: в первом — нанесены все исследованные элементы на карту в масштабе 1 : 300 000. Таким образом исследованиями охвачено свыше 7 тысяч местностей. В дальнейшем отказались от последующих исследований над теми населенными пунктами, в которых обнаружилось меньшее число исследованных элементов, преимущественно менее 3. Остальные местности разделены на две группы А и Б. В группу А зачислены населенные пункты, характеризующиеся проявлением в основном 7 и более элементов, в группу Б — 4—6 элементов. В обеих группах на данной фазе классификации не учтено элементов группы административных функций. Это решение вызвано было стремлением обнаруживать центральных функций, независимых от исторических и актуальных, но не стабильных административных систем. Таким образом возникла карта центров субокружных общественно-хозяйственных связей.

В дальнейшей части работы автор представил критерии, характеризующие центры высших ступеней. Полученные результаты автор подверг проверке в воеводских и повятовых народных советах путем организации соответствующего опроса. Одновременно с критической оценкой предварительного результата работы были получены этим путем данные о количестве жителей и профессиональной структуре этих центров, а также данные, касающиеся их общей поверхности и поверхности сельскохозяйственных угодий.

Картографическое изображение размещения отдельных элементов в масштабе страны позволит установить, локализован ли данный фактор в местности с большим или меньшим сгруппированием общественно-экономических устройств со сверхместным радиусом влияния или же помещен в поселке, лишенном этих устройств. Карта размещения каждого элемента, составленная по этому же методу, одновременно с синтетической картой, показывающей очаги группировки общественно-экономических устройств во всей сети населенных пунктов Польши, имеет практическое значение при планировании развития отдельных общественно-экономических устройств.

Наконец, необходимо вспомнить о работах, стремящихся показать, какие факторы, принятые в процессе классификации, могли бы явиться эквивалентом или одним из числа решающих показателей являющихся основой для определения отдельных ступеней функциональной иерархии населенных пунктов. Эта проблема решена в по-воеводском разрезе методом определения пропорции между общим числом отдельных устройств на территории всего воеводства и количеством этих устройств, помещенных в субокружных центрах.

В четвертом разделе автор обсуждает полученные два основных результата своих исследований: современную функциональную пространственную структуру населенных пунктов в Польше, а также определение некоторых закономерностей в процессе образования общественно-хозяйственной связи на деревне, что, в свою очередь, позволяет установить иерархию взаимозависимости отдельных местностей.

Из проведенного анализа получены следующие результаты: в Польше в настоящее время существует 29 районных центров; 73 субрайонных центров, 297 окружных центров; 2450 субокружных центров. После исключения городов, которые оказались включенными в высшие иерархические классы населенных пунктов, сумма субокружных центров выражается цифрой 2050 местностей. В этом количестве включается 1578 с ярко выраженными центральными функциями (типа А), а также 473 центра с меньшим количеством элементов (типа Б). Среди выделенных субокружных центров 23,4% — это местности, обладающие правом городов, либо городских поселков. В дальнейшей части раздела автор проводит анализ выделения типов субокружных центров с точки зрения их величины, измеряемой количеством жителей, анализом профессиональной структуры, а также определяет количество сельского населения, находящегося в зоне влияния субокружных центров (в среднем в стране один субокружной центр обслуживает 6,3 тыс. сельского населения). Помимо этого автор рассматривает в этом разделе районные черты и местные сети субокружных центров, а также пытается установить показатели, объединенные для размещения субокружных центров) (средний общегосударственный охват воздействия субокружного центра выражается радиусом, равным 6,3 км).

В пятом разделе автор обособленно изучил исследуемые элементы с точки зрения их пространственного взаимодействия с сетью субокружных центров, а также произвел оценку значения упомянутых факторов в процессе формирования центральных функций отдельных населенных пунктов.

Из анализа отдельных элементов можно было убедиться в том, что в различных частях страны принимают они разные участие в определении функции субокружных центров. Помимо этого, отчетливо обнаружено явление концентрации в определенных населенных пунктах общественно-экономических устройств со сверхместным значением. Об этом свидетельствуют такие результаты: изученные в количестве свыше 20 элементов общественно-экономических и административных связей размещаются в 7103 местностях т.е. примерно в 1/10 общего количества местностей в стране. Степень концентрации изученных элементов в отдельных местностях, с точки зрения числа, показывает, что в 57% изученных местностей выступает в среднем от 1 до 3 элементов; в 14% — от 4 до 6 элементов, а в 29% изученных местностей свыше 7 элементов. Явление концентрации элементов обнаруживается еще острее, если во внимание примем только 2450 местностей, исполняющих якобы функции субокружных центров и высших ветвей. Анализ показал, что многие из изученных элементов помещены либо исключительно в упомянутых центрах, либо этот показатель превышает 80%.

Анализ размещения отдельных элементов на территории страны показал существование ряда неправильностей в виде группирования подобных элементов в населенных пунктах, лежащих слишком близко друг от друга. Это не имеет достаточно глубокого экономического обоснования. Эта неправильность обнаруживается в основном на пространствах, лежащих вдоль воеводских границ, и касается населенных пунктов, расположенных на противоположных сторонах границы.

Анализ фактора коммуникаций показал большое влияние железнодорожных линий на формирование субокружных центров, особенно в западной части Польши, а также в горных местностях. Помимо этого на формирование центров оказывает влияние сама система путей сообщения, что находит свое выражение в удобной связи данного центра с окружением (наличие не меньше 4 направлений железнодорожных или автомобильных связей). С этой точки зрения ситуация представляется наилучшим образом на территориях западной части страны. Изучение частоты движения поездов или автобусов на данной трассе показывает, что число курсов без показателя количества перевезенных лиц не позволяет выделить субокружные центры.

В заключительной части работы автор делает общие выводы. Между прочим находит, что в сети населенных пунктов Польши проявляется закономерная концентрация функций, связанных с общественно-хозяйственным обслуживанием сельских местностей в определенном количестве отчетливо обособляющихся центров. Автор констатирует, что вместе с развитием страны, с ее индустриализацией, преобразованием общественно-экономической структуры и, особенно, вместе с преобразованием общественно-экономических отношений в деревне — субокружные центры приобретают функции, свойственные раньше центрам более высокого иерархического ранга, а одновременно центры более низкого ранга приобретают функции свойственные раньше лишь субокружным центрам. Некоторые характерные для них функции исчезают или теряют свое прежнее значение, а с другой стороны растет роль и значение других функций, имеющих прежде менее существенное значение. К числу таких новых функций субокружных центров следует причислить, например, наличие ранее отсутствующих кооперативов сбережений и взаимопомощи, кооперативов крестьянской взаимопомощи, или пунктов по закупкам живого скота. В многочисленных сельских центрах возникли хлебопекарни, скотобойни, колбасные заводы и т.п. Служба здравоохранения решительно входит в деревенскую жизнь, обеспечивая досель почти неизвестное в этих масштабах медицинское обслуживание сельского населения. Подобным образом выглядит широкое развитие просвещения и культуры.

По мнению автора, постепенное сглаживание различий в области бытовых условий, а также общественно-экономического обслуживания городского и сельского населения будет приводить к возникновению все новых функций в местных центрах общественно-хозяйственных связей.

Проведенный анализ субокружных центров, представляющих собою обычно переходную форму между деревней и городом показывает, что они развиваются весьма быстро и это является характерной чертой всех современных государств. Этот анализ показывает также, что городские и сельские населенные пункты нельзя рассматривать обособленно друг от друга, ибо они в действительности представляют собою единичную сеть взаимосвязанных центров обслуживания. Этому отнюдь не противоречит факт, что на вышеупомянутую сеть накладывается и часто ее видоизменяет сеть специализированных поселений: промышленных, коммуникационных, рекреационных и других.

Далее автор намечает дальнейшую программу исследований местных центров общественно-хозяйственных связей; подчеркивает практическую ценность этих исследований.

Тłum. T. Rychłowska

СПИСОК РИСУНКОВ

1. Взаимосвязь различных видов типологии сельского расселения по С. А. Ковалеву: 1 — производственный тип; 2 — генетический тип; 3 — тип внешних форм; 4 — локальные типы.
2. Изучение схем функциональной иерархии в сети сельского расселения, по А. Калдлецу; 1 — единица расселения (деревня); 2 — единица расселения с непол-

ным набором обслуживающих учреждений, определяющих общественно-хозяйственный центр в сети сельского расселения; 3 — единица расселения с полным набором обслуживающих учреждений, определяющих общественно-хозяйственный центр в сети сельского расселения (полный набор обслуживающих учреждений принятый для центра этой категории должен обеспечить удовлетворение потребности населения в размерах, принятых для городского жилого поселка, охватывающего 3500—10 000, в среднем 7500 жителей); 4 — город; 5 — направление тяготения, состоящего в использовании лишь некоторых обслуживающих учреждений (размещенных в центре); 6 — направление тяготения, состоящего в использовании всего набора обслуживающих учреждений, размещенных в центре.

3. Радиус влияния окружных и субокружных центров в Быдгощском воеводстве. Изучение: 1 — границы воеводства; 2 — границы повятов; 3 — изменение границ повятов в 1961 году; 4 — границы диапазона влияния центра; 5 — территории необслуживаемые; 6 — выделенные города; 7 — повятовые города (окружные); 8 — прочие города; 9 — поселки; 10 — деревни III ступени (субокружные); II — деревни II/III ступени; 12 — деревни II ступени с местопребыванием сельсовета (громады); 13 — деревни II ступени не являющиеся центром сельсовета.
4. Карта повята Пултук и прилегающих территорий, показывающая метод работы при определении субокружных центров; 1 — хлебопекарни и булочные; 2 — мясосойники, колбасные заводы и скотобойные пункты; 3 — предприятия по газировке вод и разливу пива; 4 — рынки общие и по продаже скота; 5 — пункты скупки убойного скота; 6 — рестораны, столовые и бары; 7 — местопребывание гминных кооперативов крестьянской взаимопомощи; 8 — кооперативные кассы взаимопомощи; 9 — государственные машинные центры и ремонтные мастерские сельскохозяйственных машин; 10 — ветеринарные клиники; 11 — школы; общеобразовательные и профессиональные лицеи; 12 — кино; 13 — государственные и кооперативные поликлиники; 14 — аптеки и аптечные пункты; 15 — Отделения Гражданской Милиции; 16 — местопребывание сборных гмин (общин) до 1954 года.
5. Карта размещения некоторых обслуживающих учреждений и организаций: 1 — окружные энергетические предприятия; 2 — мелиоративные предприятия; 3 — районы эксплуатации общественных дорог; 4 — контрольно-ревизионные инспекции и их отделения; 5 — местопребывание отделений Государственного Автотранспорта; 6 — окружные управления Государственных лесов; 7 — более важные больницы; 8 — торговые пункты (продажи) а) 100—150 пунктов, б) 150—300 пунктов, с) свыше 300 пунктов; 9 — ремесленные предприятия а) 200—300, б) 300—500, с) свыше 500.
6. Размещение общеобразовательных лицеев в Польше в 1961/62 гг.: 1 — общеобразовательные лицеи; 2 — лицеи общие специальные; 3 — количество школ.
7. Размещение профессиональных лицеев и техникумов в 1961/62 годах: 1 — специальные техникумы; 2 — педагогические лицеи и учительские курсы; 3 — медицинские лицеи и школы; 4 — художественные лицеи и школы; 5 — количество школ.
8. Размещение больниц, больничных палат и родильных палат в 1961 г.: 1 — госпитали; 2 — больничные палаты и родильные палаты; 3 — больницы, больничные палаты и родильные палаты; 4 — количество отделений в местности.
9. Действующая иерархия населенных пунктов: 1 — субокружные центры; 2 — окружные центры; 3 — сверхрайонные центры; 4 — районные центры; 5 — столица страны; 6 — до 25% населения, незанятого в сельском хозяйстве; 7 — свыше 25% населения, незанятого в сельском хозяйстве; 8 — субокружные центры, разделенные согласно числу жителей; 9 — город; 10 — городской поселок; 11 — деревня; 12 — местный центр (центральное поселение группы сел) с четко выраженной концентрацией определенной категории устройств обслуживания и организации производства внеместного значения; 13 — местный центр (центральное поселение группы сел) со слабо выраженной концентрацией определенной категории устройств обслуживания и организации производства внеместного значения.
10. Число субокружных центров в Польше сгруппированных согласно количеству жителей; 1 — субокружные центры, не обладающие правом городов; субокружные центры, обладающие правом городов.
11. Число субокружных центров (сельских) сгруппированных согласно процентному количеству населения живущих за счет несельскохозяйственных профессий.
12. Число субокружных центров (сельских) сгруппированных по абсолютному количеству населения, живущих за счет несельскохозяйственных профессий.

13. Число субокружных центров (сельских) сгруппированных согласно процентному количеству населения с двумя профессиями (крестьян — рабочих).
14. Число субокружных центров (сельских) — согласно общей поверхности, приходящейся на один центр.
15. Плотность размещения субокружных центров в повятах выражена средним числом сельского населения, приходящегося на один центр (в тыс.).
16. Среднее число жителей деревни в персчете на один субокружный центр, согласно повятам (в тыс.).
17. Плотность размещения субокружных центров в повятах выраженная средним радиусом влияния центральных функций (в км).
18. Средний радиус влияния субокружного центра, по повятам (в км).
19. Классификация повятов, согласно средним показателям численности сельского населения и территориальным радиусам воздействия субокружных центров.
20. Размещение хлебопекарен и кондитерских в Польше в 1960 году: 1 — пекарни; 2 — кондитерские; 3 — пекарни и кондитерские; 4 — объекты в местности типа А; 5 — объекты в местности типа Б; 6 — объекты в иной местности.
21. Хлебопекарни и кондитерские: 1 — процент хлебопекарен и кондитерских, размещенных в субокружных центрах, в соотношении к общему количеству пекарен и кондитерских; 3 — процент субокружных центров с пекарнями и кондитерскими в отношении к общему количеству субокружных центров.
22. Размещение предприятий мясной промышленности в 1960 г.: 1 — предприятия мясной промышленности в местности типа А; 2 — предприятия мясной промышленности типа Б; 3 — предприятия в иной местности; 4 — количество предприятий.
23. Предприятия мясной промышленности: 1 — процент мясозаводов, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему количеству мясозаводов; 2 — процент мясозаводов, размещенных в городах в отношении к общему количеству мясозаводов; 3 — процент субокружных центров с пекарнями в отношении к общему числу субокружных центров.
24. Заводы газированных вод и разлики пива: 1 — процент заводов, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу заводов; 2 — процент заводов, находящихся в городах в отношении к общему числу заводов; 3 — процент субокружных центров с заводами в отношении к общему числу субокружных центров.
25. Размещение базаров в Польше в 1961 г.: 1 — общие базары; 2 — общие базары и скотные базары; 3 — скотные базары.
26. Базары: 1 — процент базаров, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу предприятий; 2 — процент базаров, находящихся в городах, в отношении к общему числу предприятий; 3 — процент субокружных центров с базарами в отношении к общему числу субокружных центров.
27. Размещение пунктов скупки убойного скота в 1960 г.: 1 — пункт скупки в местности типа А; 2 — пункт скупки в местности типа Б; 3 — пункт скупки в иной местности.
28. Пункты скупки убойного скота: 1 — процент пунктов скупки находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу предприятий; 2 — процент пунктов скупки, находящихся в городах в отношении к общему числу предприятий; 3 — процент субокружных центров с пунктами скупки в отношении к общему числу субокружных центров.
29. Размещение предприятий общественного питания в 1961 г.: 1 — рестораны, бары, столовые и кондитерские; 2 — количество предприятий.
30. Предприятия общественного питания: 1 — процент предприятий, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу предприятий; 2 — процент предприятий, находящихся в городах, в отношении к общему числу предприятий; 3 — процент субокружных центров с предприятиями общественного питания в отношении к общему числу субокружных центров.
31. Размещение гминных кооперативов Крестьянской Взаимопомощи в 1960 г.: 1 — гминный кооператив в местности типа А; 2 — гминный кооператив в местности типа Б; 3 — гминный кооператив в иной местности.
32. Гминные Кооперативы Крестьянской Взаимопомощи: 1 — процент гминных кооперативов, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу гминных кооперативов; 2 — процент гминных кооперативов, находящихся в городах, в отношении к общему числу гминных кооперативов; 3 — процент субокружных центров с местонахождением гминных кооперативов в отношении к общему числу субокружных центров.

33. Размещение касс взаимопомощи и сбережения в 1961 г.: 1 — кооперативы взаимопомощи и сбережения, либо их филиалы в местности типа А; 2 — кооперативы взаимопомощи и сбережения, либо их филиалы в местности типа Б; 3 — кооперативы взаимопомощи и сбережения либо их филиалы в иной местности.
34. Кооперативы взаимопомощи и сбережения: 1 — процент кооперативов взаимопомощи и сбережения, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу кооперативов; 2 — процент кооперативов взаимопомощи и сбережения, находящихся в городах в отношении к общему числу кооперативов взаимопомощи и сбережения; 3 — процент субокружных центров с кооперативами взаимопомощи и сбережения в отношении к общему числу субокружных центров.
35. Размещение государственных машинных станций и мастерских по ремонту сельскохозяйственных машин в 1961 году: 1 — государственные машинные станции; 2 — мастерские по ремонту сельскохозяйственных машин; 3 — ремонтные мастерские, предприятия по обслуживанию, механизации и ремонту; 4 — пункты обслуживания, производственные группы.
36. Государственные машинные станции и мастерские по ремонту сельскохозяйственных машин: 1 — процент ГМС и ремонтных предприятий, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу ГМС и ремонтных предприятий; 2 — процент ГМС и ремонтных предприятий, находящихся в городах, в отношении к общему числу ГМС и ремонтных предприятий; 3 — процент субокружных центров с ГМС и ремонтными предприятиями в отношении к общему числу субокружных центров.
37. Размещение ветеринарных поликлиник в 1960 г.: 1 — ветеринарная лечебница; 2 — ветеринарная поликлиника; 3 — ветеринарный пункт.
38. Лечебницы для животных: 1 — процент лечебниц, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу предприятий; 2 — процент лечебниц, находящихся в городах, в отношении к общему числу предприятий; 3 — процент субокружных центров с лечебницами для животных в отношении к общему числу субокружных центров.
39. Размещение кинотеатров в 1961 г.: 1 — кинотеатры постоянные; 2 — кинотеатры полупостоянные; 3 — число кинотеатров в местности.
40. Число мест в кинотеатрах, приходящихся на 1000 жителей по повятам в 1961 году.
41. Число повятов, разделенных согласно количеству мест в кинотеатрах, приходящихся на 1000 жителей.
42. Кинотеатры: 1 — процент кинотеатров, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу кинотеатров; 2 — процент кинотеатров, находящихся в городах, в отношении к общему числу кинотеатров; 3 — процент субокружных центров с кинотеатрами в отношении к общему числу субокружных центров.
43. Размещение областных и районных поликлиник, амбулаторий, медицинских и фельдшерских пунктов в 1961 г.: 1 — областные поликлиники и районные; 2 — амбулатории; 3 — медпункты и фельдшерские пункты; 4 — поликлиника и медпункт; 5 — количество пунктов.
44. Государственные поликлиники и кооперативные поликлиники: 1 — процент государственных поликлиник и кооперативных поликлиник, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу центров; 2 — процент поликлиник и кооперативных поликлиник, находящихся в городах, в отношении к общему числу центров; 3 — процент субокружных центров с поликлиниками и кооперативными поликлиниками в отношении к общему числу субокружных центров.
45. Размещение аптек и аптечных пунктов в 1961 г.: 1 — аптеки, 2 — аптеки и аптечные пункты; 3 — аптечные пункты; 4 — количество пунктов в местности.
46. Аптеки и аптечные пункты: 1 — процент аптек и аптечных пунктов, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу аптек и аптечных пунктов; 2 — процент аптек и аптечных пунктов, находящихся в городах, в отношении к общему количеству аптек и аптечных пунктов; 3 — процент субокружных центров с аптеками и аптечными пунктами в отношении к общему числу субокружных центров.
47. Аптечные пункты: 1 — процент аптечных пунктов, находящихся в субокружных центрах в отношении к общему числу аптечных пунктов; 2 — процент аптечных пунктов, находящихся в городах, в отношении к общему числу аптечных пунктов; 3 — процент субокружных центров с местопребыванием аптечных пунктов в отношении к общему числу субокружных центров.

48. Железнодорожная и автобусная сеть восточной и западной части Познаньского воеводства в 1961 году: 1 — границы повятов; 2 — железнодорожная линия; станция, цифра означает количество поездов в сутки; 3 — автобусная линия, остановки, цифра показывает количество пар автобусов в сутки; 4 — субокружные центры.
49. Размещение президиумов громадских народных советов в 1954 — 1960 — 1962 г.г. на фоне сети воеводских субокружных центров: 1 — субокружные центры; 2 — местоположения сельсоветов (громад) в 1954 г.; 3 — местоположения громад в 1960 г.; 4 — местоположения громад в 1962 г.
50. Размещение организационных отделений Гражданской Милиции в 1961 г.: 1 — организационные отделения Гражданской Милиции в местности типа А; 2 — организационные отделения Гражданской Милиции в местности типа Б; 3 — организационные отделения Гражданской Милиции в иной местности.
51. Гражданская Милиция: 1 — процент организационных отделений Гражданской Милиции, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу отделений Гражданской Милиции; 2 — процент организационных отделений Гражданской Милиции в отношении к общему числу субокружных центров.
52. Центры сборных общин (гмин) до 1954 г.: 1 — процент местностей являющихся раньше центрами сборных гмин, которые зачислены как субокружные центры, в отношении к общему количеству местности являющихся прежде центрами сборных гмин; 2 — процент субокружных центров, которые выполняли в прошлом функцию сборной гмины в отношении к общему числу субокружных центров.
53. Размещение поселков, ныне негородских, которые в прошлом пользовались городскими правами: 1 — поселки, в настоящее время негородские, которые в прошлом пользовались городскими правами типа А; 2 — поселки, ныне негородские, которые в прошлом пользовались городскими правами типа Б; 3 — прочие поселки, ныне негородские, которые в прошлом пользовались городскими правами.
54. Роль отдельных общественно-экономических устройств в определении субокружных центров (измеренная в процентах отдельных общественно-экономических устройств, находящихся в субокружных центрах, в отношении к общему числу этих устройств); 1 — пекарни и кондитерские; 2 — скотобойни, колбасные, пункты убоя скота; 3 — заводы газированных вод и разливы пива; 4 — рынки общие и скотные; 5 — пункты по скупке убойного скота; 6 — рестораны, столовые и бары; 7 — гминные кооперативы Крестьянской Взаимопомощи; 8 — кооперативные кассы взаимопомощи и сбережения; 9 — государственные машинные станции и предприятия по ремонту сельскохозяйственных машин; 10 — ветеринарные лечебницы для животных; 11 — кинотеатры; 12 — поликлиники и платные (кооперативные) поликлиники; 13 — аптеки и аптечные пункты; 14 — Гражданская Милиция; 15 — сборные гмины до 1954 г.
55. Роль отдельных общественно-экономических устройств в определении субокружных центров (измеренная в процентном отношении центров, оснащенных данным устройством — в отношении к общему числу центров): 1 — пекарни и кондитерские; 2 — скотобойни, колбасные, пункты убоя скота; 3 — заводы газированных вод и разливы пива; 4 — рынки общие и скотные; 5 — пункты скупки убойного скота; 6 — рестораны, столовые и бары; 7 — гминные кооперативы Крестьянской Взаимопомощи; 8 — кооперативные кассы взаимопомощи и сбережения; 9 — государственные машинные центры и предприятия по ремонту сельхозмашин; 10 — ветеринарные поликлиники для животных; 11 — кинотеатры; 12 — государственные поликлиники и платные кооперативные поликлиники; 13 — аптеки и аптечные пункты; 14 — Гражданская Милиция; 15 — сборные гмины до 1954 года.

RURAL SERVICE CENTRES IN POLAND

Summary

The organization of the rural settlement network has been already for some time the subject of heated discussion among scholars and planners. Both the discussion and its results up to the present deal with two basic problems. The first of them is the problem of increasing agricultural productivity. The second is connected with the desire of bringing the living conditions of the rural population closer to those of the city.

The application of technological achievements and rational methods of labour makes now possible the increasing of agricultural productivity. The rural settlement network must thus be shaped in such manner that it would correspond to the conditions required by the modernization of agricultural production. The speed of that modernization will depend on the character of the existing settlement network and the speed of its transformation.

Poland's present settlement structure, which has been moulded by the historical processes over the past centuries, shows a mixture of many forms with varying functional and physiognomic characteristics. This variety is the result of, different in time and space, socio-economic and political conditions, of agrarian reforms and consolidation of land, as well as of differences in the conditions of the geographical environment.

One of the recent traits of this process was the strong dispersal of construction in colonies. This was the result of integrating dispersed land holdings and of dividing noble possessions which was carried out at the end of the nineteenth century and in the inter-war period. At the same time rural population did not leave the land. This characteristic has been particularly strong in central and eastern Poland.

Such a settlement network does not facilitate the introduction of new methods of management, electrification and mechanization. Nor does it facilitate a full provision of service facilities to the countryside. It hinders the introduction of communal services, particularly of communal water supply which, due to the frequent lowering of the water table often becomes a matter of primary importance.

The above mentioned problems have led to a discussion over the need of studies concerning a planned construction of the Polish village. In the present period of structural transformation of the Polish rural economy, a determination of the theoretical bases of a planned construction of the village is not a simple task. Discussions on this subject are accompanied by many doubts and fears either of solutions which would be too theoretical or of a too passive acceptance of the forms of the past. Shortly, one needs such a model of settlement arrangement which would not worsen the conditions of present agricultural production

of small individual holdings and the conditions of the population connected with it, rather improving them if possible, but would be at the same time useful to a socialized economy or at least could be easily transformed for such needs. This study shows one way leading to this goal.

In the first chapter the author explains the goal of the study and defines the concept of the „centre of socio-economic linkage”.

The study deals with the problem of central functions in the rural settlement network. It seeks to answer the questions where in the Polish settlement structure are those central functions grouped which satisfy the needs of the rural population and what is the spatial pattern of that phenomenon. Those questions form also the goal of this study. The goal was not set by the author himself but was given by the current needs of our economic life.

Further in that chapter the author studies the interdependences existing in the Polish settlement structure among settlement units of the lowest rank, i.e. individual villages. In result he formulates the concept „centre of socio-economic linkage”. Such a centre is in its broadest sense a place of a definite assortment of functions and facilities to which the population living in a certain area around that place gravitate in order to satisfy its economic and social needs. Over a larger area similar pattern of functions can be found in the centres of higher order, to which gravitates the centres of lower order. Thus arises the arrangement of interdependences described as the functional hierarchy of settlements in the framework of a uniform settlement network.

In this work, concerning the lowest ranks mainly of rural settlement, the author tried to unify the whole settlement structure of Poland into one hierarchical system.

In the second chapter, the author discusses the classification of settlement in foreign and native research. In the survey of foreign literature, the author limits himself to a representation of countries and authors on the criterion of methods applied in their research of central places. The author has also included such countries where studies on the said topic are still in the beginning stage, such as Denmark, Yugoslavia, Czechoslovakia and Bulgaria.

Relatively much space is given to the evaluation of Polish research on the classification of settlement in Poland based on the criterion of central functions.

First in Polish literature to touch upon the problem of settlement classification, based on the spatial transformation of service links, was W. Wakar in his work on the regionalization of Poland in 1928. In the scientific and public discussion of the problem of a hierarchical differentiation of rural settlement the leading place in Poland falls to F. Piaścik, who in 1937—1939 presented an arrangement of rural settlement based on the principles of the so-called „three stage social linkage”.

Concepts of a hierarchical approach to the problem of settlement were used in the work of the Main Office of Spatial Planning in 1945—1948. The concept accepted then divides the settlement network of Poland into nine basic hierarchical stages of centres of socio-economic linkage. 1. the national capital, 2. the provincial capital, 3. the regional centre, 4. the sub-regional centre, 5. the district centre, 6. the local centre, 7. the settlement complex, 8. the individual settlement, 9. the complex of dwellings. To each of these stages corresponded particular socio-economic functions.

The discussed model of centres of socio-economic linkage, based mainly on service centres and related to the theories of W. Christaller, became subject of sharp though not always pertinent criticism. Such criticism, instead of helping in the definition of a modified or different theory of settlement, led instead to a complete halt in studies of such nature.

In the six year plan (1949—1955) came the reform of administrative division whose aim was to bring the local authorities closer to the population. This was tied in at that time with the goals of urbanization and industrialization as well as the collectivization of the agriculture within a few years. Concentration of the industrial investments and rapid nationalization of material services weakened in many instances basic functions of small service centres, serving their rural hinterlands.

In the progress of the six year plan, these concepts were subject to revision in scholar and public discussion. Scientific studies pointing to the need of economic stimulation of small urban centres on new principles of the satisfaction of the economic and socio-cultural needs of the village appeared.

In this period, through the initiative of the Committee of Urban Planning and Architecture, was initiated work in some counties on so called „plans of complexes of rural settlement units” whose goal was to supply the ideas on the arrangement of the settlement network and of elements connected with it, based on the agricultural utilization of the area.

In the discussion of such plans which are at the present being developed, new ideas arise on the desired form of the settlement structure of rural areas. In the stream of these ideas one can determine two currents. One is represented by F. Piaścik who is defending the applicability of a three stage arrangement of the functional hierarchy of rural settlement units. The other one is represented by M. Benko who proposes future changes in the rural settlement structure. M. Benko sees in Poland in the future a few thousand large villages having „not less than 2000 inhabitants each” (at the present, Poland has some 10 000 villages). These villages would have all the social services and would assure to their inhabitants living conditions not differing from those in the city.

This study criticizes both currents. The first one does not recognize that not in all parts of Poland three-stage hierarchy of rural settlement units has developed. Moreover, its establishing or imposing upon the countryside as a model could seriously impede in the future the speed of change which will take place in Polish agriculture. As far as the other current is concerned the author’s opinion is that the present situation is not known adequately on the national scale, there exist no long-range assumptions for the development of the agriculture and consequently any rigid planning of a new settlement network, its functional hierarchy including the lowest elements — individual farm, is at the moment too risky and certainly unjust.

In the Polish literature pertaining to the hierarchy of the Polish settlement network two branches of research can be determined. They concern the problems of centres of lower and higher order respectively. The bridge between these two approaches to the problem can be the author’s effort of studying and defining of the Polish settlement hierarchy, taking into account the characteristics of the evolving central functions of the rural network along with the interconnections of higher order.

In the third chapter the author discusses the method of research on the distribution of centres of socio-economic linkage. The key to the functional hierarchy of Polish settlements has been established according to the following arrangement: settlements of the first order of socio-economic linkage, settlements of the second order, described in planning studies as centres of village groups, centres of the third order — sub-district, of the fourth order — district, of the fifth order — sub-regional, of the sixth order — regional, and of the seventh order — the capital. The centres of the two lowest orders and their linkages to the higher ones have not been included in the research and, at the moment, the author leaves them without his own opinion.

The determination of sub-district centres within the framework of the above hierarchical key was based on empirically obtained criteria. The actual quantitative and qualitative assortment of socio-economic facilities of more than local significance within a settlement unit was accepted as the primary criterion. The list of thus determined elements of classification amounts to 24. The author arranges them into six basic groups: 1. plants of branches of processing (mainly food) industry, 2. institutions and points of provision and supply, 3. organizations of technical and zootechnical services to agriculture, 4. services of socio-cultural character, 5. facilities and functions of communication, 6. administrative functions.

The work was divided into two stages. First, the studied elements were put on a 1:300 000 map. Over 7000 settlements were covered in such manner. Next, such settlement units where less than three of the studied elements occurred were eliminated from further research. The remaining settlements were divided into two groups, A and B. In group A were included such elements where seven or more elements were found. In group B those having only four to six elements. In both groups, at this stage of classification, the elements of administrative functions were not taken into account. This decision was prompted by a desire to isolate the central functions independent of historical and current, yet unstable, administrative arrangements. In such a way developed the map of subdistrict centres of socio-economic links. Further on the author gives the criteria describing the centres of higher order.

In the second stage of his work the author put the thus attained results to verification in provincial (voivodship) and county councils by means of a special survey. In that survey, along with subjecting the first results of his work to a critical evaluation, he sought and has obtained data on the changes in the number of inhabitants and in the professional structure of these centres as well as data on their over-all areas and areas of agricultural use.

The cartographic representation of the distribution of the individual elements on the national scale, enabled the distribution of whether a given factor is located in settlements of larger or smaller groupings of socio-economic facilities of larger than local significance or whether it is located in settlements having no such facilities. The map of distribution of each of these elements, produced according to this method, along with the map showing the hearths of agglomeration of socio-economic facilities within the whole settlement net of Poland, is of practical importance in the planning of the further development of the individual socio-economic facilities.

Finally one must mention the efforts to show which factors, accepted in the process of classification, could serve as equivalents or as one of the indicators of the various stages of functional hierarchy of the settlement units. This problem was solved by the method of proportioning the total number of the various facilities on the area of individual voivodships to the number of those facilities which are located in sub-district centres. Voivodship by voivodship, a coverage of the whole country was attained in such manner.

In the fourth chapter the author presents the two basic results of his research: the actual functional spatial structure of settlement in Poland and the arrival at certain regularities in the process of formation of socio-economic linkages in the village which in turn allows the establishment of a hierarchy of interdependences of individual settlements.

The analysis yielded the following results. Poland has at present 29 regional centres, 73 subregional ones, 297 district, and 2450 sub-district centres. After rejection of urban centres, which were included into hierarchically higher types of centres, the sum of sub-district centres amounts to 2050. In that number are 1578 centres with a more clearly defined central function (type A) and 473

with a lesser number of elements (type B). Among the thus determined sub-district centres, 23,4% are towns or urban settlements. Later in the chapter the author carries out an analysis of the sub-district centres from the point of view of their size as measured by their population. He also makes an analysis of their professional structure and establishes the number of rural population within the sphere of influence of the sub-district centres. On the average for the country, one sub-district centre serves a rural population of 6300. The author discusses also in this chapter the regional and local characteristics of the network of sub-district centres and attempts to establish the indicators of distribution of those centres. The average for country radius of reach of influence of a sub-district centre is 6,3 km.

In the fifth chapter the author studies separately the elements used from the point of view of their spatial relation to the network of sub-district centres and carries out an evaluation of the significance of the discussed factors in the process of formation of central functions in individual settlement units.

From the analysis of the individual elements one can deduce that in different parts of the country they are of different significance in describing the functions of a said group of settlements.

Despite that it was established the clear grouping of socio-economic establishments of greater than local significance in definite settlement units. This is proved by the fact that over 20 elements of socio-economic and administrative linkage, which had been studied, are located in 7103 settlements, that is in about one tenth of the total number of settlements in Poland. The degree of concentration of the studied elements in the individual settlements shows that from one to three elements are found in 57%, from four to six elements in 14%, and seven and more elements in 29% of the studied settlements. The phenomenon of grouping of the elements is still more acute if one considers only the 2450 settlements performing the functions of sub-district centres and centres of higher order. The analysis showed that many of the elements studied are located either exclusively in these centres or at least in an intensity of over 80%.

The analysis of distribution of the individual elements on the area of the country shows many irregularities in the form of grouping of similar elements in settlements situated too close to each other. This has no deeper economic basis and occurs mainly along the voivodship boundaries. This phenomenon characterizes particularly the settlements situated on both sides of the boundary.

The analysis of the factor of communication showed a strong influence of railroad lines on the formation of sub-district centres, particularly in the western part of Poland and in mountainous areas. The pattern of the communication net has also an influence on the formation of centres, expressed in the interconnection of a given centre with its environs (at least four directions of railway or bus connections). The situation is in this respect most satisfactory in the western parts of the country. The study of frequency of train or bus passages on a given route shows that frequency alone without the number of population transported does not aid in determining of sub-district centres.

In his conclusions the author stated that in the settlement network of Poland a regularity of concentration of functions could be established. The functions are associated with the socio-economic serving of the rural area by the limited number of clearly defined centres.

In connection with the development of the country, its industrialization, transformation of its socio-economic structure and, in particular, transformation of socio-economic conditions in the rural areas, the sub-district centres are obtaining the functions occurring earlier in the centres of higher order. Similarly the lower order centres are gaining the functions which earlier characterized

sub-district centres only. Some of their characteristic functions are disappearing or losing their significance, importance of other functions, earlier insignificant, increases. The new functions of sub-district centres are for example saving and loan cooperatives, Cooperatives of the Mutual Aid of Peasants, or purchasing agencies of slaughter animals. In rural centres appear bakeries, butcheries, slaughter houses, etc. Health service steps into the countryside and the rural population receives the protection unknown earlier at this level. Similarly the number of the cultural and educational establishments is increasing.

According to the author gradual disappearing of the differences of the level of life between rural and urban population will contribute to the development of new functions in the centres of socio-economic linkage.

Increasing growth of sub-district centres which are of transitional character between towns and villages, is a phenomenon characteristic for the countries with modern industrialization and urbanization. The analysis proved that the separate treatment of urban and rural settlement network is outdated and unjust. In fact they both from a uniform network of service centres interconnected one with another. It does not matter that on this network the specialized centres: industrial, transportation, recreational and others are super imposed.

The author discussed also the plan of further research pertaining to the centres of socio-economic linkage and emphasized the practical aspect of the studies.

LIST OF FIGURES

1. Interties of various forms of typology of rural settlement after S. A. Kovalev: 1 — productive types; 2 — genetic types; 3 — types of external forms; 4 — local types.
2. A study of the schemes of functional hierarchy within the rural settlement network, after A. Kadlec: 1 — settlement unit (village); 2 — settlement unit having an incomplete assortment of services which determine a socio-economic centre of the rural settlement network; 3 — settlement unit with a full assortment of services which determine a socio-economic centre of the rural settlement network (a full assortment of services for a centre of this type has to satisfy the needs of the population at a level comparable to an urban settlement of 3,500—10,000, or an average of 7,500 inhabitants); 4 — town; 5 — tendency of gravitation based on the utilization of some of the services established at the centre; 6 — tendency of gravitation based on the utilization of all of the services established at the centre.
3. Sphere of influence of district and sub-district centres in the Bydgoszcz Voivodship, a survey: 1 — Voivodship boundaries; 2 — county boundaries; 3 — changes in the county boundaries in 1961; 4 — boundaries of the sphere influence of a centre; 6 — unserved areas; 7 — county seats (district); 8 — other towns; 9 — urban settlements; 10 — villages of III order (sub-district); 11 — villages of II/III order; 12 — villages of the II order being administrative seats of gromada councils; 13 — villages of II order without such seats.
4. Map of the Pułtusk county and vicinity, representing the method of work in the determining of sub-district centres: 1 — bakeries and cake-stores; 2 — slaughter houses, meat stores, and slaughter points; 3 — factories of soda drinks and brewery filling stations; 4 — general and animal markets; 5 — points of purchasing slaughter animals; 6 — restaurants, inns, and food bars; 7 — seats of parish cooperatives of Samopomoc Chłopska (Peasant's Mutual Aid); 8 — saving and loan cooperatives; 9 — state machine centres and establishments of agricultural machine repair; 10 — veterinary esta-

- blishments; 11 — schools: liberal and trade high schools; 12 — cinemas; 13 — health service centres and cooperatives; 14 — apothecary stores and points of service; 15 — militia (police); 16 — seats of combined parishes (gmina) before 1954.
5. Map showing the distribution of selected service institutions and organizations: 1 — district establishments of energy supply; 2 — meliorative firms; 3 — units of exploitation of public roads; 4 — centres of fiscal control and revision and their units; 5 — agencies of the bus lines; district offices of state forests; 7 — more important hospitals; 8 — retail stores: a) 100—150 establishments, b) 150—300 establishments, c) over 300 establishments; 9 — handicraft establishments: a) 200—300 points, b) 300—500 points, c) over 500 points.
  6. Distribution of the liberal arts high schools in Poland in 1961/62: 1 — liberal arts high schools; 2 — special liberal high schools (associated with sanatoriums and hospitals); 3 — number of schools.
  7. Distribution of trade schools and technical schools in 1961/62: 1 — technical schools; 2 — teacher high schools and teacher colleges; 3 — medical schools; 4 — schools and high schools of fine arts; 5 — number of schools.
  8. Distribution of hospitals, clinics, and birth clinics in 1961: 1 — hospitals; 2 — clinics and birth clinics; 3 — hospitals, clinics, and birth clinics; 4 — number of units in the settlement.
  9. Functional hierarchy of the settlement units: 1 — sub-district centres; 2 — district centres; 3 — sub-regional centres; 4 — regional centres; 5 — capital of the country; 6 — up to 25% of non-agricultural population; 7 — more than 25% of non-agricultural population; 8 — sub-district centres according to the number of inhabitants; 9 — town; 10 — urban settlement; 11 — village; 12 — service centre (centre place of rural group) with small grouping of given category of the service institutions and the organization of production of not local sphere; 13 — service centre (centre place of rural group) with distinct grouping of given category of the service institutions and the organization of production of not local sphere.
  10. Number of sub-district centres in Poland in groups according to their population: 1 — sub-district centres without urban rights; 2 — sub-district centres having urban rights.
  11. Number of sub-district (rural) centres in groups according to the percent of non-agricultural population.
  12. Number of sub-district (rural) centres in groups according to the absolute number of non-agricultural population.
  13. Number of sub-district (rural) centres in groups of the percentual size of part-time farmers (peasant-labourers).
  14. Number of sub-district (rural) centres in groups according to the total area of land per centre.
  15. Density of distribution of the sub-district centres in counties, expressed by the mean number of rural population per centre (in thousands).
  16. Average number of rural inhabitants per one sub-district centre, calculated on a county basis (in thousands).
  17. Density of distribution of sub-district centres in individual counties expressed by the average length of influence of the central service functions (in km).
  18. Average length of the influence of a sub-urban centre in each county (in km).
  19. Classification of counties according to the mean number of rural population and of the territorial influence of the sub-district centre
  20. Distribution of bakeries and cake-stores in Poland in 1960: 1 — bakeries; 2 — cake-stores; 3 — bakeries and cake-stores; 4 — establishments in a centre of type A; 5 — establishments in a centre of type B; 6 — establishments in other settlements.
  21. Bakeries and cake-stores: 1 — percent of all bakeries and cake-stores which are located in sub-district centres; 2 — percent of all bakeries and cake-stores which are located in towns; 3 — percent of sub-district centres having bakeries and cake-stores.
  22. Distribution of meat processing firms in 1960: 1 — establishments in a centre of type A; 2 — establishments in a centre of type B; 3 — establishments in other settlements; 4 — number of establishments.

23. Meat processing firms: 1 — percent of all firms which are located in sub-district centres; 2 — percent of all establishments which are located in towns; 3 — percent of sub-district centres having meat processing firms.
24. Soda-drinks factories and brewery filling stations: 1 — percent of all establishments which is located in sub-district centres; 2 — percent of all establishments which is located in towns; 3 — percent of sub-district centres having such establishments.
25. Distribution of markets in Poland in 1961: 1 — general markets; 2 — general and animal markets; 3 — animal markets.
26. Markets: 1 — percent of all markets which are located in sub-district centres; 2 — percent of all markets which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having markets.
27. Distribution of purchases points of slaughter animals in 1960: 1 — purchase point in a centre of type A; 2 — purchase point in a centre of type B; 3 — purchase point in other settlements.
28. Points of purchase of slaughter animals: 1 — percent of all purchase points which are located in sub-district centres; 2 — percent of all purchase points which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres which have such purchase points.
29. Distribution of gastronomie establishments in 1961: 1 — restaurants; food bars; inns and cafés; 2 — number of establishments.
30. Gastronomie establishments: 1 — percent of all establishments which are located in sub-district centres; 2 — percent of all establishments which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres which have such establishments.
31. Distribution of the parish cooperatives of Samopomoc Chłopska (Peasant's Mutual Aid) in 1960: 1 — parish cooperative in a centre of type „A”; 2 — parish cooperative in a centre of type „B”; 3 — parish cooperative in other centres.
32. Parish cooperative of Samopomoc Chłopska (Peasant's Mutual Aid): 1 — percent of all parish cooperative which are located in sub-district centres; 2 — percent of all parish cooperatives which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having parish cooperatives.
33. Distribution of saving and loan cooperatives in 1961: 1 — such cooperatives or their subsidiaries in centres of type A; such cooperatives or their subsidiaries in centres of type B; 3 — such cooperatives of their subsidiaries on other settlements.
34. Saving and loan cooperatives: 1 — percent of all such cooperatives which are located in sub-district centres; 2 — percent of all such cooperatives which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having such cooperatives.
35. Distribution of state machine centres (POM) and establishments of agricultural machine repair in 1961: 1 — state machine centres; 2 — establishments of agricultural machine repair; 3 — workshops of repair, serving, mechanical aid, and overhand; 4 — service points.
36. State machine centres (POM) and establishments of agricultural machine repair: 1 — percent of all such centres and establishments which are located in sub-district centres; 2 — percent of all such centres and establishments which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having state machine centres and for establishments of agricultural machine repair.
37. Distribution of veterinary establishments in 1960: 1 — animal hospital; 2 — animal clinic; 3 — veterinary point.
38. Veterinary establishments: 1 — percent of all establishments which are located in sub-district centres; 2 — percent of all establishments which are located in towns; 3 — percent of sub-district centres having veterinary establishments.
39. Distribution of cinemas in 1961: 1 — permanent cinemas; 2 — semi-permanent cinemas; 3 — number of cinemas in the centre.
40. Number of cinemas seats available for 1000 inhabitants in 1961. Data according to counties.
41. Number of counties in groups of quantity of cinema seats available for 1000 inhabitants.
42. Cinemas: 1 — percent of all cinemas which are located in sub-district centres; 2 — percent of all cinemas which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres with cinemas.

43. Distribution of medical clinics, health centres, and points of medical aid in 1961: 1 — regional medical clinics; 2 — health centres; 3 — points of medical aid; 4 — medical clinic and health centres; 5 — number of establishments.
44. Health centres and health cooperatives: 1 — percent of all such health units which are located in sub-district; 2 — percent of all such health units which are located in towns; 3 — percent of all such district centres having such units.
45. Distribution of apothecary stores and points of service in 1961: 1 — apothecary stores; 2 — apothecary stores and points of service; 3 — points of apothecary service; 4 — number of establishments in the centre.
46. Apothecary stores and points of service: 1 — percent of all such establishments which are located in sub-district centres; 2 — percent of all such establishments which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres which have such establishments.
47. Points of apothecary service: 1 — percent of all points which are located in sub-district centres; 2 — percent of all points which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having such points.
48. The rail and bus network of the eastern and western parts of the Poznań Voivodship in 1961: 1 — county boundaries; 2 — rail line; station; the number denotes the number of trains per day; 3 — bus line; stops; the number denotes the number of busses per day; 4 — sub-district centres.
49. Distribution of parish (gromada) seats in the years from 1954 to 1962 and network of voivodship sub-district centres: 1 — sub-district centres; 2 — parish (gromada) seats in 1954; 3 — parish (gromada) seats in 1961; 4 — parish (gromada) seats in 1962.
50. Distribution of units of the militia (police) in 1961: 1 — such units in centres of type A; 2 — such units in centres of type B; 3 — such units in other settlements.
51. Militia (police): 1 — percent of all organizational units which are located in sub-district centres; 2 — percent of all organizational units which are located in towns; 3 — percent of all sub-district centres having such organizational units.
52. Centres of combined parishes (gmina) before 1954: 1 — percent of all such centres which have been selected as sub-district centres; 2 — percent of all sub-district centres which have had the function of centres of combined parishes.
53. Distribution of presently non-urban settlements which in the past had urban rights: 1 — presently non-urban settlements which once had urban rights of type A; 2 — presently non-urban settlements which once had the urban rights of type B; 3 — other currently non-urban settlements which once had urban rights.
54. The role played by the individual socio-economic facilities in the determination of sub-district centres (measured by the percent of all individual socio-economic facilities which are located in sub-district centres): 1 — bakeries and cake-stores; 2 — slaughter houses, meat stores, and points of slaughter; 3 — factories of soda-drinks and brewery filling stations; 4 — general and animal markets; 5 — points of purchase of slaughter animals; 6 — restaurants, inns, and food bars; 7 — parish cooperatives of Samopomoc Chłopska (Peasant's Mutual Aid); 8 — savings and loan cooperatives; 9 — state machine centres and establishments of agricultural machine repair; 10 — veterinary establishments; 11 — cinemas; 12 — health service centres and cooperatives; 13 — apothecary stores and points of service; 14 — militia (police); 15 — combined parishes from before 1954.
55. The role played by the individual socio-economic facilities in the determination of sub-district centres (measured by the percent of all centres which have a given facility): 1 — bakeries and cake-stores; 2 — slaughter houses, meat stores, and points of slaughter; 3 — factories of soda drinks and brewery filling stations; 4 — general and animal markets; 5 — points of purchase of slaughter animals; 6 — restaurants, inns, and food bars; 7 — points cooperatives Samopomoc Chłopska (Peasant's Mutual Aid); 8 — savings and loan cooperatives; 9 — machine centres and establishments of agricultural machine repair; 10 — veterinary establishments; 11 — cinemas; 12 — health service centres and cooperatives; 13 — apothecary stores and points of service; 14 — militia (police); 15 — combined parishes from before 1954.

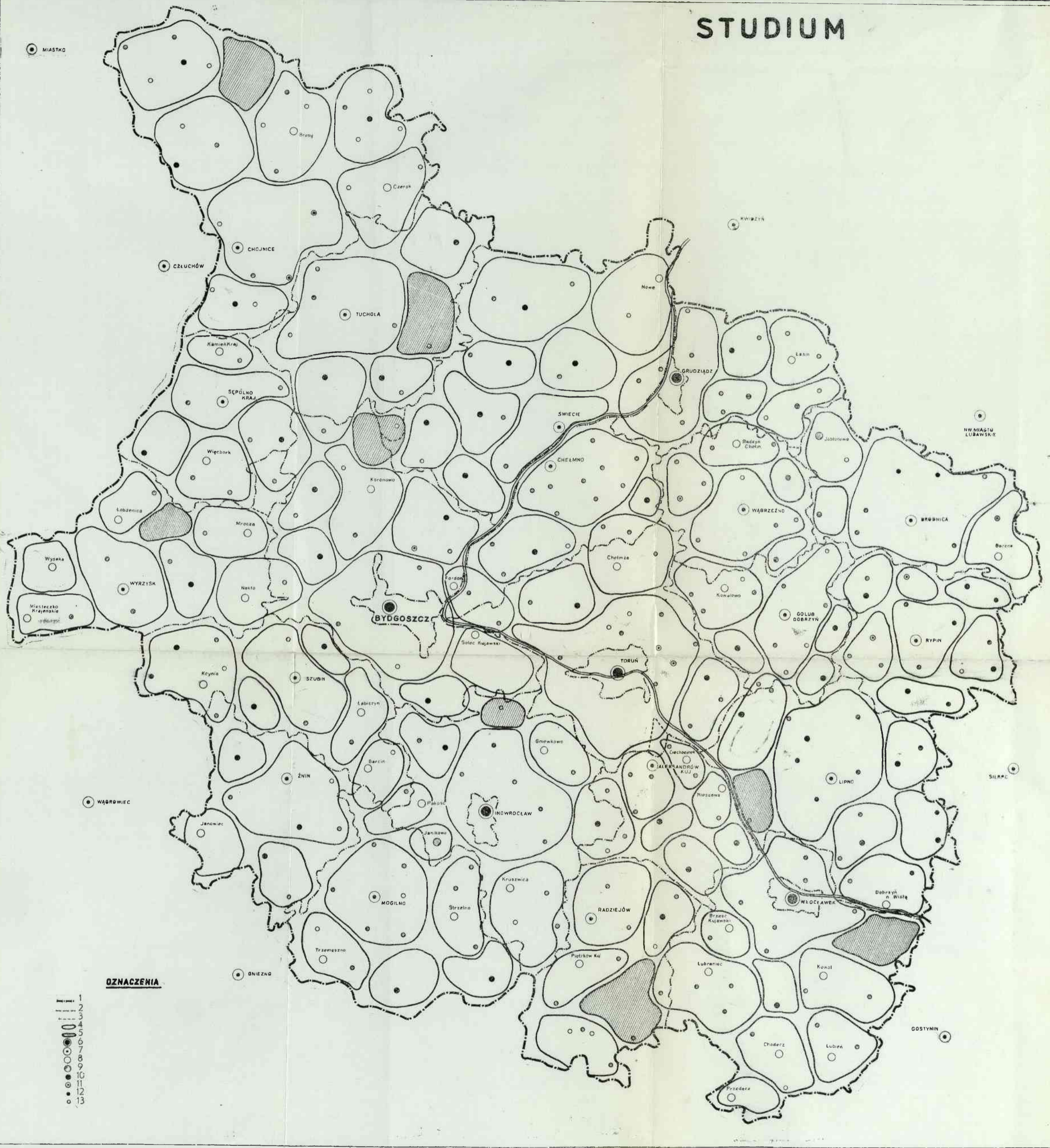
E R R A T A

Strona, wiersz	Jest	Powinno być
55 ³²	środków	ośrodków
61 ₃	licea i technika zawodowe innych typów (1961)	licea ogólnokształcące (1961)
129 ¹	zadania	badania
152 ¹⁰	from	form

M. Chleczuk *Ścieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce.*

STUDIUM

Ryc. 3. Zasięgi oddziaływania ośrodków okręgowych i subokręgowych w woj. bydgoskim. Studium

1 - granice województwa; 2 - granice powiatów; 3 - zmiana granic powiatów w 1961 r.; 4 - granice zasięgów oddziaływania ośrodka; 5 - tereny nieobsłużone; 6 - miasta wydzielone; 7 - miasta powiatowe [okręgowe]; 8 - miasta inne; 9 - osiedla; 10 - wsie III stopnia [subokręgowe]; 11 - wsie II/III stopnia; 12 - wsie II stopnia z siedzibą gromady; 13 - wsie II stopnia bez siedziby gromady

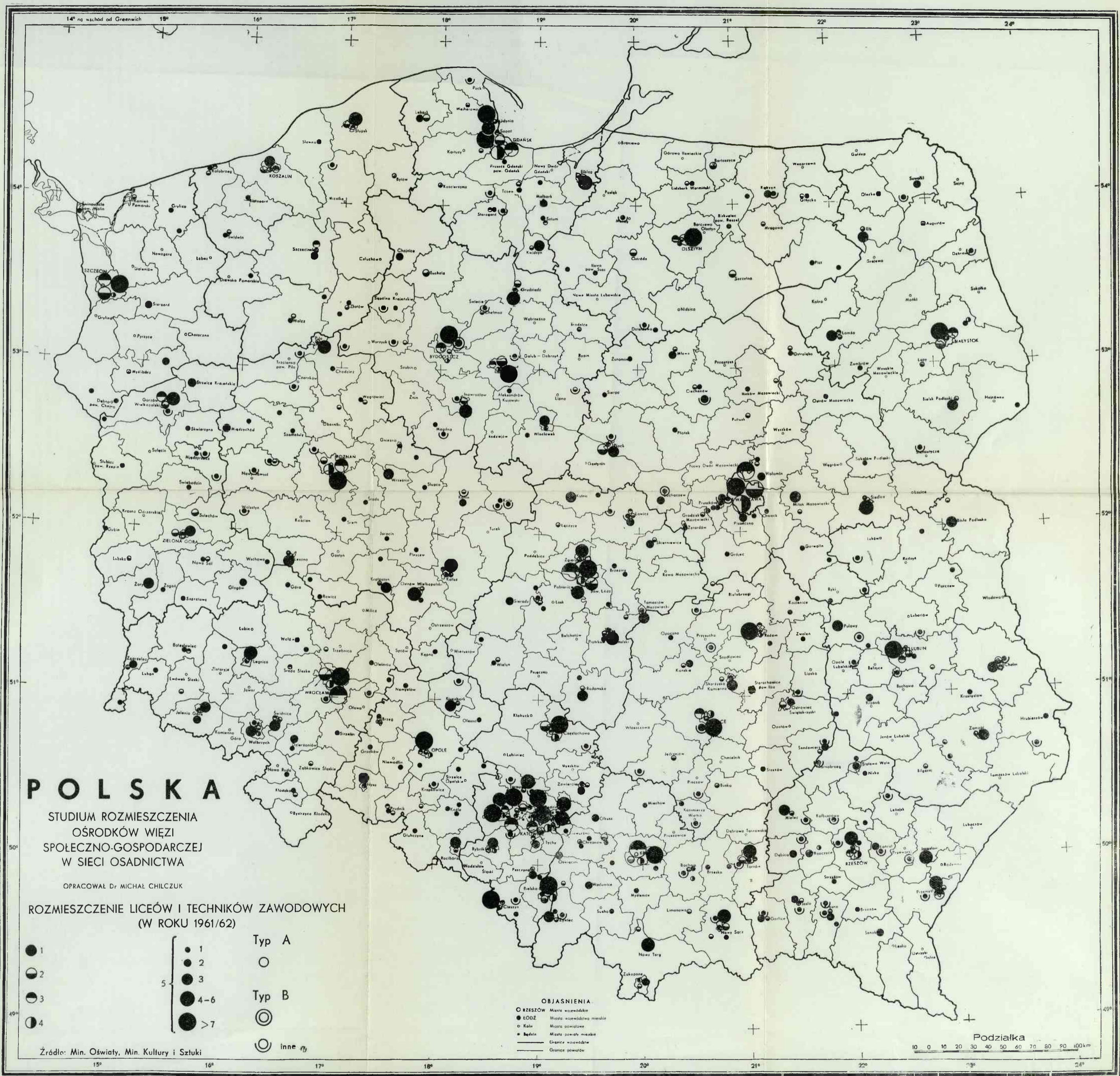

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIĘZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE LICEÓW I TECHNIKÓW ZAWODOWYCH
(W ROKU 1961/62)

● 1	● 1	Typ A
● 2	● 2	○
● 3	● 3	Typ B
● 4	● 4-6	◎
● 5	● >7	◎ (with dot)
○		inne

OBJASNIENIA
 ○ RZESZÓW Miasto wojewódzkie
 ● ŁÓDŹ Miasto wojewódzkie miasto
 ○ Kalisz Miasto powiatowe
 ● Białystok Miasto powiatowe
 — Granice województw
 — Granice powiatów

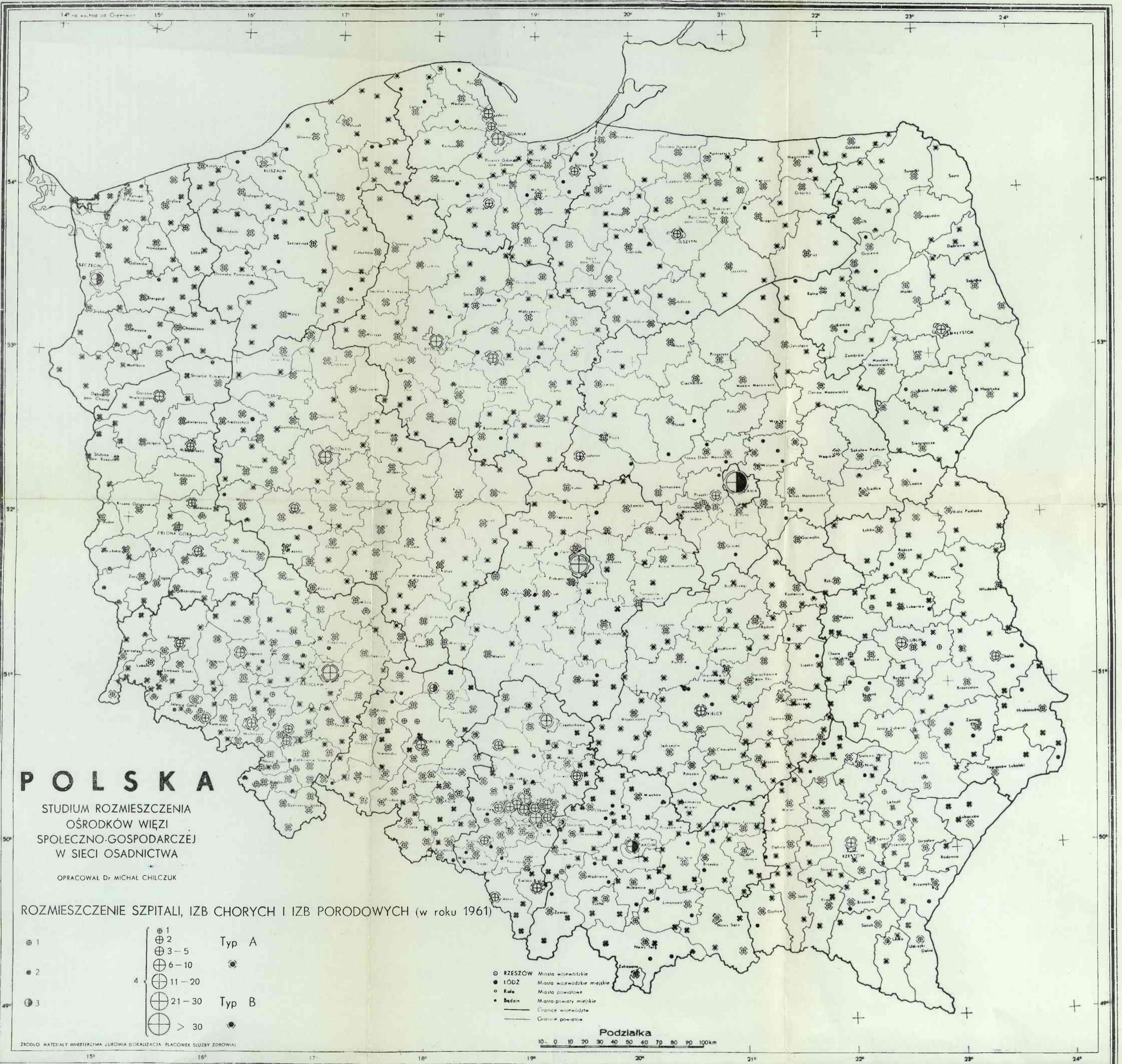
Podziałka
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

Źródło: Min. Oświaty, Min. Kultury i Sztuki

Ryc. 7. Rozmieszczenie liceów i techników zawodowych w 1961/62 r.

1 — technika zawodowe; 2 — licea pedagogiczne i studia nauczycielskie; 3 — licea i szkoły medyczne; 4 — licea i szkoły artystyczne; 5 — ilość szkół

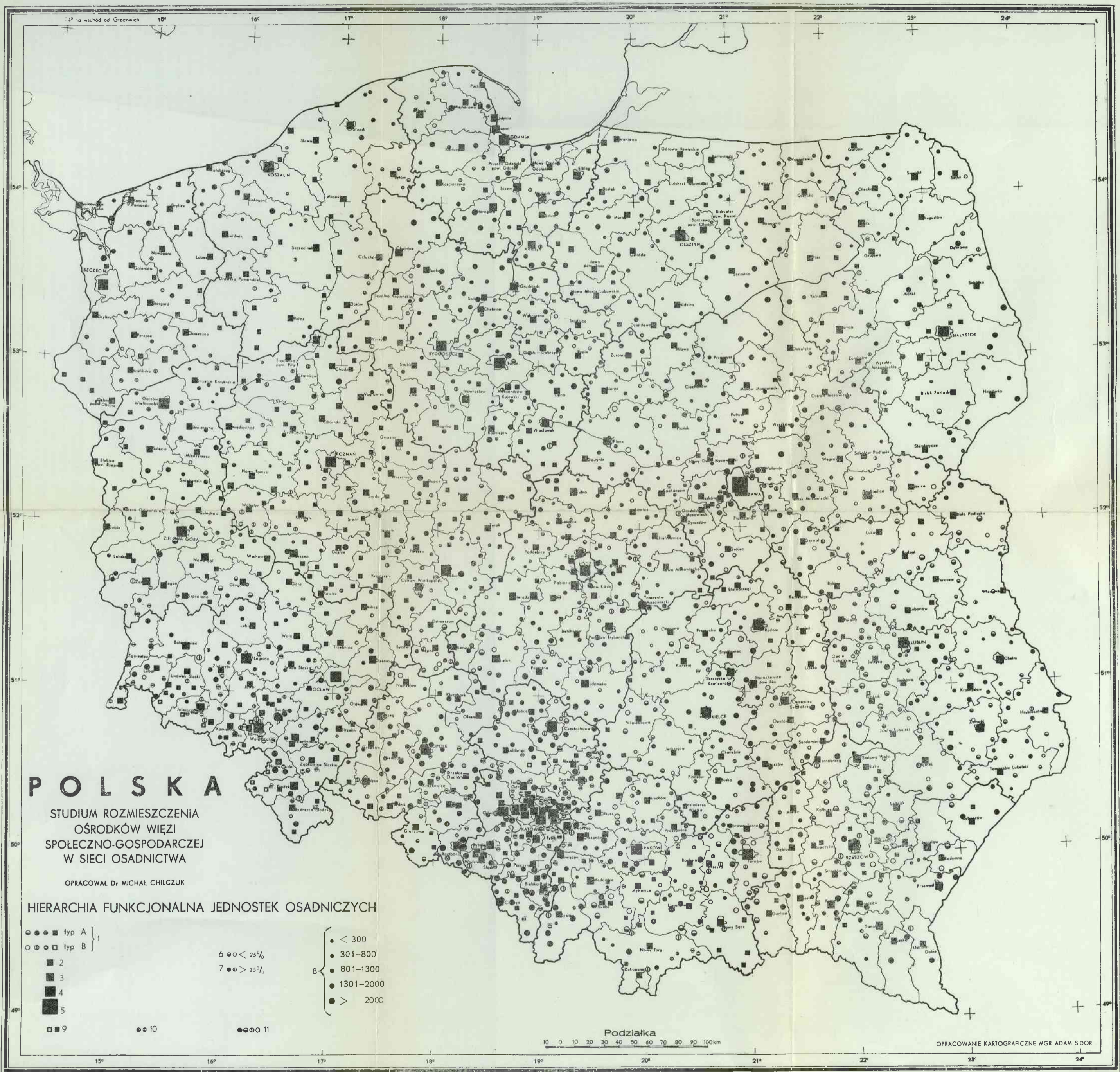

Ryc. 8. Rozmieszczenie szpitali, izb chorych i izb porodowych w 1961 r.

1 — szpitale; 2 — izby chorych i izby porodowe; 3 — szpitale, izby chorych i izby porodowe; 4 — ilość placówek w miejscowości

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIEZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

HIERARCHIA FUNKCJONALNA JEDNOSTEK OSADNICZYCH

●●■ typ A ○●□ typ B	6 ●● < 25% 7 ●● > 25%	1 < 300 2 301-800 3 801-1300 4 1301-2000 5 > 2000
■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5 □ 9 ●● 10 ●●●● 11		

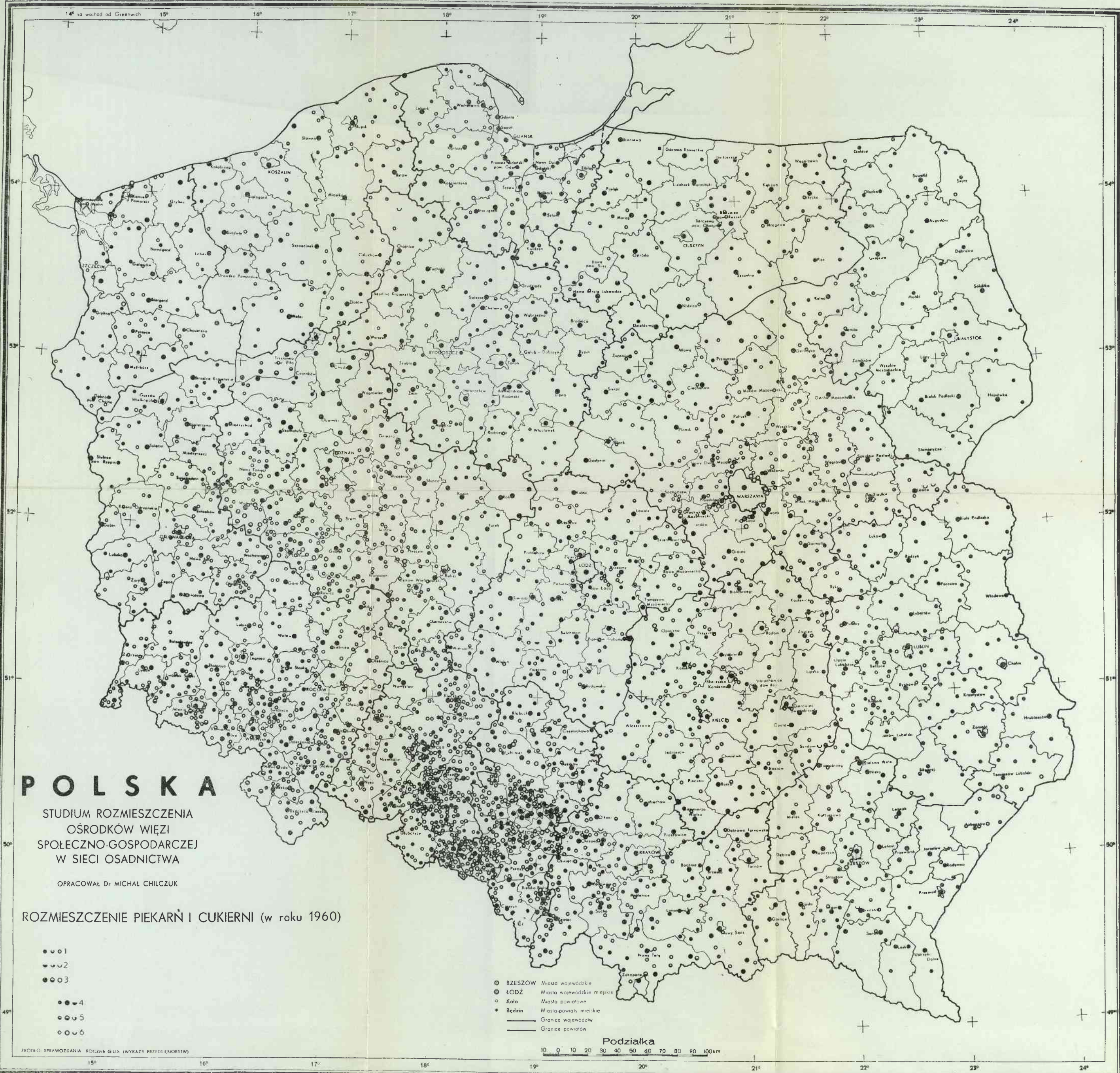
Podziałka
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

OPRACOWANIE KARTOGRAFICZNE MGR ADAM SIDOR

Ryc. 9. Hierarchia funkcjonalna jednostek osadniczych

Typ A — ośrodek lokalny (miejscowość ośrodkowa zespołu wsi) z wyraźnym zgrupowaniem określonej kategorii urządzeń usługowych i organizacji produkcji o pozamiejscowym zasięgu; Typ B — ośrodek lokalny (miejscowość ośrodkowa zespołu wsi) o słabym zgrupowaniu określonej kategorii urządzeń usługowych i organizacji produkcji o pozamiejscowym zasięgu; 1 — ośrodki subokręgowe; 2 — ośrodki okręgowe; 3 — ośrodki subregionalne; 4 — ośrodki regionalne; 5 — stolica kraju; 6 — do 25% ludności pozarolniczej; 7 — powyżej 25% ludności pozarolniczej; 8 — ośrodki subokręgowe według liczby mieszkańców; 9 — miasto; 10 — osiedle miejskie; 11 — wieś

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIEZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE PIEKARNI I CUKIERNI (w roku 1960)

- ○ 1
- ○ 2
- ○ 3
- ● 4
- ○ 5
- ○ 6

- RZESZÓW Miasta wojewódzkie
- ŁÓDŹ Miasta wojewódzkie miejskie
- Kolo Miasta powiatowe
- Będzin Miasta-powiaty miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

Podziałka

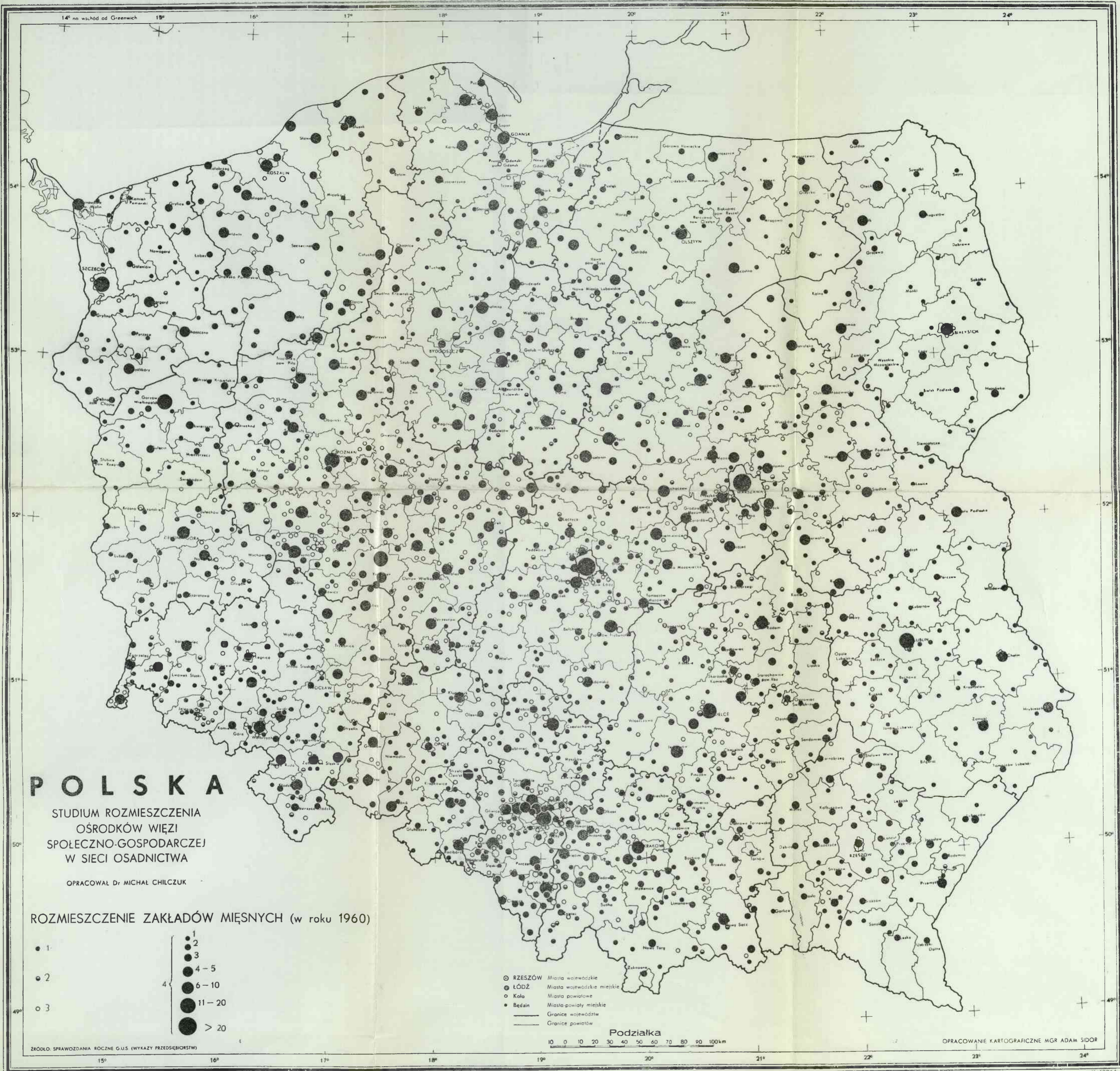
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100km

ZRÓDŁO: SPRAWOZDANIA ROCZNE GUS (WYKAZY PRZEDSIĘBIORSTW)

Ryc. 20. Rozmieszczenie piekarni i cukierni w Polsce w 1960 r.

1 — piekarnie; 2 — cukiernie; 3 — piekarnie i cukiernie; 4 — obiekty w miejscowości typu A; 5 — obiekty w miejscowości typu B; 6 — obiekty w innej miejscowości

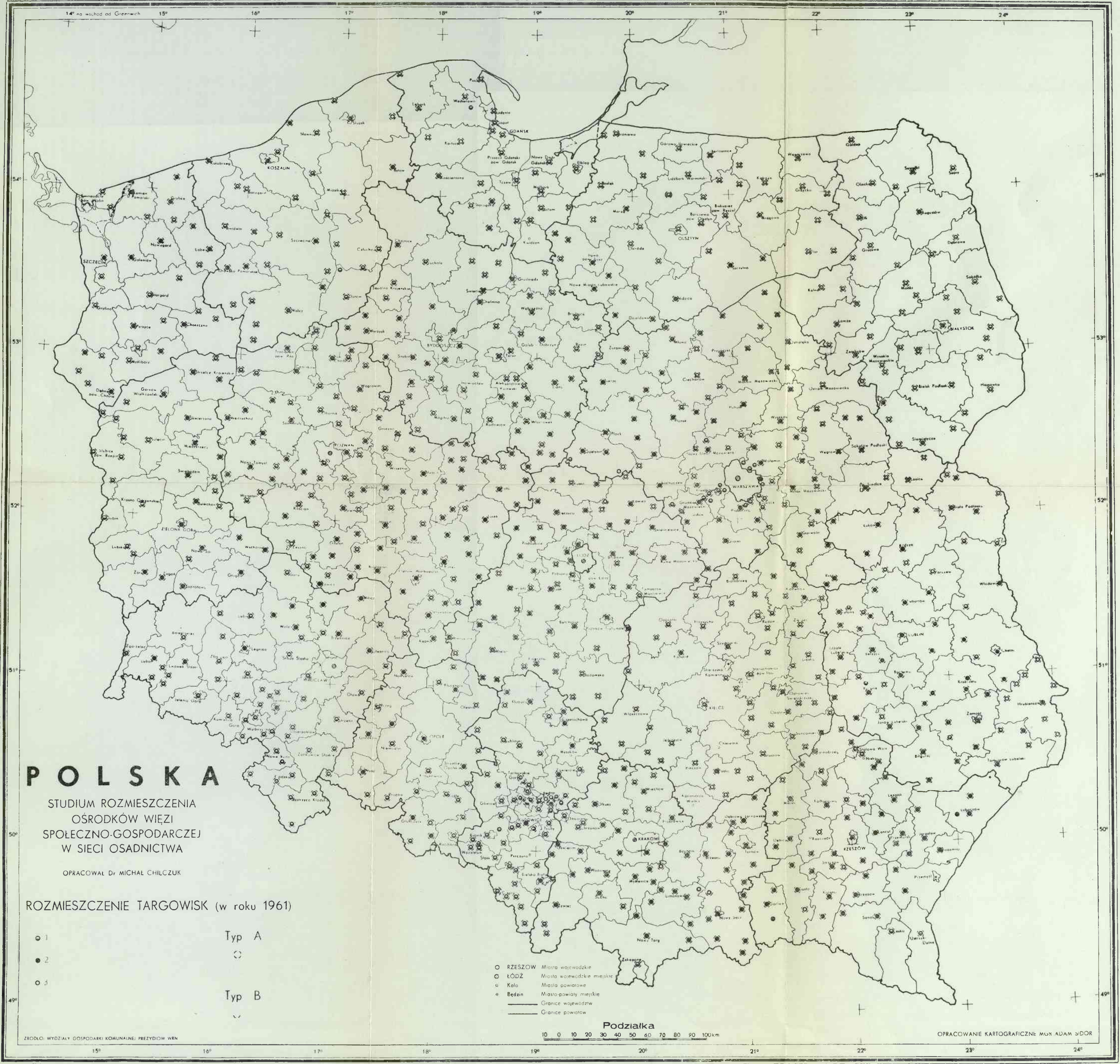

Ryc. 22. Rozmieszczenie zakładów mięsnych w 1960 r.

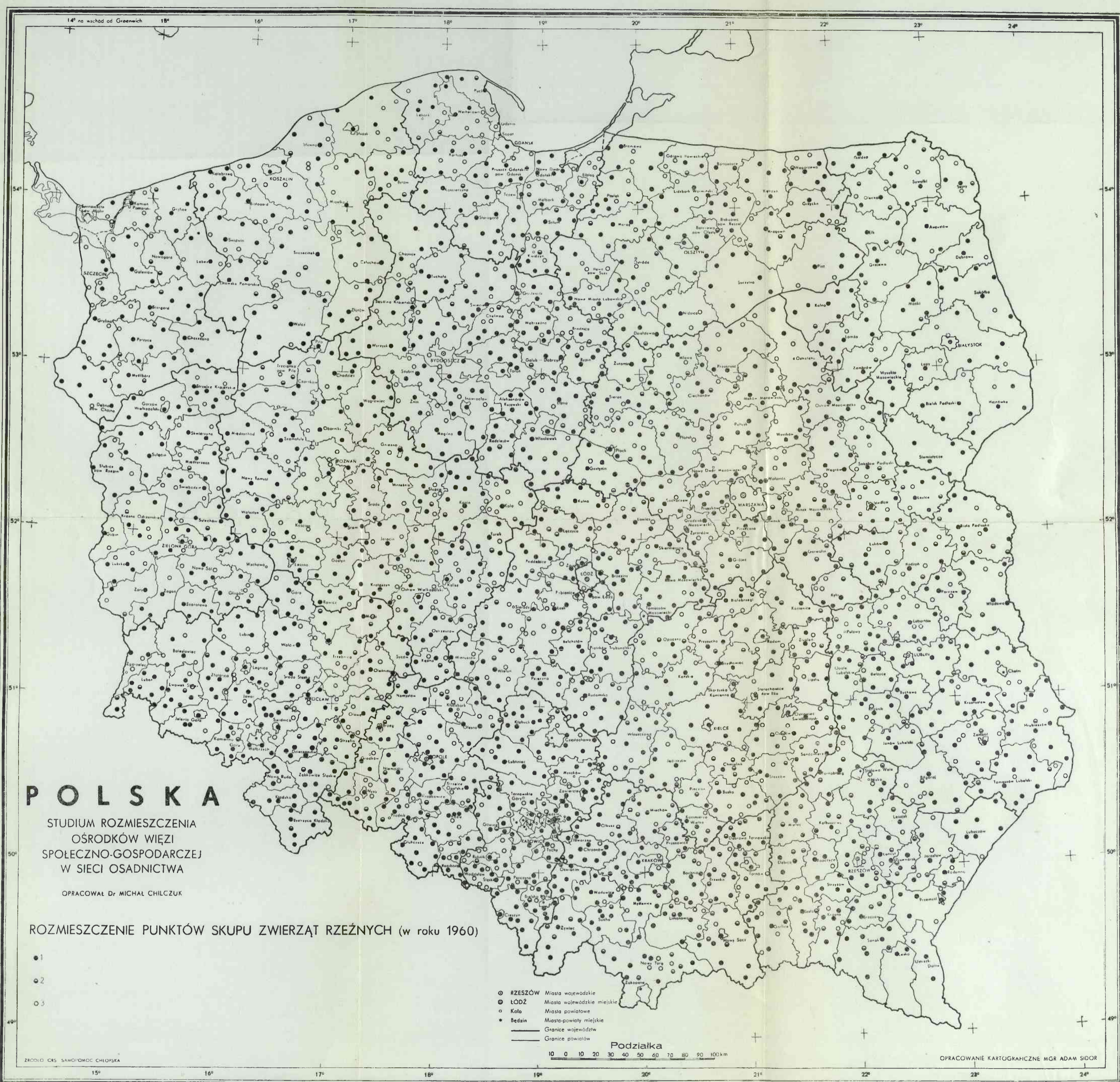
1 — zakłady mięsne w miejscowości typu A; 2 — zakłady mięsne w miejscowości typu B; 3 — zakłady w innej miejscowości; 4 — ilość zakładów

Ryc. 25. Rozmieszczenie targowisk w Polsce w 1961 r.
 1 — targowiska ogólne; 2 — targowiska ogólne i zwierzęce; 3 — targowiska zwierzęce

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIEZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE PUNKTÓW SKUPU ZWIERZĄT RZEŻNYCH (w roku 1960)

- 1
- ⊙ 2
- 3

- ⊙ RZESZÓW Miasta wojewódzkie
- ⊙ ŁÓDŹ Miasta wojewódzkie miejskie
- Kolo Miasta powiatowe
- Bedzin Miasta-powiaty miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

Podziałka

10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

ZBRODLO CRS SAMODMOC CHLOPSKA

OPRACOWANIE KARTOGRAFCZNE MGR ADAM SIDOR

Ryc. 27. Rozmieszczenie punktów skupu zwierząt rzeźnych w 1960 r.

1 — punkt skupu w miejscowości typu A; 2 — punkt skupu w miejscowości typu B; 3 — punkt skupu w innej miejscowości

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OSRODKÓW WIĘZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE ZAKŁADÓW ZBIOROWEGO ŻYWIENIA (w roku 1961)

- 1
- 2-5
- 6-10
- < 10

Typ A
●
Typ B
●

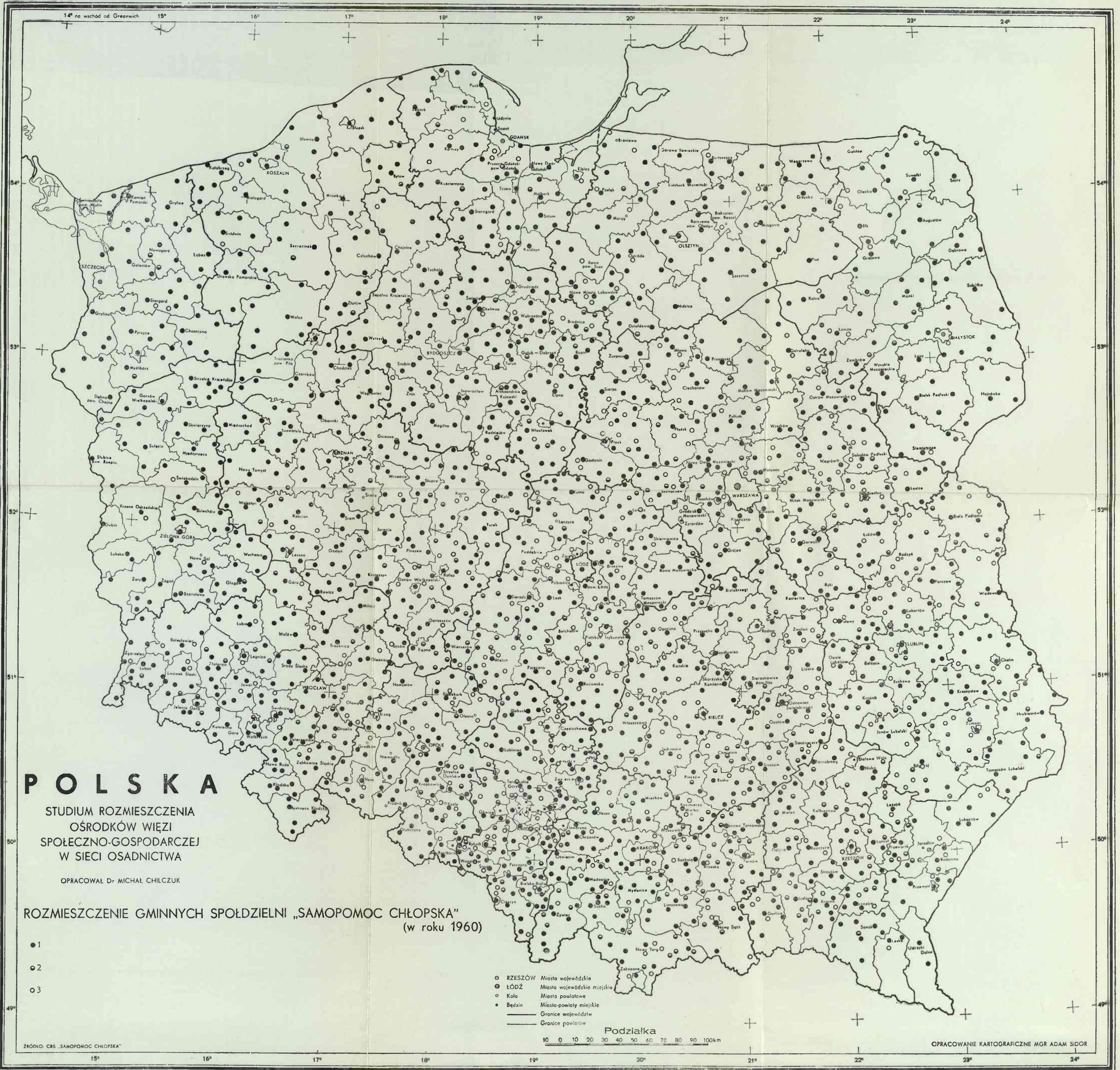
- RZESZÓW Miasto wojewódzkie
- ŁÓDŹ Miasto wojewódzkie miejskie
- Kolo Miasto powiatowe
- Będzin Miasto powiatowe miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

Podziałka
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

Ryc. 29. Rozmieszczenie zakładów zbiorowego żywienia w 1961 r.

1 — restauracje, bary gospody publiczne; 2 — liczba zakładów

P O L S K A

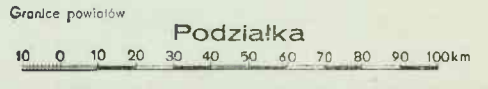
STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIEZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE GMINNYCH SPOŁDZIELNI „SAMOPOMOC CHŁOPIKSKA”
(w roku 1960)

- 1
- 2
- 3

- RZESZÓW Miasta wojewódzkie
- ŁÓDŹ Miasta wojewódzkie miejskie
- Kało Miasta powiatowe
- Będzin Miasta-powiaty miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

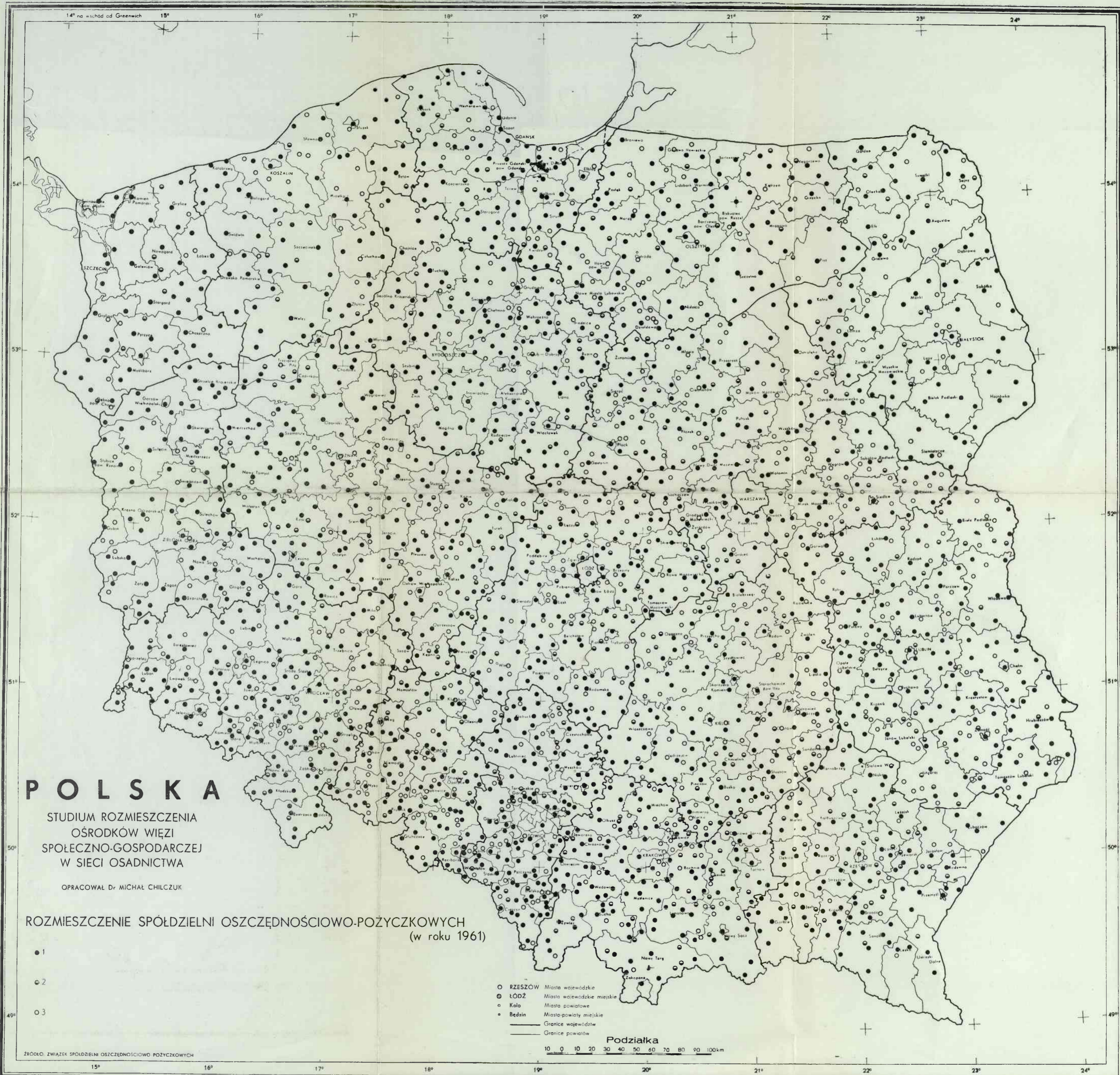
ŹRÓDŁO: CBS „SAMOPOMOC CHŁOPIKSKA”

OPRACOWANIE KARTOGRAFICZNE MGR ADAM SIDOR

Ryc. 31. Rozmieszczenie gminnych spółdzielni Samopomocy Chłopskiej w 1960 r.

1 — gminna spółdzielnia w miejscowości typu A; 2 — gminna spółdzielnia w miejscowości typu B; 3 — gminna spółdzielnia w innej miejscowości

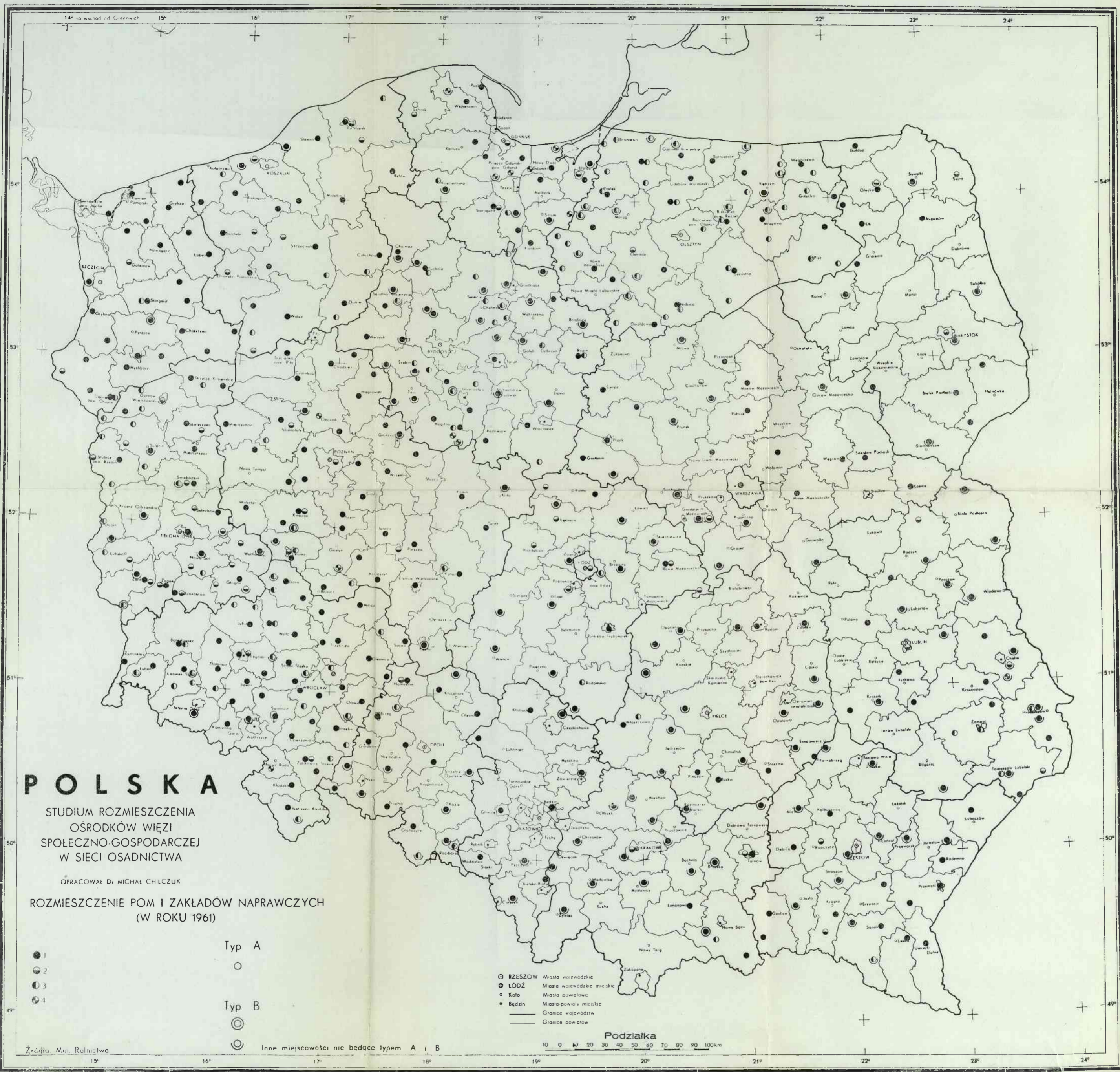

Ryc. 33. Rozmieszczenie spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych w 1961 r.

1 — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe lub ich filie w miejscowości typu A; 2 — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe lub ich filie w miejscowości typu B; 3 — spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe lub ich filie w innej miejscowości

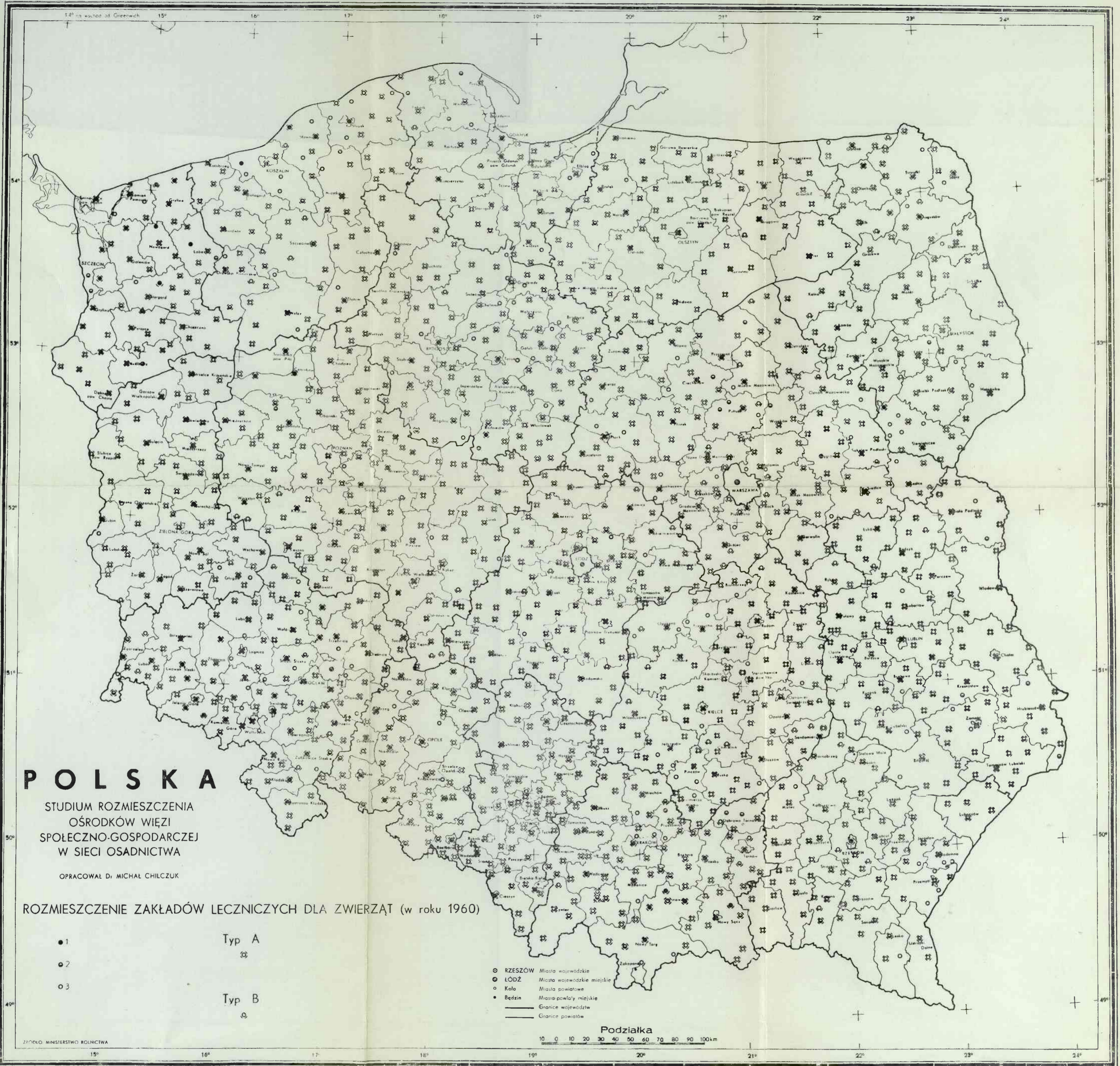

Ryc. 35. Rozmieszczenie państwowych ośrodków maszynowych i zakładów naprawczych maszyn rolniczych w 1961 r.

1 — państwowe ośrodki maszynowe; 2 — zakłady naprawcze maszyn rolniczych; 3 — warsztaty naprawcze, usługowe, mechaniczne, remontowe; 4 — punkty usługowe, grupy produkcyjne

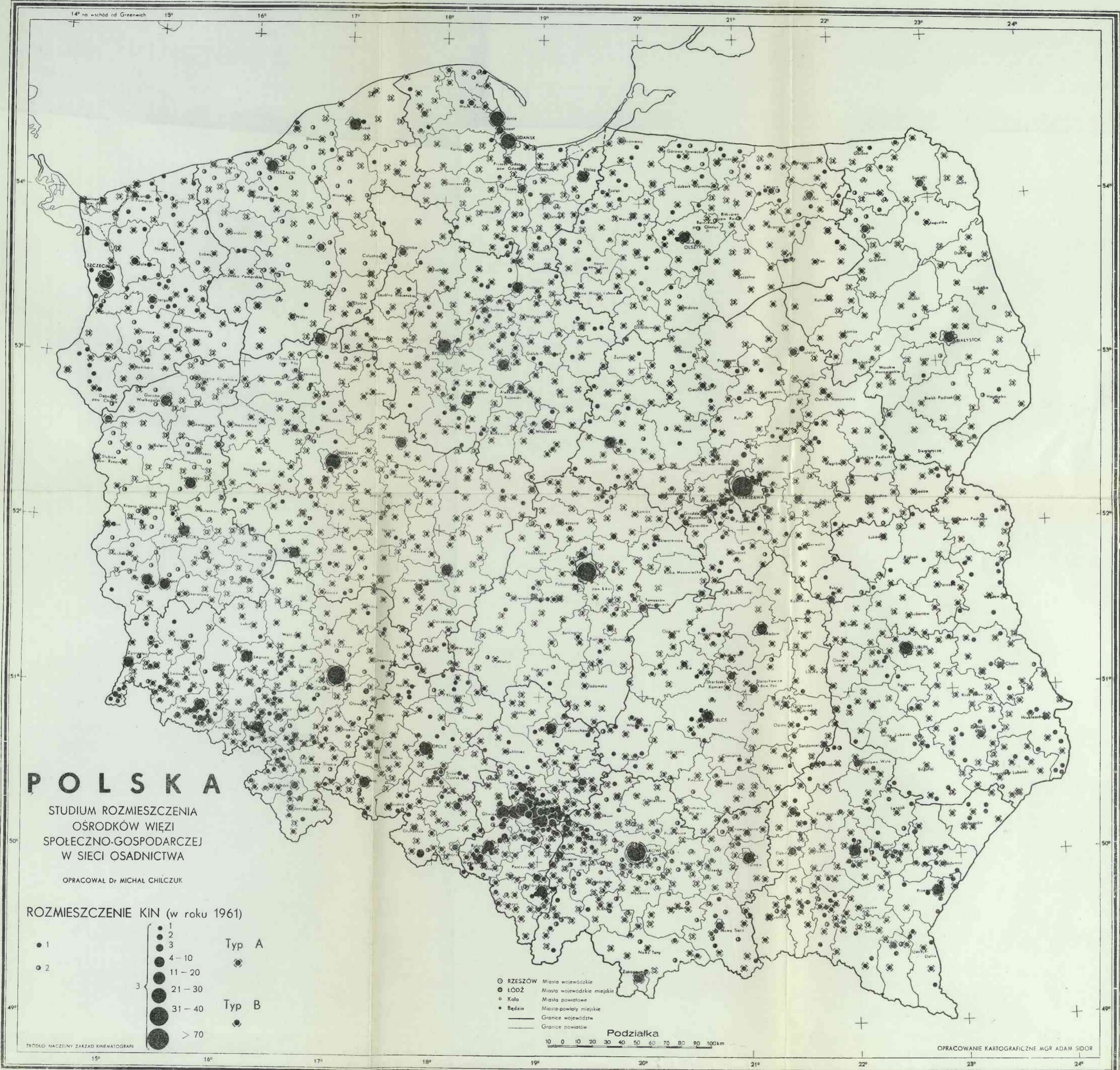

Ryc. 37. Rozmieszczenie zakładów leczniczych dla zwierząt w 1960 r.

1 — lecznica weterynaryjna; 2 — przychodnia weterynaryjna; 3 — punkt weterynaryjny

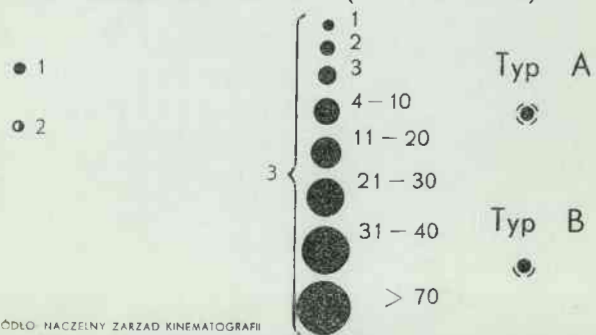

POLSKA

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIEZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE KIN (w roku 1961)

- RZESZÓW Miasta wojewódzkie
- ŁÓDŹ Miasta wojewódzkie miejskie
- Kolo Miasta powiatowe
- Bedzin Miasta-powiaty miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

Podziałka

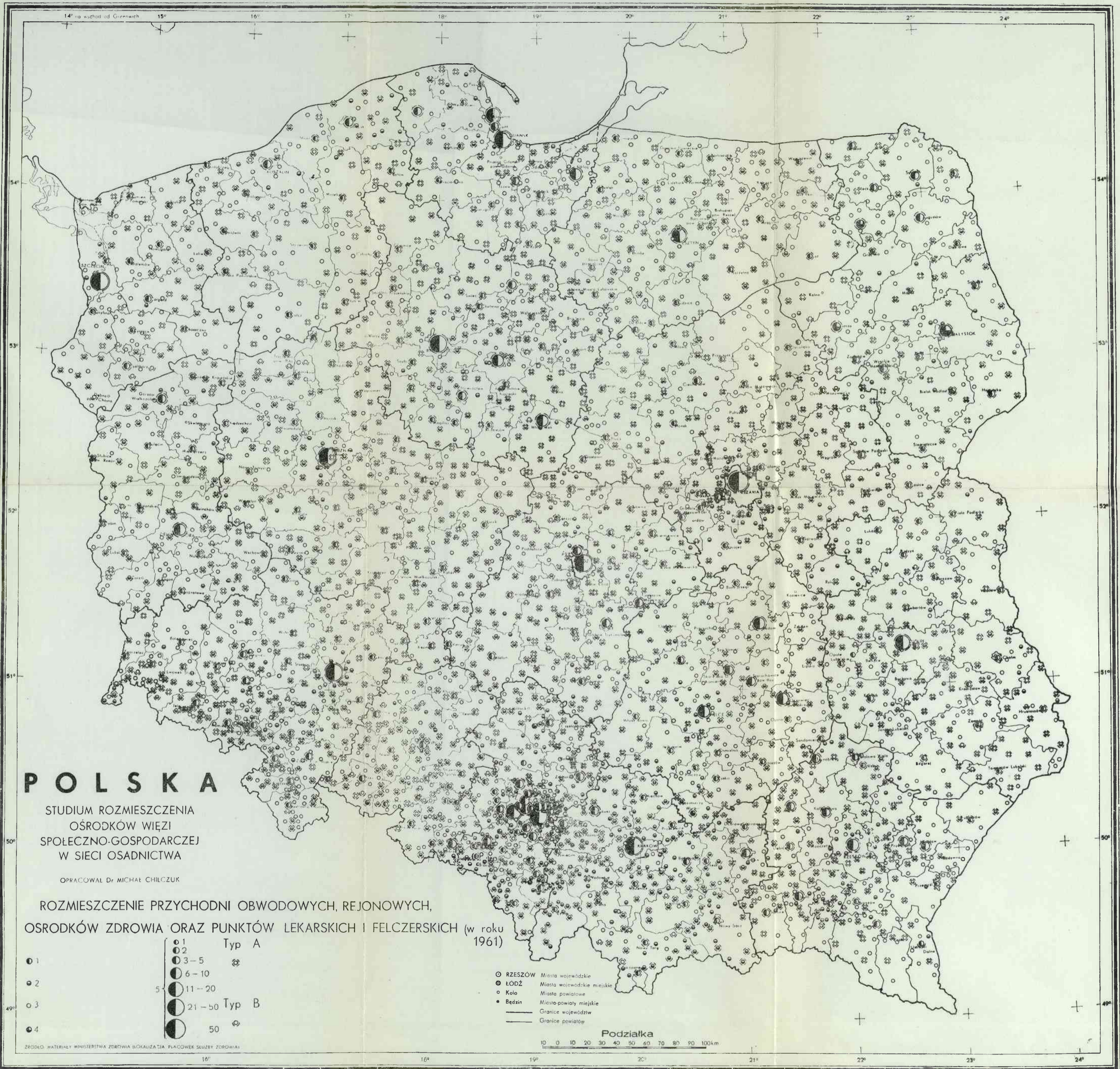
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100km

OPRACOWANIE KARTOGRAFICZNE MGR ADAM SIDOR

Ryc. 39. Rozmieszczenie kin w 1961 r.

1 — kina stałe; 2 — kina polstałe; 3 — kina w miejscowości

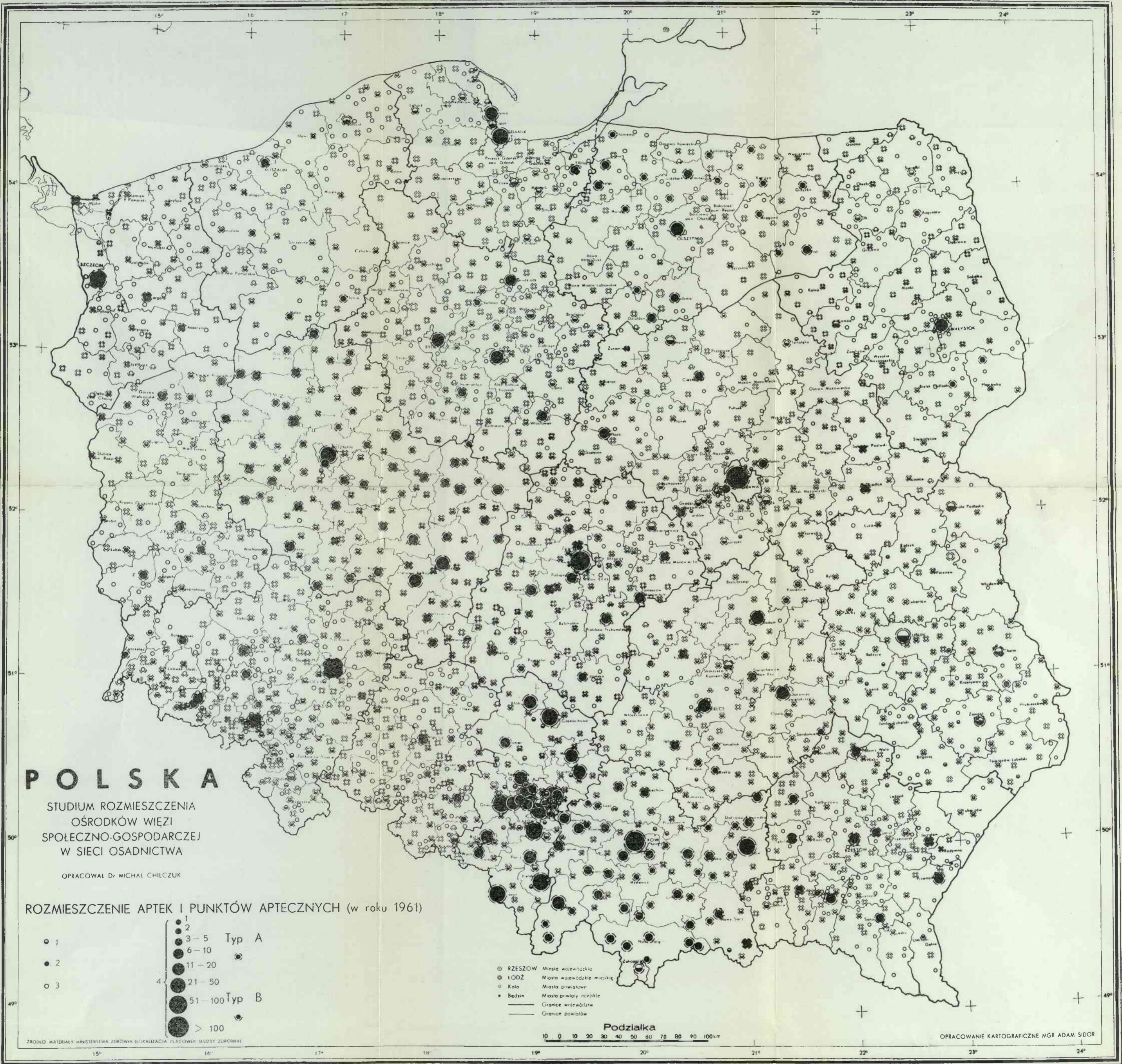

Ryc. 43. Rozmieszczenie przychodni obwodowych, rejonowych, ośrodków zdrowia, oraz punktów lekarskich i felczerskich w 1961 r.

1 — przychodnie obwodowe i rejonowe; 2 — ośrodki zdrowia; 3 — punkty lekarskie i felczerskie; 4 — przychodnia i ośrodek zdrowia; 5 — ilość placówek

P O L S K A

STUDIUM ROZMIESZCZENIA
OŚRODKÓW WIĘZI
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ
W SIECI OSADNICTWA

OPRACOWAŁ DR MICHAŁ CHILCZUK

ROZMIESZCZENIE APTEK I PUNKTÓW APTECZNYCH (w roku 1961)

○ 1	● 2	● 3-5 Typ A
○ 3	● 6-10	● 11-20
	● 21-50	● 51-100 Typ B
	● > 100	

- RZESZÓW Miasto wojewódzkie
- ŁÓDŹ Miasto wojewódzkie miejskie
- Kolo Miasto powiatowe
- Bedzin Miasto powiatu miejskie
- Granice województw
- Granice powiatów

Podziłka

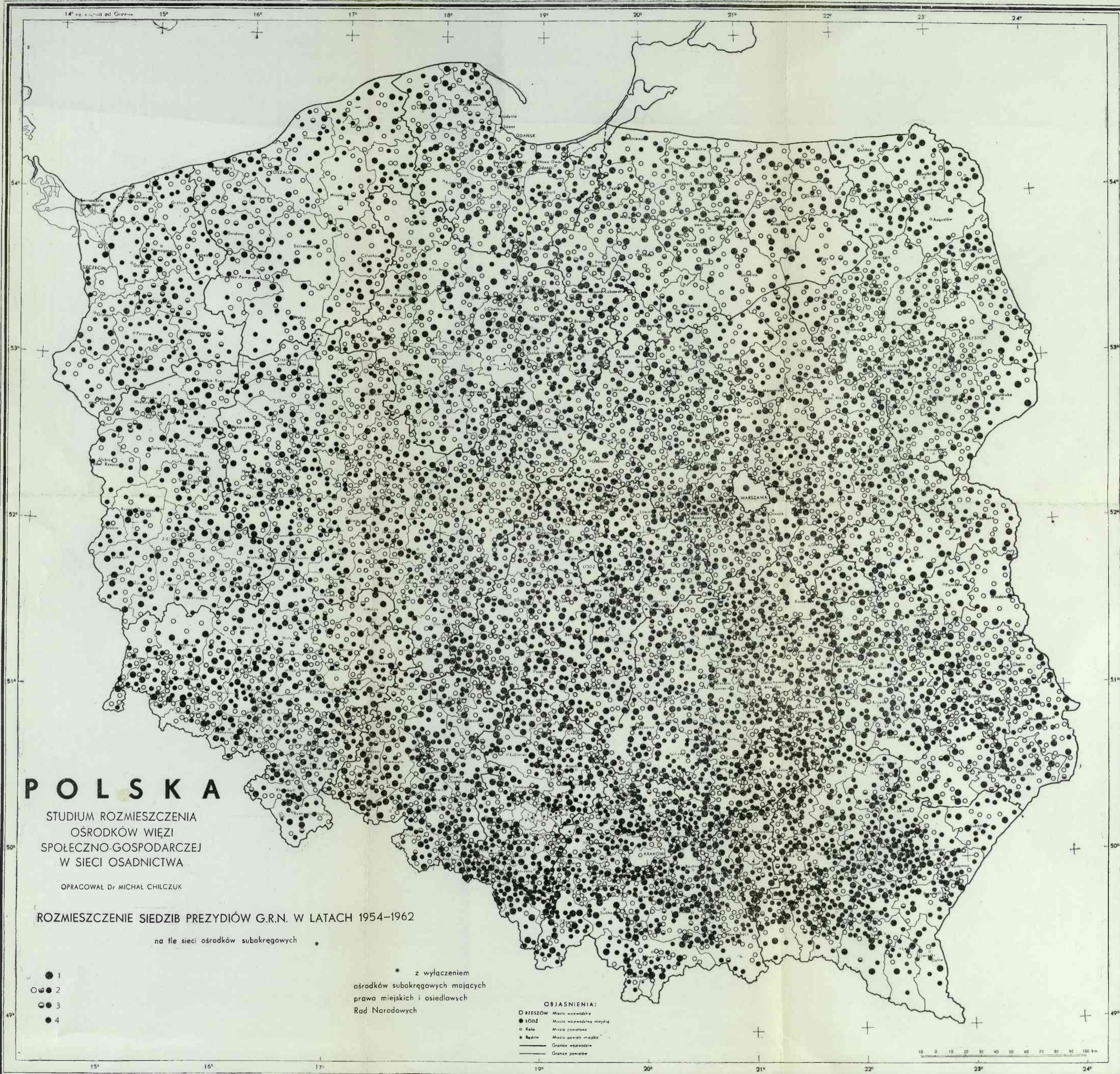
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km

OPRACOWANIE KARTOGRAFICZNE MGR ADAM SIDOR

Ryc. 45. Rozmieszczenie aptek i punktów aptecznych w 1961 r.

1 - apteki; 2 - apteki i punkty apteczne; 3 - punkty apteczne; 4 - ilość placówek w miejscowości

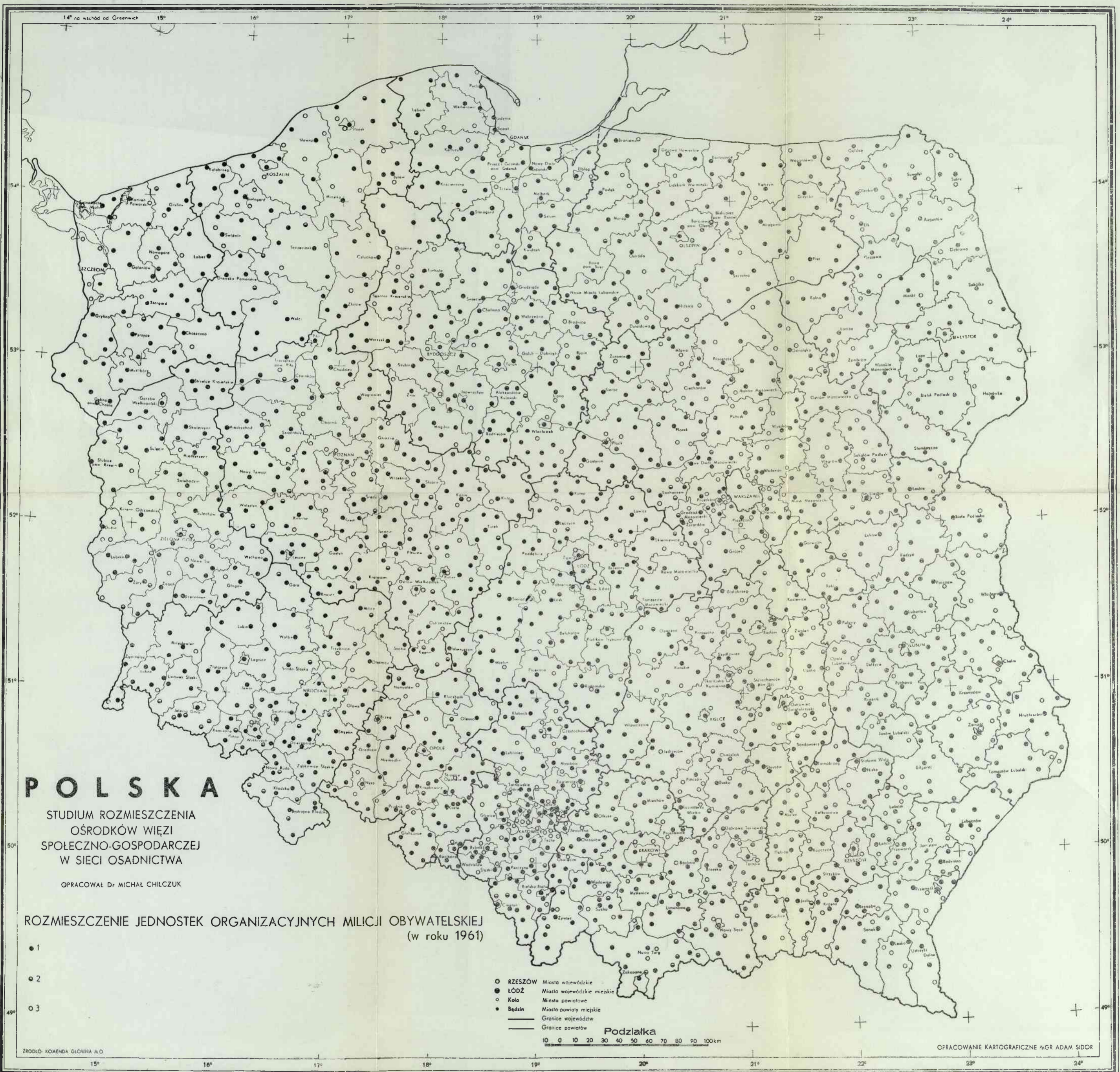

Ryc. 49. Rozmieszczenie siedzib prezydiów gromadzkich rad narodowych w latach 1954-1962 na tle sieci wojewódzkich ośrodków subokręgowych

1 - ośrodki subokręgowe; 2 - siedziby gromad w 1954 r.; 3 - siedziby gromad w 1960 r.; 4 - siedziby gromad w 1962 r.

Ryc. 50. Rozmieszczenie jednostek organizacyjnych Milicji Obywatelskiej w 1961 r.

1 — jednostki organizacyjne Milicji Obywatelskiej w miejscowości typu A; 2 — jednostki organizacyjne Milicji Obywatelskiej w miejscowości typu B; 3 — jednostki organizacyjne Milicji Obywatelskiej w innej miejscowości

Ryc. 53. Rozmieszczenie osad obecnie niemiejskich, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka

1 — osady obecnie niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka typu A; 2 — osady obecnie niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka typu B; 3 — inne osady niemiejskie, które w przeszłości korzystały z praw miasta lub miasteczka

Cena zł 65.--